

Министерство образования и науки
Карачаево-Черкесской Республики

АКБАЕВ Х.М.

КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЕ ДЕТСКИЕ ИГРЫ

Учебное пособие

ИКО «Аланский Эрмитаж»
Пятигорск - 2012

Рекомендовано к печати редакционно-издательским советом РГБУ
«Карачаево-Черкесского института повышения квалификации
работников образования» и ученым советом Карачаевского
научно-исследовательского института.

УДК 398.142

ББК 63.521 (=63) - 73

А 38

Научный редактор: И.М. Шаманов, кандидат ист. наук, профессор (КНИИ).

Рецензенты: С.М. Акачиева, кандидат филологических наук, доцент (КЧГУ);
Т.Ш. Биттирова, доктор филологических наук, ст.н.с. КБИГИ;
Р.Т. Хатуев, кандидат исторических наук, ст.н.с. КЧИГИ.

Консультант: Х.Ю. Урусов, Заслуженный работник культуры РФ и РСО-А.

*Издание осуществлено Межрегиональной общественной организацией
«Содействие сохранению карачаево-балкарских традиций «Барс Эль»
(Председатель Тоторкулов А.Х.).*

ISBN 5-89972-301-7 (978-5-89972-301-8)

Акбаев Х. М.

Карачаево-балкарские детские игры (Къарачай-малкъар сабий оюнла). –
Пятигорск, 2012. – 200 стр.; цв. илл.

Сборник содержит более 200 карачаево-балкарских народных детских игр, забав, считалок и т.д., записанных в конце прошлого века у народных сказителей и знатоков аутентичного фольклора. В книгу вошли игры, которые игрались карачаевскими и балкарскими детьми до сталинской депортации (2 ноября 1943 года выселили карачаевцев, а 8 марта 1944 года балкарцев). Издание предназначено для широкого круга специалистов, интересующихся карачаево-балкарским фольклором, а также студентам педагогических вузов, учителям и воспитателям школьных и дошкольных учебно-воспитательных учреждений, детям и их родителям.

ISBN 5-89972-301-7 (978-5-89972-301-8)

© Акбаев Х.М., 2012.

*Бу китабны
ана тилибизде биринчи джазмань,
биринчи китабны, биринчи басмань кзурагган
Акъбайланы Исмайылгъа (Чокуна-апенди) атайма.*

АЛ СЁЗ

*Къартдан оюм чыгъар,
Сабийден оюн чыгъар.
(Нарт сёз).*

Къарачай-малкъар халкъны аууз чыгъармачылыгъы (фольклору) XIX-чу ёмюрню орта сюреминден бери аз-кёб болса да джыйыла келгенди¹. Бютеулей да айтханда, бу затха джораланнган илму эмда башха ишлени саны 100-ден эртде атлагъанды². Ай медет, халкъ оюнлагъа, артыкъсыз да бек сабий оюнлагъа, не этнография джаны бла, не аууз чыгъармачылыкъны джаны бла артыкъ уллу магъана берилмей тургъаны себебли, хазна джыйылмай эдиле. Биз оюм этгенден, быллай илму джангылычны чурумундан бек кёб оюнубуз унутулуб, бюгюнлюкге джетмей къалгъанды*.

Ётген ёмюрню 80-чы джылларында къартладан халкъны аууз чыгъармачылыгъын джыйгъан кёзюуде, миллет оюнланы юсюнден тюшген материалны кёблюгю кесине эс бёлдююрлей эди. Алай бла, 1996-чы джыл чыкыгъан методика ишибизде³ халкъ оюнланы энчи белгилеб, алагъа фольклористикада бир энчи жанргъача къаралыргъа кереклиси теджелген эди. Халкъны аууз чыгъармачылыгъыны юсю бла джыйылгъан оюнланы 50-син а, энчи китабчыкъ⁴ этиб, 1994-чю джыл басмадан чыгъаргъан эдик. Андан бери да талай заман ётдю. Эки арада (1997-чи джыл) Таумырзаланы Далхат⁵ бла Байрамкъулланы Хамитни «Къарачай-малкъар халкъ оюнла» деген китаблары да чыкъды.

Болса да, андан бергисиндеги джыллада бир джангы сабий

оюнла джыйылыб басмаланмадыла, не илму-тинтиу ишле бардырылмадыла. Джарсыуну эм уллусу уа недеди десегиз, керти да халкъ оюнланы билген къартларыбыз кетиб барадыла. Кёчгюнчюлюкге дери 15-20 джыллары толуб кетген сынчы къартланы бюгюнлюкде табхан бек къыйынды. Ол себебден, бизни сартын, не излерибиз да, не табарыбыз да бюгюннге дери джыйылгъан, джазылыб алынган материаллададыла – керти къарачай-малкъар адет-иннет төребиз «кёчгюнчюлюк чекни» аргъы джанындады. Бу китабха кирген оюнланы къайсысы да халкъыбызны кёчгюнчюлюкге дери ойналгъан оюнларыдыла.

Халкъ оюнла не санны кёблугюнде, не эскилигинде не да бир башха шарт бла аууз чыгъармачылыкъны башха жанрларыны биринден да кем тюлдюле. Нек дегенде, ала миллет культураны биринчи атламлары бла байламлыдыла. Сёз ючюн, нарт таурухлада огъуна ашыкъ ойнау, къол таш атыу, токъмакъ уруу, атышыу, тутушуу, бугъоу салыу, чаришге барыу, къара атыу, чарх ийиу дегенча оюнла эркин тюбейдиле. Аланы асламысы ол-бу халда бюгюнлюкге дери да сакъланыбдыла.

Миллет оюнла къайдан чыгъадыла, къалай эмда нек къураладыла деген соруулагъа, былайды деб, бир зат бла джууаб бериб къоярлай тюлдю. Алай а, аланы асламысыны тамалларында эм алгъы бурун халкъны дин-тин оюму турады десек, уллу джангыллыкъ болмазбыз. Халкъны дин оюму, билими, джашау турмушу тюрлене баргъанына кёре, алгъыннгы дин адетле эскичаны эниклеуге бурула, бир кёзюуде тюз оюнну халына джетедиле. Сёз ючюн, бюгюннгю ашыкъ оюнну не да къызчыкъла ойнаучу «бешташ» оюнну тамалларында бурунгу меджисуу тейричиликдеги таш салыу адетни шартлары кёрюне турадыла. «Боранкелди» деген оюнда уа къарачай-малкъар халкъны джылны чакъларыны алмашыныуу бла байламлы орузлама оюмун эслерге боллукъбуз.

Заман орнунда турмагъанча, миллет оюнла да аз-аз тюрлене, къошула-къорай барадыла. Болса да, абаданланы оюнларыча да болмай, сабий оюнла аз эмда бек акъырын тюрлениучендиле. Аны чуруму, бизни сартын, сабий оюнланы ич джорукълары бла бай-

ламлыды. Сабий оюнланы къуру да сабийле ойнаучандыла. Ала уа дуняда бола тургъан тюрлениуле бла бек аз чалышыучандыла, къатышыр заманлары джетерге уа сабий оюнлагъа къошулуларын къоядыла. Ол себебден, сабий оюнлагъа «халкъны бузда тюрленмей тургъан тюненесиди» дерлейди. Не дин адетледе, не абаданланы оюнларында не да уллула сабийлеге этген булджутуулада сабий оюнлада сакъланган чакълы бир эски сёзню, бурунгу адет төрелени, не излесек да, табаллыкъ тюлбюз. Сабийлени оюнларына абаданла не аз да къошулмагъанлары себебли, сабий тилде бу «джалгъан» дуня намыс да джокъду, аны чурумундан да тилни бир къауум эски сёзлери, айтыулары, меджисуу адетлени шартлары да аллай бир сакъланыбдыла. Ол себебден, сабий оюнланы дунясы миллет культураны эм багъалы «джурунуду», эм татлы юлюшюдю.

Багъалы окъуучу! Бу сени къолунгдагъы китаб къарачай-малкъар халкъны аууз чыгъармачылыгъын, этнографиясын тинтген алимлерибизге, миллетни дин-адет төресин суйгенлеге, аладан да бек, ёсуб келген сабийлеге хайырлы нёгер болур, деб ашхы умут этебиз.

Сабий оюнланы къалай ойналыкъларын кёргюзе суратха тюшюб, китабны суратларын джарашдырыугъа уллу себеблик болгъанлары ючюн, Джангы Джёгетейни эмда Черкесск шахарны 17-чи орта школларины сохталарины, устазларына да джюрек разылыгъыбызны билдиребиз.

Китабны басмагъа хазырлауда, аны джарашдырыуда, халатларын тюзетиуде сёз бла, кёл бла, иш бла да себеблик этгенлери ючюн, Къарачай илму-тинтиу институтну директору, профессор Шаманланы Ибрахимни, КъЧКъУ-ну кафедрасыны тамадасы, профессор Батчаланы Али-Муратны, КъЧГТИ-ни тамада илму къуллукъчусу, тарих илмуланы кандидаты Хатууланы Рашид-ни, Этнология бла антропологияны Н.Н. Миклухо-Маклай атлы институтуну баш илму къуллукъчусу, тарих илмуланы доктору Къаракётлени Муратны, Устазланы сынмаларын ёсдюрген институтну ректору Къочхарланы Сагитни, филология илмуланы

кандидаты Мамаланы Фатиманы, РФ-ны Джазыучуларыны союзуну члени Бегийлени Абдуллахны, РФ-ны Журналистлерини союзуну членлери Джазаланы Лидия бла Батчаланы Людмиланы, «Къарачай» газетни корректору Семенлени Зареманы, энчи иш джюрютген Биджилени Солтанны атларын иги бла айта, алагъа разылыгъыбызны билдиррге излейбиз.

I. САБИЙНИ ЮСЮНДЕ ЭТИЛГЕН ЧУРУМЛА, АДЕТЛЕ.

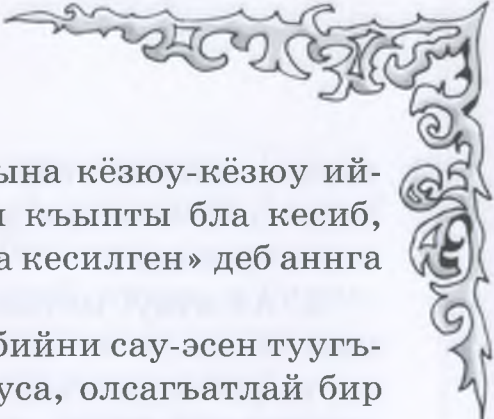

мюр ёмюрден да къарачай-малкъар халкъда сабий бла къартны артыкъ сыйлы кёргендиле, алагъа энчи къаралгъанды. Бизни халкъда къартны сыйы, аны къачы къаллай бир мийик болгъанын тёрт дуня огъуна биледи. Алай а андан да бешикдеги сабий сыйлы болгъанын кёбле биле да болмазла. Сабийни ашы, сабийни юсю, сабийни орну, сабийни заты деб, аннга энчи къаралгъанды⁶. Эшта, сабийин суймеген инсан бола болмаз. Алай а, сабийни суйген деб, аны огъары тапхагъа салыб, эркелетиб, эрни-бурну бла джалаугъа айтылмайды. Сабийни къурагъандан сора, отха-суугъа иймей, чийли-бишли этмей, кёлюн мугур неда керексиз эрке этмей, миллет халиде тюз ёсдюрюу – ма олду сабийни керти суйюу.

Къарачай-малкъар халкъны миллет педагогикасында сабийге, сабийликге да иги танг эс бёлунеди. Сабий ёсе баргъанына кёре аны джашауу тюрлю-тюрлю чакълагъа юлешишибди. Сёз ючюн, а) бир джылы толгъунчу «къагъанакъ»⁷ неда «эмчекдеги сабий» дегендиле, б) эки джылына дери «бешикдеги», в) 2-3 джылында уа «джангы тилленген сабий» дегендиле, г) 4-5 джылгъа дери «акъыл-балыкъ болмагъан сабийге» тергелгенди, д) 6-8 джылында «джумушчугъа» саналгъанды, е) 9-10 джыллары толгъан «бузоучу джашчыкълагъа» белде бычакъ джюрютюрлей эркинлик берилгенди, ж) 10-12-джыллыкъ джашчыкъла чабар атлагъа джарау этдиргендиле, артыкъ эсли къаууму уа, таб, чарсха огъуна да къошулгъанды.

Хар чакъны энчилиги эсебленибди эмда аннга энчи магъана бериледи. Ол затланы сабийни туугъан кюнюнден башлаб, абаданланы къурамына къошулгъунчун дери этилген чурумлада, миллет адетледе кёрюрге боллукъбуз⁸.

1. Киндик кесиу: къарачай-малкъар халкъда сабийни киндигин кесиуге уллу магъана берилгенди – киндикни муслиман адамгъа кесдиргендиле. Аначы къатын (*повитуха*)

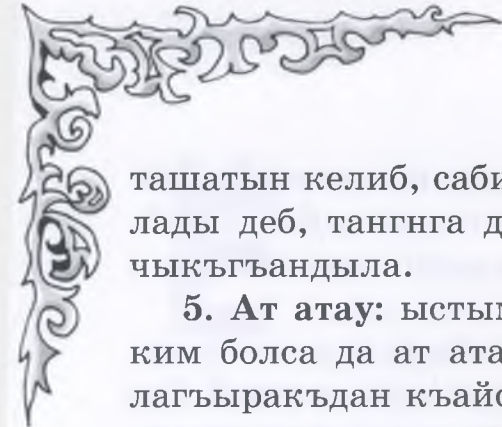
джангы туугъан сабийни эки къулагъына кёзюу-кёзюу ийман чакъыртыб, андан сора киндикни къыпты бла кесиб, ариу тюйгенди – «киндиги муслиманнга кесилген» деб аннга айтылады.

2. Къагъанакъгъа мал къанатыу: сабийни сау-эсен туугъанына аталыб мал кесиледи. Сабий тууса, олсагъатлай бир мал къанатыб (кесиб), аны джылы къанындан джашчыкъны мангылайына, кёз тиймесин деб, баш бармакъ бла, къызчыкъныкъыгъа уа башала бармакъ бла джакъгъандыла. Алай этилгенден сора, юйню къарты неда абадан эркишиледен бири сабийни эки къулагъына кёзюу-кёзюу азан айтханды. Бусагъатда бу адетни сабийни больницадан юйге чыгъаргъан кюн этиучендиле.

Сабий тууб, туугъаны хапарда, суюмчюде айтылса, хоншу-тийре, джууукъ-тенг атаны, ананы къолун тута, «кёлеклик» бла алгъышха барадыла. Джашчыкъ тууса: «Джашар сюек болсун!» - дейдиле, къызчыкъ тууса уа: «Джашаулу болсун!» - деб айтылады. Сабийни джанындан адам а: «Аллах разы болсун!» - деб, джууаб береди.

3. Киндиги тюшюу: сабийни 5-7-чи кюнюне киндикчиги тюшсе, аны салкъын джерде ариу кебдириб, бир джурунчукъгъа салыб асырагъандыла. Бара-баргъанда сабий бир къаты ауругъан тёреси болса, ол кебдирилиб сакъланган киндикни ууакъ эзиб, аны джылы суучукъ бла неда сют бла къатышдырыб, кесине ичиргендиле – меджисуу тейричликде киндикни ырымы (иммунитет кючу) барды деб, аны бек онглу, ёлетден къалдырырлай дарманнга санагъандыла.

4. Ыстым кече: сабий туугъандан сора 7-чи кюнюнде (8-чи кечесинде) джетген джашла бла къызла сабий болгъан юйде джыйылыб, таннга дери ыстым той этгендиле. Бурунгу меджисуу ийнаныулагъа кёре джангы туугъан сабийни баш тулусуну саялары бир-бирлерине джабышмай турадыла. 8-чи кечесинде уа, саяла бир-бирлерин тутар заманнга, обур

ташатын келиб, сабийни мыйычыгына заран салыргъа болады деб, тангнга дери той-оюн эте, аны къатын сакълаб чыкыгъандыла.

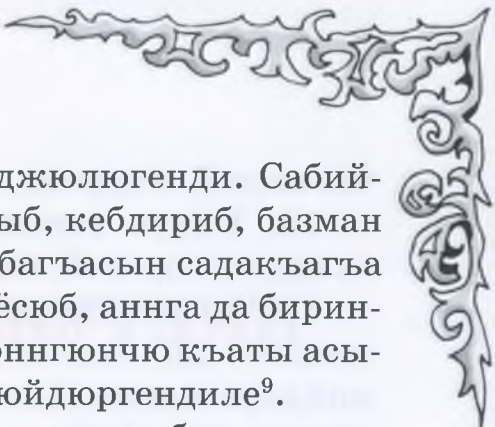
5. Ат атау: ыстым кечеден сора сабийге ата джанындан ким болса да ат атагъанды. Тенгден-джууукъдан неда арлагъыракъдан къайсыны болса да ат атаргъа кёзю къараса уа, ол уллу саугъа этгенди: джашчыкыгъа атагъан ат бергенди, къызчыкыгъа атагъан – бир иги чепкенлик. Дагъыда бир амалсыз эспертиллик зат: джашчыкыгъа къуру да эркишиле, къызчыкыгъа да тиширыула ат атайдыла.

6. Сабийни кёрюу: сабий бешикге салыннгынчы аны бетин тыш адамгъа кёргюзмегендиле (аман кёз тиймесин деб). Къаллай болса да бир сылтау бла неда чурум бла тыш адамгъа сабийни бетин кёрюрге тюшсе уа, ол адам сабийге кёрюмдюк (ачха неда бир башха саугъа) бергенди.

7. Бешикге салыу: ана тазаланнгандан сора неда сабийге 2-3 ай толоруна, сабийни «бешикге салгъандыла» эмда уллу той-оюн этгендиле. Сабий юйню биринчи туугъан джашчыгы (тюнгючю) эсе, тойда джау джибни къуруб, къоз бёрк да салгъандыла. Сабийни «бешикге» ананы джанында салгъандыла.

Бурундан келген адетде ата джаны, бешикге салыргъа барыр кюнлерин къызны юйюне алгъаракъдан билдириб, къол гырджынларын, бешик кереклерин, анагъа бла сабийге да бернелерин хазырлаб, алай баргъандыла. Къызны джаны да, ол кюннге аланы «джууукълаб» чакъыргъанды. Къызны джаны джууугъуна къурманлыкъ этгенди, джашны джаны уа сабийни бешикге салгъанды. Къурманлыкъ бошалса уа, джашны джаны келинни, сабийни да биргелерине алыб кетгенди.

8. Итлик чач: сабийни биринчи чачын («итлик чач» деб аннга айтылады) байрам-чурум халда джюлюу къарачай-малкъар халкъны бурунладан келген адетиди. Сабийни ба-

шын аны ата кърнашларындан бири джюлюгенди. Сабийни анасы чач тюкчюклени бютеу джыйыб, кебдириб, базман бла чегиб, аны ауурлугъу бир алтынны багъасын садакъагъа чыгъаргъанды. Итлик чачны уа, сабий ёсюб, аннга да биринчи сабий туууб, аны итлик чачы джюлюннгюнчю къаты асырагъандыла, андан сора уа, отха атыб кюйдюргендиле⁹.

9. Итлик кёлек: сабийге 3-4 ай толса, аннга бек джумушакъ ийленнген къумачдан биринчи кёлегин («итлик кёлек» деб аннга айтылады) кийдиргендиле. Иги эсли анала итлик кёлекни атыб къоймай, артдагъа, туудукълагъа кийдирирге деб, асыраучандыла.

10. Тиш джырна: сабийге биринчи тиши чыкъса (тиш айландырса), нартюх бла къудорудан (бир къаууму принч, тары, речка да къошхандыла) къургъагъыракъ джырна этиб, алгъыш айтыб, сабийни башындан уууч бла къуйгъандыла, къалгъанын а хоншу-тийре сабийлеге ашатхандыла. Тиш чыгъаргъан сабийни аллына тюрлю-тюрлю санагъатладан бирер затны (джашчыкъгъа – хамайыл, къалам, бычакъ, чёгюч, таякъ; къызчыкъгъа – мынчакъ, къыпты, оймакъ, туйме, аякъ неда чолпу) салыб, сабий къолуна нени биринчи алса деб, усталыкъ (хунерлик) сайлатхандыла.

11. Джыл гырджын: сабийге 1 джыл толуруна, «хайт» деб джюрюй башласа, джыгъылмасын, абыныучу болмасын, джашау джолу чырмаусуз болсун деб, 7 зат (будай ун, нартюх ун, суу, туз, акъ, ич джау, бал) къошулгъан тылыдан иги уллу гырджын этиб, башына бармакъ бла юлюш сызла тартыб, аны да табада бишириб, хоншу-тийре сабийлеге ашатхандыла.

12. Ат кёнчек: сабийге 2 джылы толуб, арбазгъа-тийреге чыгъа, чыбыкъ атха мине башласа, ауу болгъан кёнчек кийдиргендиле. Ол кюнден сора, сабийге къымыжа айланнган, тюбюне этген айыбха саналгъанды.

13. Сюннет этиу: сабийге 7 джылы толса, уста апендини

чакъырыб, къурманлыкъ мал да кесиб, сюннет этдиргендиле.

14. Къара таныу: 7-8 джылы толургъа, сабийни толу окъургъа юретиб, къара таныды деб, чурум мал кесгендиле.

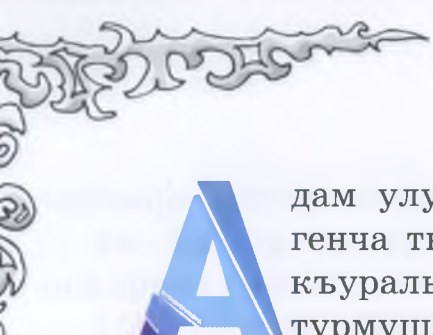
15. Чуба кийдириу: къыз сабийге 10-12 джылы толса, джумушакъ ийленген эчки неда къозу териден чуба (корсет) кийдиргендиле. Аллай къызчыкъла тюгел джетген къызгъа саналмасала да, алагъа сабий оюнланы ойнау айыбха санала башланганды.

16. Тойгъа чыгъарыу: 14-15 джыллары толгъан къызчыкъланы тойгъа чыгъарыу адет болгъанды. Къызны башына саханны салыб, юсюне да топпа-толу юч оймакъны (биринчиде сууу, экинчиде сырасы, ючюнчюде да къуууту неда уну) тизгендиле да, аннга къапатеинаны¹⁰ тепсетиб кёргендиле. Сууу неда сырасы болгъан оймакъны чайпалтыб, бир джукъ акъдырса, «эшта-эшта, алкъын чийди» дегендиле, къууутун аязда чачдырса уа, «асыры дженгил аякълыды» дегендиле да, тойгъа иймегендиле¹¹. Оймакъладан джукъ да тёммей тепсесе уа, сыраны джерге бюркгендиле, къууутну джелге себгендиле, сууну уа кесине ичиргендиле. Ол кюнден ары аны тойгъа къошуб башлагъандыла, кеси да джетген къызгъа саналгъанды.

17. Чалкъы тутуу: джашчыкъгъа 14 джылы толса, аннга къурманлыкъ этиб, чалкъы тутдургъандыла. Алай бла ол сабийликден чыгъыб, джаш-къуш къурамына къошулгъаннга саналгъанды. Бизни халкъда аллай джашчыкъладан «эчкичи джыйын» къураб, алагъа къош тегереклени, къапхакъланы, джол джанланы, чегет къыйырланы чалдыргъандыла. 14 джылы толгъан джашчыкъла алкъын уллуланы къурамына тюгел къошулмасала да, алагъа сабий оюнланы ойнагъан айыбха саналгъанды.

II. САБИЙНИ БУЛДЖУТХАН ОЮНЛА

Адам улусу юйдеги, юйюр, миллет, халкъ дегенча тюрлю-тюрлю къауумладан, бёлекледен къуралыбды. Талай миллет бир кёзюуде джер, турмуш, маданият эмда къраллыкъ джюрютюу төрелери бла биригиб, бир халкъ къууаргъа боладыла. Амма, аны ючюн ала миллетликлерин тас этиб да къоймайдыла – асламысында энчи шартларын сакъларгъа кюрешедиле. Белгилисича, «миллет» деген зат адам улуну порода энчилигин белгилейди, кеси да юч шартдан къууулады: саны-шини, ана тили, энчи культурасы. Бу юч затха Аллахны бир кёзюуге дери бизге сынаугъа берилген мюлкюнеча къарасакъ, эшта, аланы сакълаугъа да, магъаналарын ангылаугъа да, ала бла тюз хайырланыугъа да бюгюнден эсе башхаракъ эс бёллюк болур эдик...

Адамны миллет шартлары анасыны къарнында заманында огъуна къуралыб башлагъанлары илмугъа белгиледи: ананы не ашагъаны, къаллай киногъа къарагъаны, не китабны окъугъаны, нени эмда не тилде сёлешгени, джырлагъаны огъуна къуурала тургъан адамчыкъны «эсине» тюрреле баргъанларын алимле тынгылы тохташдыргъандыла. Бу затланы юслеринден бизни бурунгу бабаларыбызны уллу билимлери болгъанына мени не аз да ишегим джокъду. Сёз ючюн, ауурлугъу дженгнген тиширыуну ёлгеннге, къайгъы сёзге джюрютмегендиле, ауур ишге урмагъандыла, дуния сёзге къошмагъандыла, адамны кёб джыйылгъан джерине элтмегендиле... Сылтауу болгъан келиннге чепкен сокъгъан, чындай этген, окъа тикген дегенча чыгъармачылыкъ шартлары болгъан джумушла берирге кюрешгендиле.

Бешикдеги сабийге телевизорну «баю-байларын» къуруб, мультikle бла булджутхан кибик этиб, ол кёзюучюкде ашсууларын, башха юй джумушларын тындырыргъа кюрешген анала, кеслери да билмегенлей, кеси балаларыны миллетликлерин тонай турадыла. Бу затха бурунгула бек сакъ бол-

гъандыла. Сёз ючюн, сабийни эки джылгъа дери эмчекден айырмагъандыла, орамгъа, тыш джерге чыгъармагъандыла, алай демеклик, аллай бирни да анасы таймаздан биргесине болгъанды, сабий да ана тилни, юйюрню, миллет культураны ичинде ёсенди. Кертисинде, сабийни ангысы 2-3 джылында экиге (сознание бла подсознаниеге) юлешинеди. Ары дери бютеу кёргени, эшитгени эссиз ангыда (подсознание) ёмюрлюкге къалады да, аны ёзегин, тамалын къурайды. Артда, бара-баргъан джашауунда алгъаны, юреннгени ол ёзекге «кёлек», «кёнчек» бола барсала да, адамны керти миллет халы, къылыгъы, оюм этиую, сезе билиую эссиз ангыгъа кёре ишлейдиле.

Къарачай-малкъар халкъны миллет педагогикасында абаданла сабийлеге этген булджутуу оюнланы учу-къыйыры джокъду дерлейди. Аны юсюне да хар элни, тийрени, хар ананы кеслери этген неда энчи джюрютген вариантларын къошсакъ, сабийлеге джораланнган аууз чыгъармачылыкъны, педагогика лагъымланы байлыгъын, барлыгъын да сезерлейди. Миллетликни сакълау саулай миллетни борчу эсе, бу затланы хар ата-ана да билиб, аланы джашауда хайырландыра, джангы тёлуге сингдиррге керекбиз.

Сюйюнсенг кюзгюню аллында:

«Кимсе сен?» - деб сорсун кёзлеринг.

Сёзюнгден, тёзюмден да алгъа:

«Къарачай!» - деб урсун джюрегинг.

Джюрек алай урур ючюн а, ол туугъан кюнюнден башлаб белляулада джукълай, тарт-созлагъа уяна, чауукладан къууана, дыгъылагъа кюле, даж-даж эте, тиллене, билячала айта, санаулагъа къайта, ана тилни, миллет культураны «къойнунда» ёсерге тыйыншлыды.

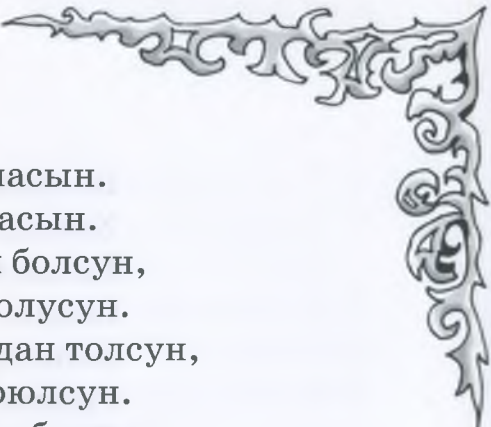
БЕШИК ДЖЫРЛА

Белляу, белляу, белляу айта бөлейим¹²
Белляу, белляу, белляу айта бөлейим,
Балачыгъым, сенден алгъа ёлейим!
Белляу айта, белляуунга бөлейим,
Бала, сени уллу болуб кёрейим!
Белляу алсын, татлы алсын, будджута:
Джукъла, бала, татлы джукъла, сен джукъла!
Терек болгъун, керек болгъун сен Джуртда!
Джукъла, джаным, Аллах сени сакъласын!
Бешигинги алтын къаргъа джокъласын!
Кирпи кёзден, тишли сёзден сакъласын!
Белляу айта сени тюшге бөлейим!
Кёз къысмасанг, къалай къоюб кетейим?
Джукъласанг а, джумушуму этейим...

Белляу-белляу, бөлейим¹³

Белляу-белляу, бөлейим,
Балачыгъым, сенден алгъа ёлейим,
Кёб джашагъын, хайырынгы кёрейим,
Бешигинги бауу, бала, ычхынсын,
Башынгдан огъурлу къаргъа къычырсын:
Къаргъаланы къонушлары къолдады,
Сени атанг, келе эсе, джолдады.
Джолукъгъаннга балачыгъын сорады,
Соргъанындан иги хапар алады.
Ол алгъанын хурджунуна салады.
Бал ашасын, бала, сени тамагъынг,
Кюрен тартсын, бала, сени къабагъынг,
Къабагъынгда алтын терек орналсын,
Тюб тамыры Ташлы Сыртдан къарасын.

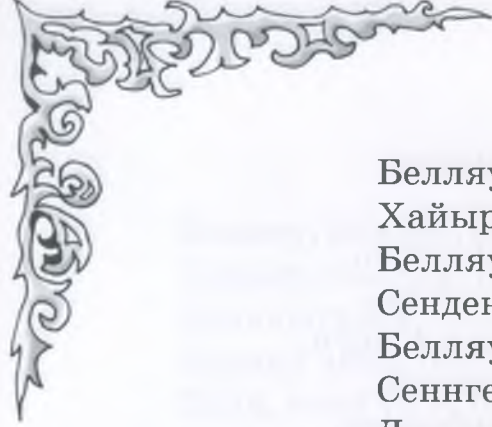
Баш булчугъу джулдузланы санасын.
Келген къонакъ атын анга байласын.
Чапырагъы сюем-сюем къарыш болсун,
Салкъынында минг джолоучу солусун.
Къонакъ юйюнг кѣб къонакъладан толсун,
Къонакълагъа кыысыр малла союлсун.
Сойгъан малларынгы башы сары болсун,
Айтхан сѣзюнг дюнелеге дары болсун.
Тум-къарады балачыгъымы кѣзлери,
Сени ананга сени кибик кѣб туусун,
Малынг, мюлкюнг, балачыгъым, кѣб болсун.
Ашар-джашар кюнюнг узакъ болсун.
Халыуа салырма, бала, сени дженгинге,
Сукъланмагъын, балачыгъым, тенгинге.
Тенглеринг сеннге сукъланырча юй болгъун,
Хар насыбдан, балачыгъым, сен толгъун,
Кюнлеринги ойнай, кюле батдыргъын,
Тангларынгы рахат джукълаб атдыргъын.
Сау эл сени игилигинге къарасын.
Балачыгъым джарлылагъа джарасын.
Сау къутулгъун, кыууанч бла бешикден,
Чабыб тюшсюн гитче бала эшикден,
Джукъла, бала, белляу-белляу, бѣлейим.
Джукъудан тойсанг, бешигингден алырма,
Джукъламасанг, тынчлыгъымы бузаса,
Ишлерими этдирмейин, созаса.
Сен джукъласанг, кѣлюм тынчлыкъ табады,
Эки кыолум джарлылыкъгъа чабады.

Белляу-белляу, балачыгъым¹⁴

Белляу-белляу, балачыгъым,

Сенден алгъа ёлейим,

Къатын алыб кѣрейим!

Белляу-белляу, бөлейим,
Хайырынгы көрейим!
Белляу-белляу, бөлейим,
Сенден алгъа ёлейим!
Белляу-белляу, бөлейим,
Сеннге ашхылыкъла көрейим!
Джандан суйген джан балам,
Адам болуб көрейим!
Белляу-белляу, джан балам,
Сенсе джюрек суйгеним.
Сен бир рахат болмайын,
Тынчлыкъ табмайд джюрегим.
Белляу-белляу, балачыкъ,
Джюрегими къууанчы,
Джашаууму джубанчы.
Белляу-белляу, джылама,
Кёзлерими гинджиси,
Джюрегими инджиси.
Белляу-белляу, тынч джукъла,
Джукъла, кийик улагъым,
Нюр джаухардан чырагъым.
Тобугъумда ёсдюрюб,
Уллу киши этерме,
Бир насыбым бар эсе,
Халкъгъа джараб көрюрме.

Белляу-белляу, бөлейим¹⁵

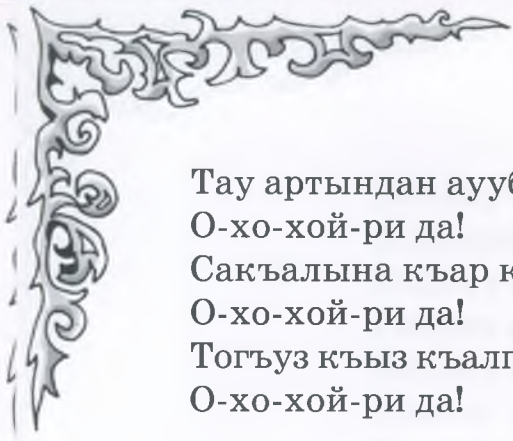
Белляу-белляу, бөлейим,
Санга игиликле көрейим.
Балачыгъым, бешик бауунг ычхынсын!
Башыбыздан огъурлу къаргъа кычырсын!
Къаргъаланы кьонушлары кьолдады,
Сени атанг, келе эсе, джолдады:

Көргенине сенден хапар сорады,
Хапарларынга къууанады.
Кёкде чолпан джулдузчугъум,
Дейме мен сеннге.
Сууда къара къундузчугъум,
Дейме мен сеннге.
Алтын ашыкъчыгъым,
Дейме мен сеннге.
Кюмюш къашыкъчыгъым,
Дейме мен сеннге.
Аурумагъын, балачыгъым, ёлмегин!
Сен ёмюрюнг ёксюзлюкню кёрмегин!
Джашауунгда тенглерингден артха къалмагъын!
Аджал джетмей, андан алгъа бармагъын!
Белляу, бала, бешигинге бёлейим,
Къолларынгы бекден къаты байлайым;
Байлар бауум, балачыгъым, бек болсун,
Ашар кюнюнг, джашар кюнюнг кёб болсун!

Шелебийни бешик джыры¹⁶

Ала-дай-дан, ала-дай-дан да,
Сеннге къатын аллыкъман чирик байдан да,
Этген бернеси кёлюме джетмез тоннга дери да,
О-хо-хой-ри да!
Тай хоралар сайлатырман оннга дери да,
О-хо-хой-ри да!
Аннгар-муннгар бюттючюгюм да,
Къубарчатна гюттючюгюм да,
Андир салыб джамчы этермен да,
Джибек учлу къамчи эшермен да,
Тенглеринги барын сеннге джалчы этермен да,
Люй-ля, люй-ля, Шелебийим да,
О-хо-хой-ри да!

Тау артындан аууб келед Шелебийим да,
О-хо-хой-ри да!
Сакъалына къар къатыб да, мыйыгъына буз бузлаб да,
О-хо-хой-ри да!
Тогъуз къыз кългъандыла да Шелебийден, ой, ташлаб да,
О-хо-хой-ри да!

ЭРКЕЛЕТИУЛЕ¹⁷

Сабийни ышартыу

Саны-башы къатмагъан сабийчикни хар адам да алыб бармайды къююннга, алай а къайсыбыз да бек сюебиз гитчечикни эркелетирге да, аннга ариу айтыргъа да. Бизни халкъда бешикде джатыб тургъан неда анасыны къойнуна кысылыб тургъан сабийчикни эки джаякъчыгъындан бармакъла бла басыб эркелетген адет бюгюн да барды. Сабийни джаякъчыгъына бир-эки тийсенг, ол тамам ариу ышарыучанды:

Къайда-къайда джаякъчыкъ?

Кюле-кюле балачыкъ!

Эршиккуду балачыкъ!

Тюу машалла, сеннге! Тюу машалла!

Амма, сабийни артыкъ эркелетиу да, кёрмегенча этиб, сансыз этиу да бизни халкъда алай дурус тюлдю. Атаны-ананы неда юйлю адамланы кёллерин алыргъа излеселе уа, быллай маталлы джууаш, алдыр-гюлдюр (комплимент) сёзле айтхандыла:

-Шашмай атасына (неда анасына) ушайды!

-Атасындан джукъ къоймагъанды!

-Союб къаблагъанча, атагъа ушагъанына къара!

Тарт-созла

Бешикде талайны джатыб тургъан сабийни санларын бошлагъандан сора, алайлай алыб къоймай, къолчукъларын, аякъчыкъларын къымылдата, ийлей, биразны тарт-созла бла ойнатхан халда булджутадыла:

Тарта-соза,
Джашчыкъланы оза!
Тарта-соза,
Къызчыкъланы оза!
Тарта-соза,
Барысын да оза!
Тарта-соза,
Чабыб барды тузлагъа,
Башын урду бузлагъа.

Сабийни чакъырыу

Сабийни белчиги хайт деб къатыб, къююннга ала тебреселе, абаданла, бир-бири къююнларындан алайлай алыб къоймай, бармакъланы къымылдата, чакъыра, сабийни кесин алгъа силкинирге къоядыла. Алай этгенни магъанасы бек уллуду – сабий кеси сайлау этерге, оюм этиб къымылдаргъа юрениди: кимине барады, башхасындан а, барыргъа унамай, «къачады». Быллай булджутуу оюнла сабийни башха адамлагъа да илеширге юретедиле:

Кимге келе? Меннге келе!
Келе-келе, кюле келе!

Къайда-къайда, алдырчыгъым,
Геле-геле, балдырчыгъым!

Геле-геле, ойнай геле,
Геле-геле, меннге геле!

Сир къатдырыу

Сабийни аякъчыкълары бла бир къолну аязына сюеб, бир-си къол бла да аз-буз тута, ёрге сирелирге (къатдырыргъа) юретедиле:

Гатдыр-гатдыр баласы,
Гатдыр?ды баласы!
Гатдыр-гатдыр баласы,
Туруб кетед баласы!

Къатдырчыкъды къатдырчыкъ,
Батырчыкъды батырчыкъ!
Къатдыр-къатдыр, къатдыр-къатдыр!

Чауукла

Сабий къуйругъундан олтура тебресе, аны кеси кесин булджу-тургъа, чауук этерге (харс урургъа) юретедиле:

Аття келе, чауук-чауук,
Анния келе, чауук-чауук,

Исса келе, чауук-чауук,
Мусса келе, чауук-чауук.

Эркелетиуле

7-8 ай болгъан сабийни бауурчугъу бла аякъларындан туб, хауада «джюздюредиле», къолтукъчукларындан туб, ёрге-ёрге атыб неда тегерек буруб ойнатыучандыла. 2-3 джыллары толгъан сабийчикле огъуна бек суйюб «учуучандыла»:

Уча-уча, къуш уча!
Учхан къушну ким тута?

Уча-уча, учурдукъ,
Мийик кекде букъдурдукъ!

Даж-дажла

Сабийни ал кезюуде къолтукъчукларындан, бироздан а къолчукларындан тута, даж-даж этерге (джюрюрге) юретедиле:

Даж-даж баласы,
Атлаб кетед баласы,
Аннысына келеди,
Муратына джетеди.

Даж-даж эте баласы,
Атлаб кетер баласы.
Даж-даж этдик, джюрюдюк,
Ёрге-ёрге кетюрдюк!

Джангы джурюй башлагъан сабийни кёбюрёк джурютюр ючюн, абаданла, андан артыкъ узакъ болмагъан джерде чёгелеб, кьолланы алгъаракъ соза, бармакъланы да кьымыл-дата, бир-бирлерине кёзюу чакъырадыла:

Кимге келе? Меннге келе!

Кюле келе, атлай келе!

Кимни кьакъышыды?

8-9 ай болгъан сабийни булджута, тиллендирирге да себеб болурлай, соруу-джууаб халда былай ойнатыучандыла:

- Кьакъыш-кьакъыш,
Бу кимни кьакъышыды?
- Аттяны кьакъышыды.
- Огъай, аттяныкъы тюлдю!
- Сора анняны кьакъышыды.
- Анняныкъы да тюлдю!
- Сора мени кьакъышымды.
- Огъай-огъай, меники тюлдю!
- А-а-а, сени кьакъышынгды да!

БУЛДЖУТУУЛА

Ай дюлюттю¹⁸

Санланы атларын сабийге алкъын тилленмеген заманындан огъуна юретиб башлайдыла. Абаданладан ким болса да санланы атларын айта, аты айтылгъан санны да сабийни бармакъчыгъы бла кёргюзе, юрете барады. Артда сабий кеси кёргюзюрлей юрениб къалады.

Ай дюлюттю, дюлюттю,
Къоз бёркюнде бир гюттю,

Эки кёзчюк, бурунчукъ,
 Бу – мангылай, бу – тёппе,
 Эки кёзчюк, чашчыгъы,
 Бу уа – алтын башчыгъы,
 Эки ариу кёулагъы,
 Эки чунгур джаягъы,
 Тишчиклери чыммакъ-акъ,
 Тиш да тюлдю – дюлюттю,
 Сизге тилин кёргюзтдю!

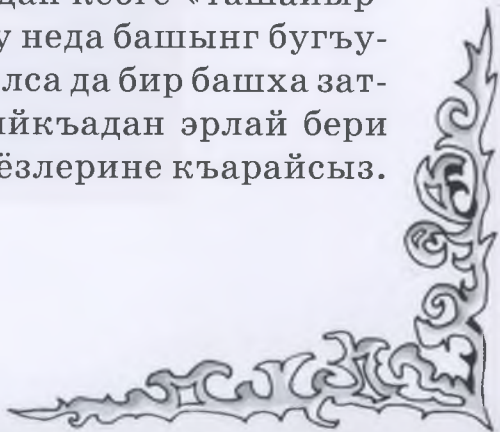

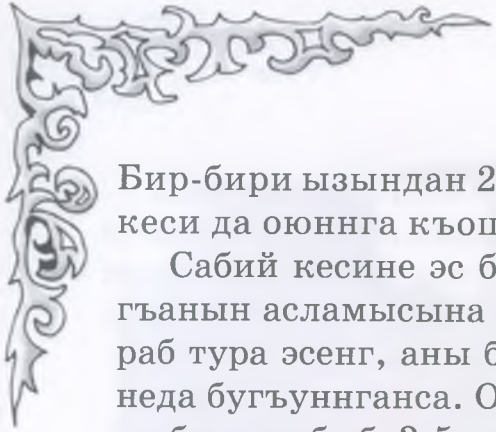
Джаякъ кёбуз¹⁹

Сабийни ёпкелерин уллу этерге, иги ишлетирге, тамакъъ, джаякъ сингирчиклерин, сёлешиу аппаратын ийлерге джораланган тамам ашхы булджутуу оюнубуз барды. Сабий ичине «хуп» деб терен солуйду да, эринлерин къаты къысыб, эки джаякъчыгъын не кёбдюрелгенин кёбдюреди. Сен а, къараб туруб, эрлай башала бармакъларынг бла (талай бармакъ уч бла да болады) эки джаягъындан басаса да, джелин ийдиресе. «Джаякъ кёбузну» тауушун бирде «макъача», бирде «чибинча», бирде «гыбытча», бирде «тобча» этдире, сабий тамам суйюб булджунуучанды.

Гиляу²⁰

Джангы джурюй башлагъан сабийлени эм бек суйген булджунуулары уллула бла гиляу этиудю. Бугъунчакъда кертиден бугъуна эселе, гиляуда бугъуна да, кёрюне турадыла. Гитче сабийчикни эси бир затда 10-15 такъыйкъадан кёбню турмагъаны себебли, кёз туурадан кёбге «ташайыргъа» джарамайды. Эшикни, джабыуну неда башынг бугъунурлай бир уллулугъу болгъан нени болса да бир башха затны арт джанына ташайыб, 5-6 такъыйкъадан эрлай бери чыгъыб: «Гиляу!» - деб, сабийчикни кёзлерине къарайсыз.

Бир-бири ызындан 2-3 кере алай этсегиз, сабий къызыныб, кеси да оюннга къошулуб къалыучанды.

Сабий кесине эс бёлюннгенин, адам бла «ушакъда» тургъанын асламысына кёзледен таныучанды – кёзлерине къараб тура эсенг, аны бласа, къарамай эсенг а, аны бла тюлсе неда бугъуннганса. Ол себеден, кёзлеригизни къол аязыгъыз бла джабыб, 3-5 такъыйкъадан эрлай бери ачыб: «Гиляу!» - десегиз да, сабийге бугъуннганча кёрюнеди.

Бокка оюн

Сабийчик, ойнай келиб, уллуланы бёрклерин башчыгъына къабларгъа, тьюмелеригизни ачыб-джабыб ойнаргъа ёч болгъанын барыгъыз да эслеген болурсуз. Аллай заманда сабий бла «Бокка» ойнасагъыз, бек уллу зауукъ этерикди. Бёркюгюзню алыб, хауада «таууш» этдире, «учура» келиб, сабийни кёзлерине тюшюре, эрлай башына къаблайсыз. Ол да эки къолчугъу бла къадалыб аны башындан тешерге кюрешеди. Бир талай кере алай этгенден сора, энди бёркню сабийге кесигизни башыгъызгъа къаблатыб да кёрюгюз.

Чум-чум, чум терек

Джангы тилленген (сёлеше башлагъан) сабийни оюн халда къуралгъан къысха назмучукълагъа юретедиле.

Чум-чум, чум терек²¹
Чум-чум, чум терек,
Чум терекни бутагъы,
Уллу бийни бычагъы,
Бекден-бекден биледим,
Ханны къызын тиледим!
Тиледим да не табдым?
Келечиге – кёлеги,
Чум терекге – бёреги.

Чум терекге ким керек?

Чум терекге сен керек!

(«сен керек» деген заманда сабийни быгзынчыгына, быдырчыгына, кёкюрекчигине бармакъ бла тиерге, дыггычыкъ этерге да болады).

Чум-чум, чум терек (2)²²

Чум-чум, чум терек,

Чум терекни бутагъы,

Уллу бийни бычагъы,

Бекден-бекден билейме,

Бекден къазакъ тилейме.

Къзагагъыма не керек?

Къзагагъыма къуш керек.

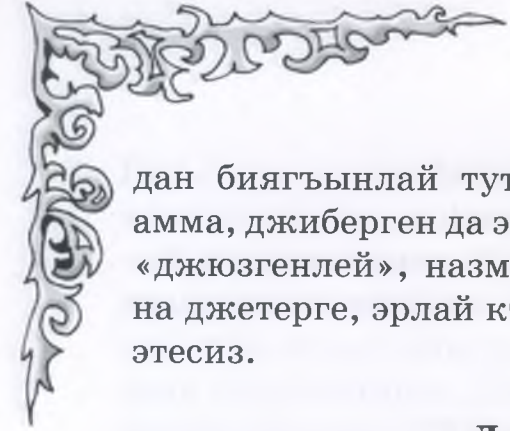
Къушну уруб учурдум,

Мен хорладым, сен турдунг.

Джуу-джуу, джуу ала

Сабийни кьолуну сырт терисинден эки бармакъ бла тутасыз, ол да экинчи кьолу бла сизни ол тутхан кьолугъузну сырт терисинден тутады, бирси кьолугъуз бла аны башын-

дан биягъынлай тутасыз да, артыкъ бек чимдемегенлей,
амма, джиберген да этмегенлей, төрт къол да ёрге бла энишге
«джюзгенлей», назмучукъну айта-айта келесиз да, ахыры-
на джетерге, эрлай къолланы ийиб, быгъынчыгъына дыгъы
этесиз.

Джуу-джуу, джуу ала²³
Джуу-джуу, джуу ала,
Эки чычхан суу ала,
Амма боза бишире,
Акка отдан тюшюре,
Босагъада абына,
Сакъалчыгъы къабына.
Дыгъы-дыгъы-дыгъы-дыгъы!

Джуу-джуу, джуу ала (2)²⁴
Джуу-джуу, джуу ала,
Эки чычхан суу ала,
Амма боза бишире,
Акка кийик тюшюре,
Босагъадан абына,
Сакъалчыгъы къабына,
Тамбласы, бююннгыю,
Таугъа кетди чибинчиси,
Дыгъы-дыгъы-дыгъы-дыгъы!

Джуу-джуу, джуу ала (3)²⁵
Джуу-джуу, джуу ала,
Эки чычхан суу ала,
Амма боза бишире,
Акка тишин тюшюре,
Киригиз да, джатыгъыз,
Ат богъунлай къатыгъыз!

Дуркъу-дуркъу айтыу

Дуркъу былай айтылады²⁶. Сабийни къол аязын ёрге буруб, бир къолугъузгъа саласыз. Бирси къолугъузну башала бармагъы бла сабийни ачыкъ къол аязында дыгъычыкъ эте, дуркъуну айтыб башлайсыз:

*Дуркъу-дуркъу-дуркъу,
Дуркъу ичинде ёгюз,
Ёгюз ичи семиз.*

Мындан сора гитче бармакъдан башлаб, хар бармакъны этген къылыгъын айта, бирем-бирем бюге барасыз:

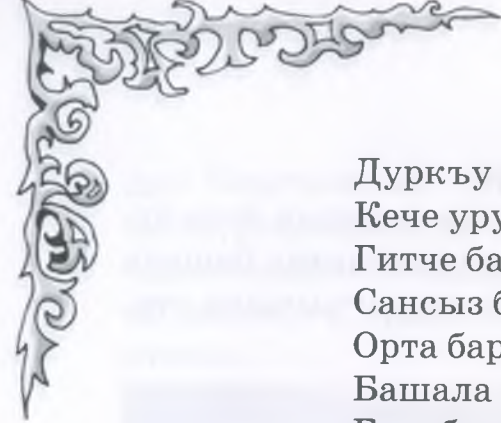
*Бу урлады, бу сойду,
Бу биширди, бу ашады,
Бу уа барды да тил этди.*

Бирси къолугъузну джумдурукъ этиб, баш бармакъны (тилчини) аны бла тюесиз:

*Тююгюз тилчини, тююгюз,
Эшикге атыгъыз да ийигиз!*

Былай айтыб, сабийни къолчугъун эшик таба джанына силдейсиз. Барыбыз да билгенден, тил этиу, тилчилик бизни халкъда ёмюрледен да бек уллу айыбха, гюнахха саналгъанды.

Дуркъу-дуркъу-дуркъу (2)²⁷
Дуркъу-дуркъу-дуркъу,

Дуркъу ичинде семиз ёгюз,
Кече уру марады,
Гитче бармакъ урлады,
Сансыз бармакъ сойду,
Орта бармакъ биширди,
Башала бармакъ ашады,
Баш бармакъ да тил этди:
Тюйюгюз аны, тюйюгюз,
Джашчыкъны (неда къызчыкъны) эшикге атыб
ийигиз!

Дуркъу-дуркъу, дуркъу ёгюз²⁸
Дуркъу-дуркъу, дуркъу ёгюз,
Ёгюз ичи семиз,
Бу урлады, бу сойду, бу биширди,
Бу ашады, бу айгъакъ чыкъды.
Муну да тюйюгюз,
Муну да тюйюгюз,
Муну да тюйюгюз!
Джашчыкъны (неда къызчыкъны) эшикге атыб
ийигиз.

Дуркъу-дуркъу, дуркъу ичинде ала ёгюз²⁹
Дуркъу-дуркъу, дуркъу ичинде ала ёгюз,
Бу урлады да келди, бу сойду да къазаннга салды,
Бу биширди да, аш салмагъа чыгъарды,
Бу да ашады да тойду,
Бу да барды да, иесине айтды да къойду,
Тюйюгюз-туйюгюз, муну эшикге атыб ийигиз!

Чыбыкъ ат³⁰

2-4 джыл болгъан джашчыкъла чыбыкъ атлагъа миниб
ойнайдыла. Чыбыкъ атха бир-эки атлам узунлугъу болгъан

орта адамны бармагъыны базыкълыгъы бир тюз чыбыкълны сайлайдыла. Бир кыйырындан онг кьолу бла тутады да, атха мингенча, онг аягъын ары джанына атыб, «юсюне» минеди. Бирси кьолуна да бир кьамчичик неда булчукъ алыб, атын ары-бери чабдырады, чьрчегирек джашчыкъла уа «ат оюнла» огъуна да этдириучендиле: атын шын тургъузады, артына-аллына бердиреди, чочутады... Бизни заманыбызда, талай джашчыкъл болуб, чыбыкъл атлада чаришле да этиучен эдик. Бизни чаришибизге кьараб тургъан абаданладан ким болса да алгъа келгенге ёчге ачхачыкъл неда конфетле бериучен эдиле. Ёчню кесине алыб кьойгъан айыб эди – арада юлешиб, алай ашай эдик.

Сымайылчыкъл³¹

Эсде болмай тургъанлай учуб келиб сабийни юсюне сымайылчыкъл (*божья коровка*) кьонса, аны бла былай булджунуучандыла. Сымайылчыкълны сабийни бармагълына миндириб, аны да ёрге тутсанг, ол хаман ёрге барыб турады. Бармакълны учуна джетди дерге, бирси бармагълына миндиресе, андан да башхасына. Алай этерге кьалсанг, сымайылчыкъл кьанатларын ача келиб, учуб кетиученди. Бармакъллада джюрютген заманынгда уа былай айтыб тураса:

Аття келе эсе, уч да кет!

Сымайылчыкъл, уч да кет!

Аття келе эсе, уч да кет!

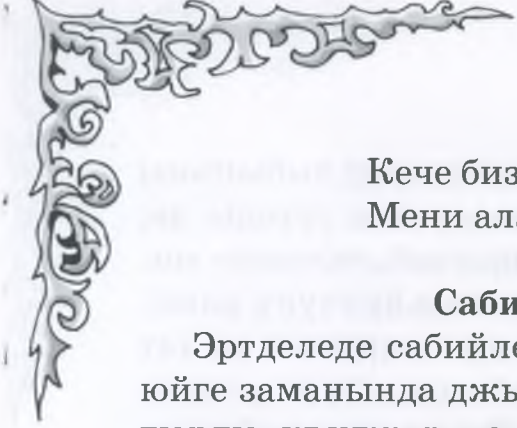
Сымайылчыкъл, уч да кет!

Зурнукла³²

Къачда неда джазда зурнукла (*журавль*) кьекде тизилиб учуб баргъланларын кьрген сабийле, аланы ызларындан чаба, былай айтыб кьычырыучан эдиле:

Кьекде баргълан зурнукла,

Бара-келе турлукъла,

Кече бизде къалыгъыз,
Мени ала барыгъыз!

Сабийни къоркъутуу сёзле³³

Эртделеде сабийле кече эшикге чыкъмаз ючюн, ингирде юйге заманында джыйылыр ючюн, абаданла алагъа тюрлю-тюрлю къуджур хапарла айтханча эте, дуняда болмагъан бир затланы атлары бла къоркъутургъа кюрешгендиле. Эшта, аланы къоркъутуулары, бир ишексиз, «Сабийге бычакъны бермесенг, бир джылар, берсенг а, эки джылар» деген нарт сёзлей, этгенликлери болгъан болур.

Тилде бюгюнлюкде да сакъланган аллай талай сёз барды:

Абачы (бука): Къачыгъыз юйге, Абачы келеди! Абачы тутарыкъды!

Агъач Киши (хозяин леса): Чегетге бармагъыз, анда Агъач Киши барды! Тутуб къоярыкъды!

Алмасты (домовой, леший): Алайгъа бармагъыз, анда Алмасты барды!

Бабай (Баба-Яга): Бабай джетди! Бабай алыб кетерикди!

Маму (волк): Маму къабады! Юйден эшикге чыкъма, анда маму сакълаб турады!

Тиш айландырыу

Сабийни тиши тюше, тиш айландыра тебресе, ол аннга бир бек хычыуун кёрюнюченди. Ол алай болмаз ючюн, абадан къауумдан ким болса да тиши тюшген сабийге тишин къолуна бериб: «Чычхан, чычхан, эски тишими ал да, джангы тишинги бер!» - деб айтдыра эдиле да, хуна ташлагъа атдырыучан эдиле. Алай этсек, керти да чычхан бир джууукъ заманда кесини джангы тишин келтириб бизге берликча суна эдик.

ТИЛ ЧЫГЪАРЫУ

Санаула

4-5 джылы толгъан сабийлени 10-нга дери сан-санау сарнаргъа, аны ичинде тергеу этерге юретиб башлагъандыла. Бираз эслирек болсала, быллай санаула тюрлю-тюрлю оюнланы башлагъан неда ойнагъан заманда бек керек боллукъдула:

Бирем-бирем³⁴

Бирем-бирем, экем-экем,
Бауур олтан, сабдан къалай,
Ёлю бугъа, сары тай, тору тай,
А-а малтай, ча-а малтай,
Ичи балтай, чыкъ, тотай!

Бир, эки, юч, төрт, беш³⁵

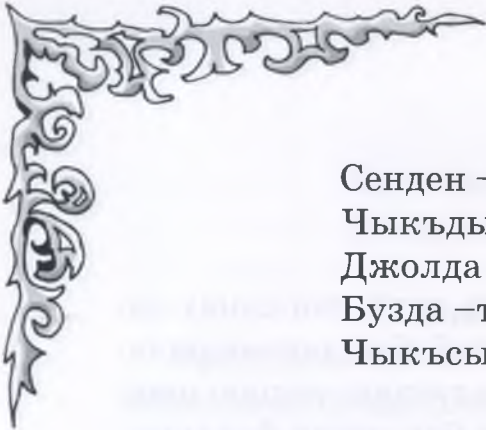
Бир, эки, юч, төрт, беш,
Ур да, башынгы теш;
Сен – алты, ма бу – джети,
Табанынгы керки;
Бу сегизди, бу – тогъуз,
Ма сенинге да бир тонгуз;
Он бла бирге сан битди,
Артха къалгъан гимикди!

Бар да бузну теш³⁶

Бир, эки, юч, төрт, беш,
Бар да бузну сен теш.
Тешмесенг а кетербиз,
Сенсиз оюн этербиз!

Менден оракъ³⁷

Менден – оракъ,

Сенден – чоракъ,
Чыкъдыкъ джолгъа,
Джолда – таякъ,
Бузда – таймакъ,
Чыкъсын баймакъ!

Тилбургъучла

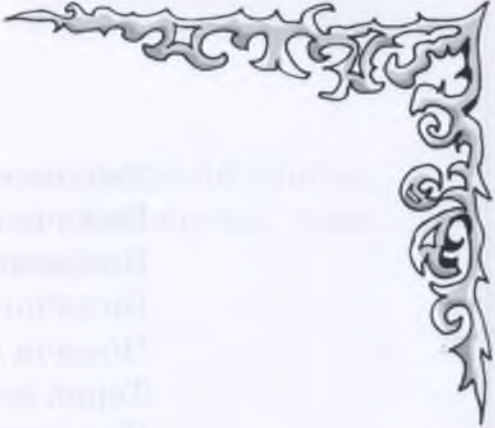
Эртделеде межгитде окъугъан джашчыкъланы «тилбургъучла» деб аллай дерслери болгъанды, кесин да элиблеге кечерни аллы бла ётгендиле. Бираз кечирек а, «тилбургъучла» деб «скороговоркалагъа» айтыб да башлагъандыла. Азиягъа кёчгюнчю заманлада джюрюген тилбургъучладан бир-экисин айтайыкъ:

Бирден – билеу³⁸

Бирден – билеу,
Экиден – эгеу,
Ючден – ючкюл,
Тёртден – тёнгек,
Бешден – бешик,
Алтыдан – ашыкъ,
Джетиден – къашыкъ,
Сегизден – сенек,
Тогъуздан – токъмакъ,
Ондан – оймакъ,
Буздан – таймакъ,
Абил билим,
Чыкъсын тилинг!

Бирде – бешик³⁹

Бирде – бешик,
Экиде – эшик,

Ючде – ючлеб,
Тёртде – тергеб,
Бешде – бёгек,
Алтыда – ашыкъ,
Джетиде – къашыкъ,
Сегизде – сенек,
Тогъузда – токъмакъ,
Онда – оймакъ,
Бузда – таймакъ,
Абил билим,
Чыкъсын тилинг!

Онбеш⁴⁰

Онбеш, онбеш, онбеш,
Сен санасанг да – онбеш,
Мен санасам да – онбеш,
Сюйсенг, сана, сүйсенг, къой,
Онбешди да онбеш.

Биляча⁴¹

Билдим, билдим – биляча,
Билячагъа – чомача,
Чомача деген – чум терек,
Терек деген – темир къая,
Къая деген – малтин къутукъ,
Къутукъ деген – къура тары,
Тары деген – талгъыр ёгюз,
Ёгюз деген – ёлме къайиш,
Къайиш деген – къара джылан,
Джылан деген – джилямиш,
Аджилени узун къыз,
Ары секир, бери секир,
Секирмесенг, отха тюш,

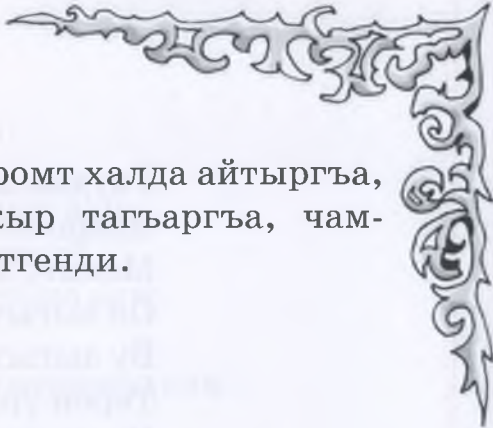
Табанынга – къызгъан тиш!
Биляча (2)⁴²
Билдим, билдим, биляча,
Билячагъа чом?ча,
Чомача деген – том терек,
Терек деген – темир къая,
Къая деген – къамчи баш,
Баш деген – бармакъ тогъай,
Тогъай деген – тохсун малик,
Малик деген – алтын къутукъ,
Къутукъ деген – къура тары,
Тары деген – талгъыр ёгюз,
Ёгюз деген – ёлме къайиш,
Къайиш деген – къара джылан,
Джылан деген – джилямиш,
Аджилени узун къыз,
Ары секир, бери секир,
Секирелмесенг, отха тюш,
Табанынга – къызгъан тиш!

Сабий назмула

Къарачай-малкъар халкъда сабийни ангысын, эсин ишлетир ючюн, 5-6 джыл болгъан сабийлеге къара танырны аллы бла, тюрлю-тюрлю назмула, санаула юретгендиле. Сабий ал

кёзюуде назмучукъланы магъаналарына артыкъ эс бурмай, алайлай азбар этсе да, бара-баргъанда, эс кире, оюм эте, ангылай баргъанды. Назму марда, тил байлыкъ, суратлау кюч, макъам дегенча чыгъармачылыкъ излемле, джорукъла, джашау-турмуш эмда башха санагъат билимле сабийни ангысында гитчеликден огъуна орунлу болгъандыла. Быллай билим артда, эсли болгъан-

дан сора, тойда-оюнда ийнарланы экспромт халда айтыргъа,
кёзююне джууаб къайтарыргъа, джыр тагъаргъа, чам-
накъырда этерге тамам уллу себеблик этгенди.

Сууукъ, сууукъ, сууукъ⁴³

Сууукъ, сууукъ, сууукъ,

Базар бизге джууукъ;

Он капекге – он тауукъ,

Андан бизге не зауукъ?!

Бара-бара баз табдым⁴⁴

Бара-бара баз табдым,

Баз ичинде таракъ табдым,

Таракъны аммагъа бердим,

Амма меннге баппу берди.

Баппуну итге атдым,

Ит меннге кючюк берди.

Кючюкню къойчугъа бердим,

Къойчу манга къозу берди.

Къозуну къонакъгъа сойдум,

Къонакъ манга къамчи берди.

Къамчини джерге урдум,

Джер манга чёмюч берди.

Чёмючню суугъа атдым,

Суу манга кёмюк берди.

Кёмюкню тапхагъа салдым:

Ары джанындан бир мияу,

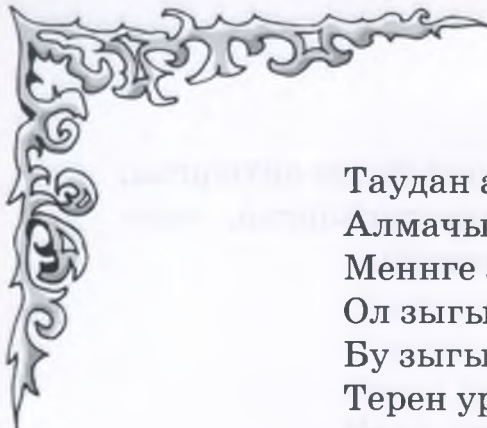
Бери джанындан бир мияу

Келдиле да, хап-хуп дедиле да,

Ичдиле да кетдиле!

Ой, юшюдюм, юшюдюм⁴⁵

Ой, юшюдюм, юшюдюм,

Таудан алма тюшюрдюм,
Алмачыкъны къабдыла,
Меннге зыгыт атдыла.
Ол зыгытха базмайма,
Бу зыгытха базама,
Терен уру къазама.
Урдан чыкъгъан беш эчки,
Бешиси да къайдалла?
Къазанчыкъда къайнайла,
Осман ашыкъ ойнайды,
Осман кетди отуннга,
Къаргъа битди бутума,
Къаргъа тюлдю, къамишди,
Бачхаларым пиринчди,
Он бармагъым кюмюшдю,
Ал тишлерим химишди.

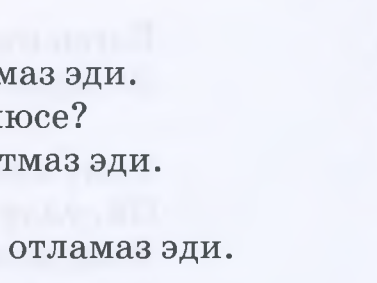
Къар джауады, борайды⁴⁶
Къар джауады, борайды,
Ханны неси къорайды?
Тоханада джукълайды,
Къатыны ачха санайды.
Къызы чачын тарайды,
Джашы эсириб джырлайды,
Отунчусу сарнайды,
Джылкъычысы джылайды,
Суучусу да бузлайды.

Ким кючлюдю?⁴⁷

Къолгъа бардым, къолум сынды,
Бузгъа бардым, бутум сынды.

- А буз, а буз, сен неден кючлюсе?

- Мен кючлю болсам, мени тубан да джабмаз эди.

-
- А тубан, а тубан, сен неден кючлюсе?
 - Мен кючлю болсам, мени джангур чачмаз эди.
 - А джангур, а джангур, сен неден кючлюсе?
 - Мен кючлю болсам, мени джер да джутмаз эди.
 - А джер, а джер, сен неден кючлюсе?
 - Мен кючлю болсам, кырдыгымы къой отламаз эди.
 - А къой, а къой, сен неден кючлюсе?
 - Мен кючлю болсам, къозуму къонакъгъа соймаз эдиле.
 - А къонакъ, а къонакъ, сен неден кючлюсе?
 - Мен кючлю болсам, къанджыгъа баууму чычхан ашамаз эди.
 - А чычхан, а чычхан, сен неден кючлюсе?
 - Мен кючлю болсам, мени киштик тутмаз эди.
 - А киштик, а киштик, сен неден кючлюсе?
 - Мен а айхай кючлюме, темир таракъ тишлиме,
Къангалы юйню ачама, къаймакъ алыб къачама,
Бийле бла ашайма, бийчеле бла джашайма.

Эртде биреу бар эди⁴⁸

Эртде биреу бар эди,
Темир тиреу бар эди,
Таш тегене бар эди,
Агъач элек бар эди,
Къумурсханы къой этиб,
Къумгъа джайгъан бар эди.
Къарт атасын джаш этиб,
Къатын алгъан бар эди.
Къарт анасын джаш этиб,
Эрге берген бар эди.
Ёлген атны сау этиб,
Чарсха чабхан бар эди.
Къара сууну къайнатыб,
Къаймакъ алгъан бар эди.

Ёлген кьушну сау этиб,
Эл сарнатхан бар эди.

Уллу кьуш⁴⁹

Ой, уллу кьуш, уллу кьуш!
Тюш да манга тешек эт,
Кьартджыгъадан эшек эт,
Ташым тийсин бутунга,
Улуй баргъын джуртунга,
Къанынг-къунунг къазаннга,
Къарын богъунг шауданнга,
Шауданладан не чыгъар?
- Къары, къары бёз чыгъар!
Къарт кишиден не чыгъар?
- Акъыл, акъыл сёз чыгъар!

Къакъ-къакъ, кьаргъала⁵⁰

Къакъ-къакъ, кьаргъала,
Къамиш тюбю джаркъала,
Уллу сууда балыкъла,
Ёзен ичи джылкыла.
- Джылкы кимни джылкысы?
- Ачахмат улуну джылкысы.
- Ачахмат улу къайдады?
- Малла сюрюб кетгенди.
- Малдан къачан келликди?
- Джылкы чыкъса, келликди.
- Джылкы чыкъса, джаз болады,

Балалары къаз болады!
Ачахмат улу Ачахмат,
Минген аты къашхалакъ,
Бегене чара тындыргъан,
Отуз къалакъ сындыргъан!

О, джезама, джезама⁵¹
О, джезама, джезама,
Джезамада узама,
Джезден джюзюк салдыргъан,
Джезокъагъа бардыргъан.

Джетегейли⁵²
Джетегейли – джети джулдуз,
Темиркъазакъ – джангыз джулдуз,
Джетегейли джети айланмай,
Ким айтса да, танг атмаз!

Джетиджеген⁵³
Джетиджеген джетер джерине джетмей,
Бери къайтмаз.

III. КЪРАЧАЙ-МАЛКЪАР САБИЙ ОЮНЛА

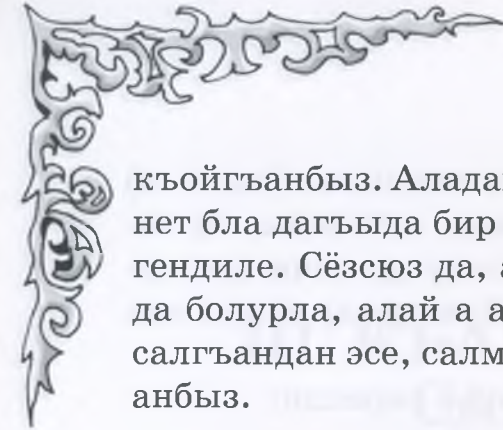

алкъ оюнла юч къауумгъа юлешинибдиле: а) дин-адет оюнла; б) уллуланы оюнлары; в) сабий оюнла. Къайсы бир оюнну да энчи джолуджоругъу болады. Къарачай-малкъар оюнда ала алтыдыла:

- 1) эки неда андан кёб адам къошулургъа керекди;
- 2) джыл мардагъа сыйыныргъа керекди;
- 3) бир белгили заманда эмда бир белгили джерде ойналады;
- 4) сёз неда (эмда) къымылдагъан элементи болады;
- 5) эришмеклик шарты болады⁵⁴;
- 6) бир белгили джорукъ бла ойналады.

Сабий оюнланы юслеринден айтханда, аланы джылны чакълары бла юлеширге да боллукъбуз: къышхы оюнла бла джайгъы оюнла. Андан сора да, арбаз оюнла бла юй оюнагъа, джашчыкъланы оюнлары бла къызчыкъланы оюнларына; таш оюнагъа, тоб оюнагъа, суу оюнагъа, лагъым оюнагъа, д.а.к. башха оюнагъа да юлеширлейди. Талай адам ойнагъан халкъ оюнланы асламысында оюнну биринчи ким башларыгъыны магъанасы бек уллуду. Бу затда дау болмаз ючюн, оюнну башында чёб атыу, санашыу дегенча бурунладан келген лагъымла турадыла. Оюнну кёзююнде олбу чурум бла туююш, дауур чыкъмазгъа, харамлыкъ этилmezге джораланган адет төреле да бардыла.

Сабий оюнланы бек эртдегилери, унутула баргъанлары, бюгюнлюкде да эркин джюрюгенлери, чыртда унутулуб къалгъанлары да бардыла. Оюнланы бере туруб, аланы бир къауумуну къалай ойналгъанларын айтыб айлангандан магъана кёрмегенибиз ючюн, энчи статья этиб да кюрешмегенбиз. Сёз ючюн, чабышыу, чынгашыу, секиришиу, тутушуу, джюзюшюу неда эшекле бла чабыб эришиу дегенча, харким да билген, бюгюн да ойналгъан оюнланы бери къошмай

къойгъанбыз. Аладан сора да бу ишибизге намыс сакълау ин-нет бла дагъыда бир къауум «ушагъыусуз» оюнла да кирмегендиле. Сёзсюз да, аллай материалла илмугъа бек керекли да болурла, алай а аланы сабийлеге джораланган китабха салгъандан эсе, салмагъаныбыз хайырлы болур, деб къойгъанбыз.

Сабий оюнлада джюрюген бир къауум сёзле бла терминле:

Айкур – ашыкъны эм онглу джаны, тапа бла чыкны хорлайды.

Алым – бир джолгъа неда бир оюнда хорлаб алынган юлюш.

Анкъо – ашыкъны шын тургъаны, ойналмагъан джаныды.

Атышыу – оюнда ким тюз неда узакъ атса деб эришиу.

Бачха – бир къауум оюнлада тегерек чеклери белгиленген джер.

Бык (пук) – ашыкъны эм гитче джаны, джерге айланыб джатханы.

Бий – ашыкъны хандан сора келген асыл джаны.

Гаккы – бир къауум оюнлада джан, артыкъ кёзюу.

Гюттю къабдырыргъа – тоб оюнлада хорларгъа.

Дорх этиу (алыу) – оюнда ашыкъны неда джанны сатыб алыу, башхагъа беруу.

Дюгер – бир къауум оюнлада бёлме, гёзен.

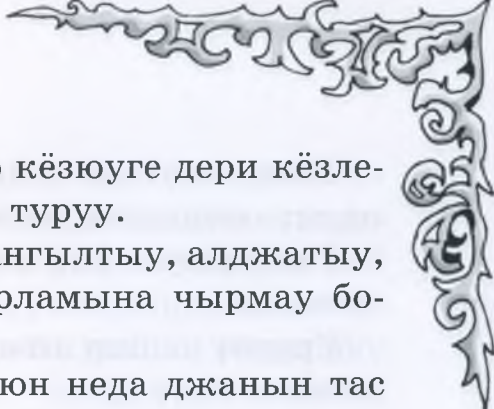
Джан – оюнда хорлаб алгъан артыкъ кёзюу.

Джюздюрюу – арахны, узун чыбыкъны, сыйдам ташчыкъны хауада неда сууда узакълыкъгъа учуруу.

Ёгюз – ашыкъны ёрге айланыб джатханы, эшекден сыйлыды.

Зайын – оюнда артдагъа деб къойгъан ашыкъ неда джан (запас).

Ичиндеги – оюндагъы, оюнну бардыргъан (ведущий).

Кёз кыысуу – оюнну заманында бир кёзюуге дери кёзлерин джабыб неда бир джанына бурулуб туруу.

Кёз тийириу – оюнну кёзюуюнде джангылтыу, алджатыу, ойнагъан адамны эсин бёлдюрюу, хорламына чырмау болуу.

Кюйюу – оюнда джангылыу, кёзюуюн неда джанын тас этиу.

Кютю – бир къауум оюнлада къарауул, сакълауул.

Къабыу – хорлау.

Къатдырыу – хойнухну бир джерде бек кызыу бурдуруу.

Къатын алдырыу – сууну башында сыйдам ташчыкыны чынгаб-чынгаб баргъаны, секиргени.

Къозуула – оюнда хорлатханны, харамлыкъ этгенни, джылагъанны, оюнну бузгъанны хыликке этиу.

Къозай – боялгъан ашыкъ; дорхда багъаракъ болуучанды.

Къочхар – ашыкыгъа тешик этиб, аннга къоргъашын къуюлса, аллай ашыкыны артыкъ джаны болады; къочхар эки ашыкыгъа тергеледи.

Къыйпау – уруб аудуруу неда кесиб юздюрюу.

Къымаргъа – хорларгъа.

Къытаргъа – хорларгъа.

Лябатта – джайпакъ, сыйдам таш.

Марау – тиер умутда ышанлау.

Мыртазакъ – бир къауум оюнда къарауул, сакълауул.

Отоу – бир къауум оюнда бёлмени аты.

Сюрюочю – бир къауум оюнда кютю.

Тапа – ашыкыны асыл джаны, быкны хорлайды.

Тинтиуюл – оюнну кёзюуюнде джукыну излеб адамны джер-джерин къармау.

Тутуу – оюнну кёзюуюнде адамны неда тобну тутуу; кюйдюрюу.

Тышындагъы – оюнну кёзююнде 2-чи орунда тургъан адам; «ичиндегиден» сора ойнарыкъ къауум (ведомый).

Тюкюрюу – бир къауум оюнлада джукъгъа белги салыу, энчилеу.

Уруучу – бир къауум оюнлада таякъны, тобну, ташны оюннга атыучу.

Хан – ашыкъны эм онглу джаны.

Хара – чабышхан заманда башларгъа белги бериу.

Хорларгъа – оюнда онглу, биринчи болуу; къытыу, къымыу.

Хуна – оюннга къошулургъа салыннган юлюшле (кон).

Чагъыу – ашыкъны ашыкъгъа ышыу.

Чёб атыу – сайлау этиб, орунланы белгилеу.

Чык (чук) – ашыкъны ёрге айланыб джатханы, быкдан сыйлыды.

Эришиу – бир-бирин хорларгъа тырмашыу.

Эшек – ашыкъны джерге айланыб джатханы, эм къарыу-суз джаныды.

Юй – бир къауум оюнлада джерде сызылгъан бёлмеле.

ЧЁБ АТЫУ

Эки неда талай адам къошуллукъ оюнда «биринчи», «экинчи», «кютю», «къарауул», «къачхан», «сюрген» дегенча кёзюу бла белгиленник орунла болуучандыла. Хар

бирибизни да оюнда биринчи болуру, хорлары келе тургъанлай, къалай хо дерикди кютю неда экинчи болургъа?! Алай а, харамлыкъсыз, санау неда чёб тюшсе, кютю болгъанны къой эсенг, бир сёз да салмагъанлай, беш кютю да боллукъбуз.

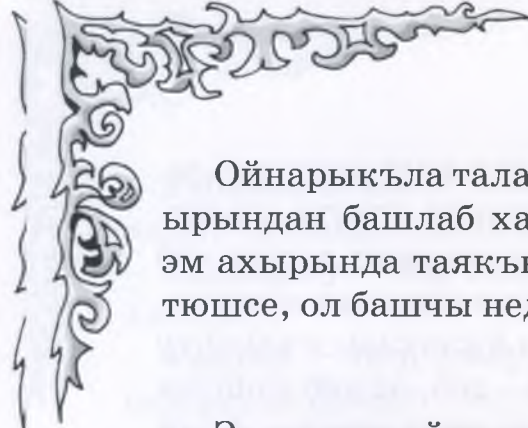
Чёб атыу – ол бек бурунладан келген дин-адет джорукъладан сакъланган ышанды. Таб, бюгюнлюкде огъуна къартла ораза джабханда кимни юйюнде аууз ачарыкъларын чёб атыб белгилейдиле: оразаны ахыр тарауухларында межгитде чёб атыб, кимге чёб тюшсе, аннга: «Аллахдан къылфуу тюшдю! Аллах сайлады! Насыбы тутду!» - деб, ол чёб тюшген адам да мал кесиб, зикирчилени юйюне чакъырады. Алай уллуду бизни халкъда сайлау этиуде чёб атыуну магъанасы, орну да. Не уа депутатланы сайларыкъ болсакъ да, чёб атыб, талай адамдан бирин алай бла белгилейбиз – быллай сайлауда хорлатхан ёпкелемейди, аны айыбы да джокъду, биринчи болгъаннга да киши дау салмайды – ол чёб атыуну къаты джоругъуду.

Сабий оюнланы юсюнден айтсакъ, хар элни, хар тийрени кесини артыкъ бек суйген санаулары, чёб атыулары болуучанды. Биз аланы сыйлы къартларыбыздан джазылыб, джыйылыб сакъланган талайын бюгюн сизге теджерге излейбиз.

Таякъдан тутуу⁵⁵

Бузоу таякъны ёрге сиреб, бурнун джерге урасыз да, былайы ортасы болур деген джерден сен къолунг бла тутаса. Экинчи сени къолунгу тюз башындан тутады, сен да аны башындан бирси къолунг бла тутаса, ол да сеникини башындан... Алай эте чынг башында биринг къаласыз. Башында тутханны джумдуругъуну кёбюсю таякъны тутуб эсе, ол башчыгъа неда кютюге саналады, андан аз эсе, башчы (кютю) тубюндеги болады.

Ойнарыкъла талай сабий болсагъыз а, таякъны бир кыйырындан башлаб хар биринг бирер кере тутуб барасыз да, эм ахырында таякъны бирси кыйырындан тутаргъа кимге тюшсе, ол башчы неда кютю болады.

Чёб сайлау⁵⁶

Эки адам ойнарыкъ оюнда эм тынч чёб атыу былайды: экеуленден биринг бир гитчерек затны (хансчыкъ, ташчыкъ, капек, туйме) джумдуругъунда джашырады да, ол бирсинг да къайсы къолунда болгъанын айтыб кёргюзеди – билсе, ол бири кютю болады, билмесе уа, кютюлюк кесине тюшеди.

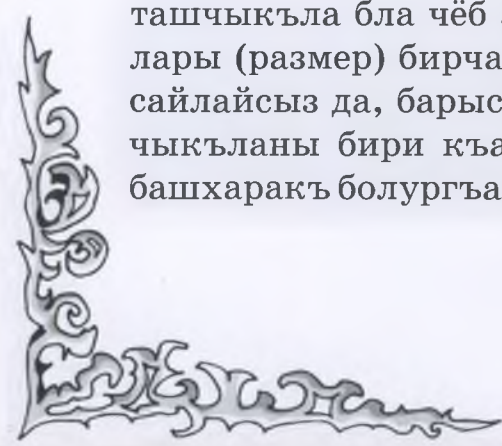
Чынгашыу⁵⁷

Тюзюрек джерде бир сыз тартасыз да, орнугъуздан эки аякъ бла бирге чынгашасыз: артха къалгъан кютю болады.

Чёб тартыу⁵⁸

Оюннга къошуллукъла ненча боллукъ эселе, аллай бир ханс чёбню (неда сернек бюртюкню) узунлукъларын теп-тенг этиб аласыз да, бирин бираз къысхаракъ сындырасыз. Биригиз кёрюннюк джанларын тенгиш этиб, арт джанларын къол аязда джашыра, къалгъанлагъа джоппусу бла сайлау этерге тутады. Хар адам къуру бир чёбню тартыб алыргъа эркинди. Тартхан заманда ол къысха чёб кимге тюшсе, ол кютю болады.

Кюл таш⁵⁹

Суу ызында ойналлыкъ болса, къобан бойнунда ууакъ ташчыкъла бла чёб атаргъа болады. Хар адам башына бойлары (размер) бирча болгъан тегерегирек гитче ташчыкъла сайлайсыз да, барысын да биригизни бёркюне атасыз. Ташчыкъланы бири къалгъанладан агъачлыгъы бла, бети бла башхаракъ болургъа керекди (сёз ючюн, акъ таш (кварц) бол-

са табды) – ол кюл ташха саналады. Биригиз бёркню башын джабыб, кёзюу-кёзюу ойнарыкълагъа теджеб барады, ала да кьолларын бёркню ичине сугъуб, кёб сайлау эте турмай, бирер ташчыкъны алыргъа керекдиле. Кюл таш кимге тюшсе, ол кютю болады.

Санашу

Чёб атыуну эм сейир мадарларыны бири санашуду. Санауну сёзлерин джангылмазлай суу азбар билирге керексиз. Оюннга кьошулдукъла тегерек неда бир сафха тизилишедиле да, биригиз арагъа чыгъыб бармагъы бла бирем-бирем кёргюзе, санауну башлайды – назмуну бир сёзю бир адамгъа джетиб барады. Санауну сёзлери ойнарыкъланы адам санындан кёбюрек болгъаны хата тюлдю, алай а андан аз болмазгъа керекди.

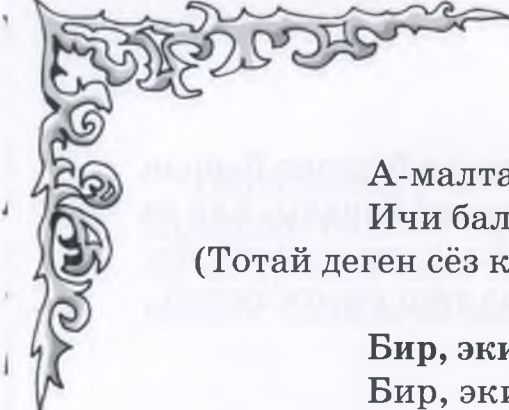
Менден оракъ⁶⁰

Менден – оракъ,
Сенден – чоракъ,
Чыкъдыкъ джолгъа,
Джолда тайгъакъ,
Бузда таймакъ,
Чыкъсын баймакъ!

(Баймакъ деген сёз кимге тюшсе, ол кютю болады).

Бирем-бирем⁶¹

Бирем-бирем, экем-экем,
Бауур олтан, сабдан къалай,
Ёлю бугъа, сары тай, тору тай,

А-малтай, ча-малтай,
Ичи балтай, чыкъ, Тотай!
(Тотай деген сёз кимге тюшсе, ол кютю болады).

Бир, эки, юч...⁶²
Бир, эки, юч, төрт, беш,
Ур да, башынгы теш;
Бу – алты, ма бу – джети,
Табанынгы керки;
Бу сегизди, бу – тогъуз,
Ма сенинге да бир тонгуз;
Он бла бирге сан битди,
Артха къалгъан гимикди!
(Гимикди деген сёз кимге тюшсе, ол кютю болады).

Бирден – билеу⁶³
Бирден – билеу,
Экиден – эгеу,
Ючден – ючкюл,
Төртден – тёнгек,
Бешден – бешик,
Алтыдан – ашыкъ,
Джетиден – къашыкъ,
Сегизден – сенек,
Тогъуздан – токъмакъ,
Ондан – оймакъ,
Буздан – таймакъ,
Абил билим,
Чыкъсын тилинг!
(Тилинг деген сёз кимге тюшсе, ол кютю болады).

Как, как, кагыбыз⁶⁴
Как, как, кагыбыз,

Как башына агъыбыз,
Отун алдыкъ, от салдыкъ,
Чоюн алдыкъ, суу асдыкъ,
Унун къуйдукъ, туз атдыкъ,
Кагыбызны кюйдюрдюк,
Къартыбызны тюйдюрдюк!

(Тюйдюрдюк деген сёз кимге тюшсе, ол кютю болады).

Оюн бузгъан...⁶⁵

Чёб атыуда, санашыуда (оюнда да) харамлыкъ неда баш-
ха бузукъ этерге джарамайды.

Аллай зат болмаз ючюн а, оюн-
ну аллы бла къол аязгъа тюкю-
рюб, сора: «Харам этгенни кёзю
чыкъсын!» – деб, бирси къолунг
бла тик уруб: «Ма былай!» – деб,
тюкюрюкню чачаса. Аннга да
къарамай, оюнну бузуб, къы-
лыкъ этеме десенг а, оюндан

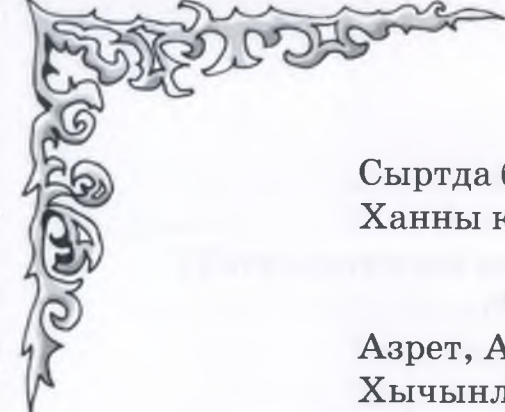

къысталдынг! Харамлыкъ этиучюлени, оюндан къыстал-
гъанланы уа къалай къозугъанларын кесигиз да билесиз:

Гиляу, гиляу, гиляула –
Этегиме джамаула!
Бири – къызыл, бири – акъ,
Оюн бузгъан – о...уракъ!

Аны бла да къалмай, адамны атын айтыб да къозуучан-
дыла. Бизни заманыбызда хазна къалмай бютеу адам атланы
къозуу сёзлери, назмучукълары бар эдиле. Мен да сизге бир
талайын айтыб юретейим:

Сюлемен, Сюлемен –
Суу башында эмеген,

Сыртда бычакъ билеген,
Ханны кызын тилеген!

Азрет, Азрет,
Хычынланы хазыр эт!
Тула башда чала джокъ,
Къатынынгы чыгы джокъ!

Токъал, Токъал, Токъалай,
Къуйругъунгда юч къалай!
Тёшден кетдинг зынгырдай!

Алий, Алий, алма терек,
Алийге къатын керек!

Сымайыл, Сымайыл,
Эшегиме юч айыл!
Айыл тюлдю – къууушхан,
Къатхан *голда* джабышхан!

Алай а оюнну бузмагъанны къозургъа болмагъанды, аллай иш айыб да, бедиш да болгъанды. Аллайны сёзчю къатыннга, къанаугъа санагъандыла. Къанауланы уа къалай къозугъанларын билемисиз?

Къанау, къанау,
Зыккыл джамау!
Тилинг – къарыш,
Кесинг – къаргъыш!

Тилтаппа, тилтаппа,
Суу ызында кир чаппа!

Сёз, бедиш этиу, къаргъыш айтыу эркишиге чыртда джарашмагъан, тамам уллу айыбха саналгъан затды! Аллай джашчыкълагъа: «Къатынча сёлешеди!» - дегендиле да, артда не оюннга, не шохайгъа алмагъандыла.

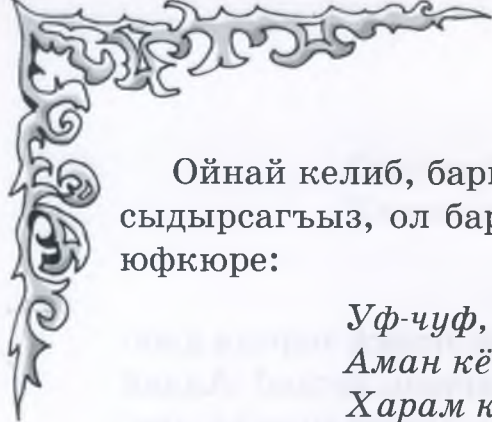
Уф-чуфла, джизле⁶⁶

Ойнагъан заманда джыгъылыб кетерге, башны башха урургъа, тобукъну неда къолну сыдырыб, ачытыб къояргъа тюшсе, аны ючюн киши джыламайды неда туююшмейди. Ол айыбды! Бурунгула: «Ойнай, ойнай кёз чыгъар!» - дегендиле. Айхай, бармагъынг неда башынг ачыса къалай этгин да?! Аны уа лагъымлары кёбдю – сиз аланы эсигизге иги алыб къоюгъуз! Сёз ючюн, ойнай келиб, башны башха урсагъыз, ма былай айтыгъыз:

*Тюу, мени башым чиримесин!
Башым джерге тиймесин!
Аман кёзю тиймесин!*

Былай айтхандан сора не джыларгъа, не терс-тюз айырыргъа неда аны ючюн туююшюрге джарамайды. Туююшген, ёпкелешген болса уа, экиси онг къолларыны гитче бармакъларын бир-бирлерине ыргъакъ салыб: «Кокайчыкъла, шохайчыкъла болдукъ!» - дейдиле да, алагъа шагъат болуб тургъан да къолун сир этиб, бармакъланы «юздюреди». Андан сора ол ёпкелешгенле джангыдан шохла болуб къаладыла.

Ойнай келиб, бармагыгъызны ачитсагъыз, эсегиз неда
сыдырсагъыз, ол бармагыгъызгъа ауузугъуз бла джелчик
юфкюре:

*Уф-чуф, бармагъым,
Аман кѣзге тырнагъым,
Харам къанын акъдырдым,
Бармагъымы бакъдырдым!*

неда:

*Уф-чуф, бармагъым,
Аман кѣзге тырнагъым,
Ариу айтдым джизиме,
Учурайым кѣзюнге!* – деб, ачитхан бармагы-
гъызны бирчик силкиб, ёрге тутсагъыз, аны ачыуу эрлай ке-
тиб къалады. Андан сора джылагъан айыбды – кѣзлени да
сюртюб, ойнаб башлаб къалыргъа керекди. Алай болмаса
былай айтыб къозургъа боллукъдула:

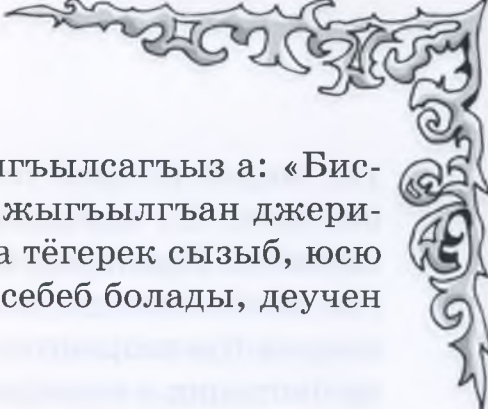
*Джылауукъ-джылауукъ,
Къатынлагъа исси биямукъ!*

неда:

*Джылауукъ-джылауукъ,
Къатынлагъа суу биямукъ!*

Гыж-ма, гыж-ма,
Сары бужма!

Гыжы-гыжы-гыжыккы,
Джылауукъгъа джюз хыккы!
Хыккы тюлдю – бегене,
Джауур чыкъды кесине!

Чабыб бара тургъанлай абыныб джыгъылсагъыз а: «Бис-милляхи!» - деб, эрлай ёрге туруб, ол джыгъылгъан джеригизге ташчыкъ бла неда агъашчыкъ бла тегерек сызыб, юсю бла секирсегиз, артда джыгъылмазгъа себеб болады, деучен эдиле бизни заманыбызда.

ТАШ ОЮНЛА

Таш къалау⁶⁷

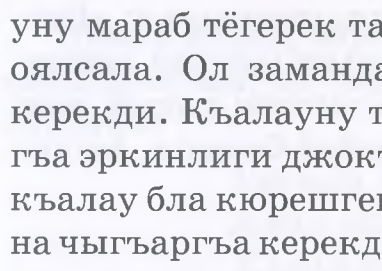
Бу къарачай-малкъар халкъны бек эски оюнуду. Оюнну ойнар ючюн азы бла 3 адам керекди, алай а ойнагъанланы саны бир 5-6 болса, барысын да къызындырыб, оюн тамам сейир болады.

Таш къалауну эркинирек джерде (суу ызында, сыртда) ойнайдыла. Оюннга къошулгъанла бирер лябаттаны (джай-пакъ ташны) къалаугъа саласыз. Къалауну мараб атарлай, джумдурукъдан аз уллуракъ бирер тегерек ташны да сайлайсыз – мараучу ташыгъызны башхагъа бермейсиз. Энди ойнарыкъ джеригизни белгилейсиз: 1) къалайдан атарыкъ эсегиз, алайгъа сыз тартылады; 2) сыздан бир 15-20 атлам кетиб, къалау турур джерде лябатталаны бир-бири юслерине къалайсыз; 3) къалау бла атар джеригизни орта сюреминде кютюню чегин сыз бла белгилейсиз; 4) къалайлагъа дери къачаргъа боллугъун (бачханы тегерек чеклерин) белгилейсиз.

Хазыр болгъаныгъыздан сора, узунлукъгъа чынгашыб, кютюню айырасыз – ким артха къалса, ол кютю болады.

Кютю бачханы ичинде къалауну сакълайды, алай а, келген ташла аннга тиймезча, къалаудан 3-4 атламны бир джанына туракълаб турады; кеси да ким таш атханына, кимни ташы къалайгъа тюшгенине къараб, эсге алыб турады.

Къалгъанла атар джерлерине барыб, бирем-бирем къала-

уну мараб төгерек ташларын атадыла. Эм игиси – къалауну оялсала. Ол заманда кютю лябатталаны ызына къаларгъа керекди. Къалауну толусу бла къалагъынчы кишини тутаргъа эркинлиги джокъду. Ташлары бачхагъа тюшгенле кютю къалауу бла кюрешген заманчыкъда ташларын алыб ызларына чыгъаргъа керекдиле. Кютю къалауну сюесе, бачхадагъылананы бачханы ичинде сюрюб тутаргъа эркинди – кимни тутса, ол кютю болады да, кеси уа мараучулагъа къошулады.

Мараучула барысы да ташларын атыб, алай а къалауну оялмай къалсала, кютю кесини сызына дери келирге да, андан ичине атлагъанланы тутаргъа да эркинди. Мараучу, ташымы алыб бачхадан чыгъалмаз да, ишекке болса, ташын къолуна бирчик да алмагъан эсе, аны аягъы бла басыб къояргъа боллукъду – ол заманда кютю аннга тиймейди. Алай а, мараб туруб, сен ташынгы къолунга алгъанлай сюрюрге боллукъду. Ташларын къолларына алгъанла бачхадан чыкъгъынчыларына тышындагъыла таш къалауну марагъа, аннга ташларын атаргъа эркин тюлдюле. Болса да, мараучула атхан заманда бачханы ичинде ташларын аякъ бла басыб тургъанла ташларын алыб къачаргъа боллукъдула. Ол себебден кютю болгъан алай тынч тюлдю – мараучулагъа, бачхадагъылагъа, къалаугъа да къараб турургъа керекди.

Атхан ташыгъыз таш къалаугъа тийиб ууалса, эм уллу кесеги оюнда тургъаннга саналады – бачхадан да ол кесекни алыргъа керек боллукъсуз. Аллай сынган ташны бачхадан чыкъгъандан сора джангыгъа аууштурургъа болады. Лябатталадан бири ууалса да, оюнда тургъаннга абаданыракъ кесеги саналады; джангы кютю келсе уа, аны башха лябаттагъа аууштурургъа эркинди.

Таш къалауну ойнагъанла барысы да бир къат кютю болгъунчуларына неда эрикгинчилерине дери ойнаргъа боллукъсуз.

Лябатта⁶⁸

Бу оюнда талай (2-7) сабий ойнаргъа боллукъду. Лябаттаны бираз тюзюрек джерде, игиси уа, къырдышда ойнайдыла. Оюн керекле: джумдурукъдан аз гитчерек бирер тегерек таш; бирер да лябатта; тегерек ташла тизиллик джерде бир сыз; андан 5-6 атлам кетиб, атар джеригизде да бир сыз.

Чёб атыб неда санашыб лябаттачыны сайлайдыла.

Лябатдачыдан къалгъанла тегерек ташларын сызны аллы бла бир-бири къатларына тизедиле. Эки тегерек ташны аралары лябатта тиймей ётерлей бир болургъа керекди. Атхан заманда сызны басаргъа, лябаттагъыз джерге тюшгюнчю сыздан атларгъа джарамайды.

Лябаттачы лябаттасын атарыны аллы бла кимни ташын марарыгъын айтыб, алай атады: белгилеген ташына тийсе – аны кюйдюрдю. Кимни кюйдюрсе, ол лябаттаны ызына атады да, кеси оюндан чыгъады. Лябаттачы ойнагъанланы барысын да кюйдюрсе, тегерек ташланы джангыдан тиздиртиб, кеси ойнаб башлайды. Хар кюйдюрген ташына бир джан къошулады – ненча джанынг бар эсе, анча кере кесинг кюйсенг да, башха сени кюйдюрсе да оюндан чыкъмай турургъа эркинсе. Артыкъ джанынгы артдагъа – зайыннга – къояргъа да боллукъса, алай демеклик, бу оюнда кюйсенг артыкъ джанынг бла хайырланмай, эндиги оюнда хайырланыргъа да болады.

Лябаттачы белгилеген ташына тийдирелмей неда кесини лябаттасын сыздан ётдюрелмей къалса, ол аты айтылгъан тегерек ташны иеси лябаттачы болады. Алгъыннгы лябаттачы уа кесини тегерек ташын чыкъгъанны орнуна хунагъа салады да, кеси да къалгъанла бла сиреледи.

Лябаттачы бир-бири ызындан, кюймегенлей, ташланы барысын да сыздан чыгъарса, хорлагъаннга саналыб, оюнну бошаргъа эркинди. Алай а, асламысында лябаттаны иги та-

лайгъа дери ойнаучандыла. Бир сылтау бла кимге болса да оюндан кетерге керек болуб къалса, ол кюймеген джанларын кеси суйген адамына берирге эркинди. Лябаттаны ойнагъанла барысы да бир къат лябаттачы болгъунчу неда эрикгинчилерине дери ойнаргъа боллукъдула. Оюнну ахырында эм кёб кимни джаны бар эсе, ол хорлагъаннга саналады.

Эшек оюн⁶⁹

Эшек оюнда экеу-экеу болуб ойнайдыла. Ойнарыкъ джеригиз бираз тюзюрек джер болса керекди, эм игиси уа къырдыш болса. Хар ойнагъан джумдурукъдан аз уллу бирер тегерек таш алады. Чёб атыб неда санашыб, оюнну ким башларын белгилейсиз.

Бир-бири къатыгъызгъа сирелесиз да, чёб атыуда арта къалгъан (эшек) аягъы бла кесини ташын не къадар арлакъгъа тюртеди. Оюнну башларыкъ (джолоучу), кесини тегерек ташын къолуна алыб, эшекни ташын мараб атады: тийсе, ташы урулгъан джолоучуну тургъан джеринден кесини сыртына миндириб, аны ташына алыб барады. Джолоучу джангыдан эшекни ташын мараб атады. Тиймей къалса уа, ол бири кесини ташы бла джолоучуну ташын мараб атады. Тийсе, орунлары бла ауушунадыла да, энди ол бири эшек болуб, муну сыртына миндириб, ташына дери алыб барады.

Эшекге миниб баргъан заманда аякъларынгы джерге тийирирге, чайкъалыргъа болмайды, алай а джукъла айта, хыликке эте барыргъа эркинсе. Бизни заманыбызда былай айтыв кёзуй эдик:

Хей, алыб кзачыучу!

Алыб кзачса, тохтамаучу!

*Тохтаса, джюрюмеучю!
Джюрюсе, чабмаучу!
Чабса, тохтамаучу...*

Оюн экиси да арыгъынчы неда эрикгинчи барады. Оюнну кёзююнде ташынг сынса, аны башха ташха ауушдурургъа болмайды: эм уллу кесеги оюнда тургъаннга саналады.

Бешташ⁷⁰

Бешташ къызчыкъла ойнаучу оюнду. Мынга ушаш оюнла Индияны халкъларындан башлаб, испан миллетлеге дери бек кенг джайылыбдыла. Алай а, бизни сартын, бешташ оюнну эм толусу, эм сейири къарачай-малкъар халкъда сакъланыбды.

Оюн керекле: боюнда 2 сантиметрден уллу болмагъан 5 төгерек ташчыкъ (гардош къазгъан, айыргъан заманда ууакъ гардошчукъла бла да ойнаучандыла). Бизни аналарыбыз ойнаучу заманлада къызчыкъла, бешташха деб, ташчыкъланы тамам ариуларын, сыйдамларын, омакъларын сайлагъандыла. Хар къызчыкъ кесини ташчыкълары бла ойнагъанды. Ойнар ташым ёпкелерикди неда башхагъа илеширикди деб, ташларын биреуге бермегендиле.

2-3 сабий ойнасала оюн тамам сейир болады, алай а андан кёб болуб да ойнаргъа болады – ол заманда эки къауумгъа юлешиниб ойнайдыла.

Ким алгъа ойнарыгъын ташны джумдурукъда джашырыб, чёб сайлаубла белгилейсиз. Оюнну башлардан алгъа ненча джюзге дери ойнарыгъыгъызны да белгилеб къояргъа керексиз.

Бешташ (хуна эшик) былай ойналады: беш ташны джерге себесе, сайлаб бир ташны кёлунга аласа да, аны ёрге атыб,

атхан кьолунг бла джерден кереклиси чакълы бир ташны алыб, кёкдеги джерге тюшгюнчю, биягъы кьолунг бла аны да тутаса; дагъыда бир атыб, кьолунга алгъан ташынгы джерге саласа да, кёкдеги ташынгы биягъынлай тутаса.

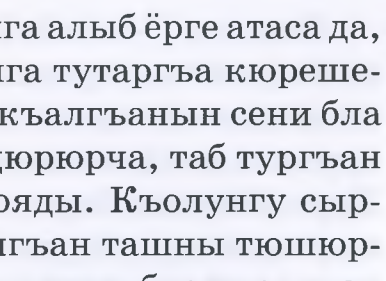
1. **Бирле** – бир ташны ёрге атыб, атхан кьолунг бла джерден кереклиси чакълы бир ташны алыб, кёкдеги джерге тюшгюнчю, биягъы кьолунг бла аны да тутаса; дагъыда бир атыб, кьолунга алгъан ташынгы джерге саласа да, кёкдеги ташынгы биягъынлай тутаса. Бу халда кьалгъан 3 ташынг бла да ойнаб чыгъаса.

2. **Экиле** – экишер алыб, артда ызларына салыб бараса.

3. **Ючле** – бир кере юч ташны бирден, артда да бирни неда алгъы бурун бирни, артда да ючню алыб-салыб бараса.

4. **Тёртле** – тёртюсюн да бирден алыб, артда да ызына саласа.

5. **Къылийле** – баш бармакъ бла башала бармакъны къарыш этиб джерге саласа да, бир ташны ёрге атыб, ол тюшгюнчю башха бир ташны да къарышынгы тьюбю бла тюртюб ётдюресе, сора кёкдегин джерге тюшюрмей тутаса. Алай этиб барысын да къарышны тьюбю бла ётдюресе. Ахырында уа джангыз ташынгы да аны тьюбю бла тёнгеретиб ётдюресе.

6. Чёблеуле – бешисин да кьол аязынга алыб ёрге атаса да, кьолунгу сыртына, бармакъ орталарынга тутаргъа кюрешесе. Алай тутхан ташларынгы биринден кьалгъанын сени бла ойнагъан джерге тюшюреди: сени кюйдюрюрча, таб тургъан ташларынгы алыб, табсызларынгы кьояды. Кьолунгу сыртында неда бармакъ орталарында кьалгъан ташны тюшюрмегенлей, ол кьолунгу бошуракъ бармакълары бла кьалгъан ташланы джерден чёблеб, бирси кьолунга джыйыб бараса, ахырында уа кьолунгдагъы ташынгы да ёрге атыб, ол кьолунг бла тутаса.

7. Джюзле – бу оюнну ахыр бёлюмюдю, ол себебден, былайда артыкъ сакъ болургъа керексе. Бешисин да кьош ууучха аласа да, ёрге атаса, сора кьолларынгы сыртларын эрлай бир-бирлерине тиреб, кьобу этиб, кёкдеги ташларынгы ол кьобугъа джыяргъа кюрешесе. Кьобугъа тутхан ташларынгы джангыдан кёкге атыб, кьош ууучха тутаса. Ахырында кьош ууучда ненча таш болса, анча джюзюнг болады.

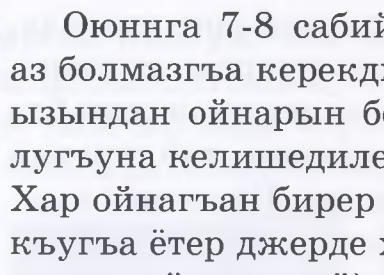
Оюн кюйген джерингден башланады.

Белгиленнген саннга ким алгъа джетсе, ол озгъаннга саналады. Бешташ оюнда экинчи, ючюнчю орунла белгилерге да болады.

Хуна эшик⁷¹

Хуна эшик (хунешик) унутула, джутула баргъан эски оюнду. Биз оюм этгенден, бир кёзюуде (алай эртде болмагъан заманлада) хуна эшик бешташ оюннга кьошулуб кьалгъанды. Болса да, кьартла айтхандан, эртделеде ол бузоучу джашчыкъла суююб ойнаучу энчи оюн эди.

Оюн керекле: 1) боюнда 2 см болгъан тегерек ташчыкъла; 2) хуна тизиллик бир сыз; 3) хунаны тюз ары джанында дуркъу ишленеди (кьош ууучдан аз эслирек кьазылгъан бир чунгурчукъ).

Оюннга 7-8 сабий кьошулургъа болады, алай а экиден аз болмазгъа керекдиле. Алгъы бурун чѣб атыб, ким кимни ызындан ойнарын белгилейдиле. Сюрюуде ненча таш боллугъуна келишедиле (хар ойнагъаннга 3-4-ден кѣбю кѣбдю). Хар ойнагъан бирер энчи ташчыкъны хунагъа тизеди. Дуркъугъа ётер джерде хунаны (сюрюуде эм уллу бир таш тынгылы сыйынырлай) эшиги болургъа керекди.

Сюрюуню хунаны аллы бла себесе. Ичлеринден бир ташынгы аласа да, ёрге атаса, ызы бла сюрюуден бир ташны хуна эшикден дуркъугъа ётдюресе, сора кѣкдеги ташынгы джерге тюшюрмей тутаса. Кѣкге атхан ташынгы джерге тюшюргюнчю сен ойнайса: сюрюуден ташынгы дуркъугъа ётдюргюнчю талай кере тюртюрге да боллукъса. Кѣкге атхан ташынгы джерге тюшюрсенг – кюйдюнг; хунадагъы ташланы, сюрюуден тюртген ташынг бла урдуруб, дуркъугъа тюшюрсенг – кюйдюнг; сюрюуден ташны дуркъуну башы бла учуруб ийсенг – кюйдюнг. Хунадан таш тюшюргенинг ючюн, дуркъуда ташынг бар эсе, аны сюрюуге кьошуб, кюймей къалыргъа да боллукъса. Сен кюйсенг, экинчи адам ойнайды. Хар кюйген дуркъудан кесини ташларын кесине алыб барады. Сюрюу бошалса, эм кѣб ким таш къытхан эсе, ол алчыгъа саналады да, хунаны ташларындан кимникин болса да (кеси сайлагъанны) алыб, сюрюуге кьошады: сюрюуге ташы кьошулгъан адам а оюндан чыгъады. Джангы сюрюуню ол хорлагъан адам «сюрюуб» башлайды.

Оюн бир сюрюучю къалгъынчы барады. Оюнну ахырына джетгинчи бошаргъа керек болуб къалса уа, ким кѣб таш къытхан эсе, ол хорлагъаннга саналады. Ойнагъанладан къайсысына болса да бир сылтау бла оюндан кетерге керек болса, кесини дуркъу ташларын джыгырасына, шохайына берирге эркинди.

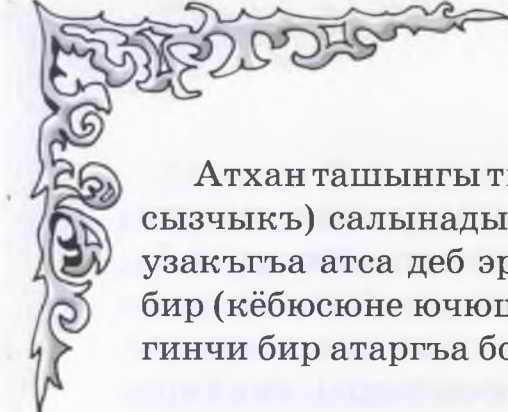
Къол таш⁷²

Къол таш бурун нартланы заманларындан келген эркиши оюнду. Байрамлада, къууанчлада, келин келген джерледе ёч салыныб эркишиле бир-бирлери бла эришген 3 тюрлю эришиуню (чаришге барыу, къара атыу, къол таш атыу) бириди. Бизни халкъда къол ташны талай тюрлюсю барды, хар бири бирер тюрлюдю, кесича сейирди.

Къарачайча атыу. Къол ташны эм сыйлысы, ёчге баргъаны, кертиси къарачайча атыуду. Орта ауурлугъу болгъан, къолгъа таб джарашхан ташны ойнагъанла бирден келишиб, сайлайбыз. Эртделеде ёчню салгъан адам атыллыкъ ташны кеси сайлаб берирге да болгъанды. Бир уллуракъ хуна ташны (мийклиги 30-35 см) таймазча, тёнгеремезча, юсюне аякъ бла минерлей, таб джерге салабыз.

Атар ташыбызны къол аязыбызгъа, бармакъланы юслерине табыракъ салабыз. Бир аякъ бла ташны юсюне миниб, бир-эки кере энгишге ийиле, салгъан аягъынгы табыгъын сынайса да, артынга силкиниб, ол бир аягъынга тюшесе, сора тохтамагъанлай джердеги аягъынгы бурнунда 180 градусха бурулуб, джаякъ сюегинге тиреб тургъан ташынгы не кючюнг бла аямай силдейсе да, ол бир аягъынга тюшесе. Ташынг джерге тюшгюнчю андан ары аллынга атламайса. Ташны атхан заманда миннген ташынгдан бютеулей джюрюгенинг эки атлам болады, атламланы узунлукъларын суйгенингча, кесинге табыча этесе.

Атхан ташынгы тюшген джерине бир белги (ташчыкъ неда сызчыкъ) салынады эмда экинчиге башха адам атады. Ким узакъгъа атса деб эришесиз. Алдан белгилегенигиз чакълы бир (кёбюсюне ючюшер кере атыучандыла) неда тамам эригинчи бир атаргъа боллукъсуз.

Силдеген таш («Айюча атыу» да дейдиле). Боюнда 30-35 сантиметрден уллу болмагъан орта ауурлукъгъа джетген бир сыйдам лябаттаны сайлайсыз да, атар джеригизни белгилейсиз.

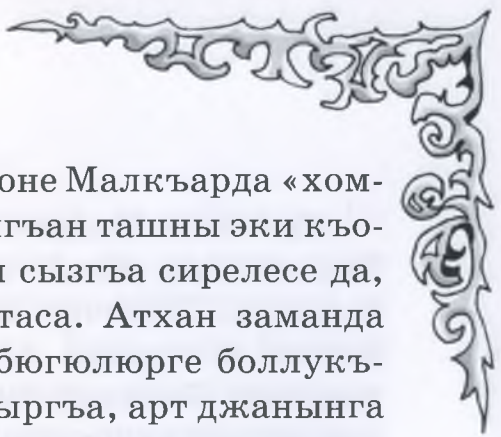
Кесинге таб джанынгы буруб, бир аягъынгы сызны туурасына саласа да, лябатданы бир къолунга къаты къысыб, къолунгу узунлугъундан не аталгъанынгы атыб силдейсе. Эки къолунг бла къымылдаргъа, керилирге, силкинирге, белинг бла чайкъалыргъа боллукъса. Алай а аякъларынгы, тобукъ бюкгенден башха, атлатыргъа, джерден айырыргъа болмайды. Лябаттаны иги таб силдеселе, хауада чоюн башча джюзе, сюзюле барыучанды, алай болмаса уа, алчю-гюлчю бурулуб кетеди.

Ким узакъгъа атса деб эришесиз.

Тюртюб атыу («Тууарча атыу», «Ёгюз таш» да дейдиле). Ёгюз таш, адам кёкюрегине къыйналыб алырлай, иги ауур таш болады. Ташны сайлагъандан сора, атар джеригизни белгилейсиз.

Сыздан эки-юч атламы артхаракъ кетиб, ташны кёкюрегинги туурасына эки къолунг бла да кёлтюрюб, алайлай чабыб келиб, сыздан ётмегенлей не аталгъанынгы атаса. Ташны бир къолунга неда бир джанынга салмай, эки къолунг бла да кёкюрекден тюз аллынга атаргъа керексе. Ким узакъгъа атса деб эришесиз.

Ёгюз ташны сызгъа сирелиб, аякъларын джерден айырмагъанлай, орнундан тебмей да атадыла. Алай атарыкъ болсагъыз, белигиз бла чайкъалыргъа, аякъланы бираз бюгерге да болады. Ким узакъгъа атса деб эришесиз.

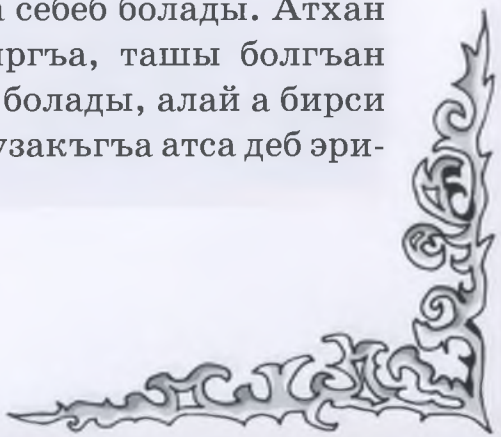

Къочхар таш (бу оюнну бир тюрлюсюне Малкъарда «хом-пар таш» дейдиле). Орта ауурлугъу болгъан ташны эки къолунг бла тутуб, табанларынг бла белги сызгъа сирелесе да, кериле туруб, башынг бла артынга атаса. Атхан заманда белинг бла чайкъалыргъа, сыртынга бюгюлюрге боллукъса, алай а аякъларынгы джерден айырыргъа, арт джанынга джыгъылыргъа джарамайды. Ким узакъгъа атса деб эришесиз.

Тауукъча атыу. Орта ауурлугъу болгъан ташны эки къолунг бла тутуб, табанларынг бла белги сызгъа сирелесе да, аллынга бюгюлюб, кериле туруб, аякъ орталарынг бла артынга атаса. Ким узакъгъа атса деб эришесиз.

Къатынча атыу. Белги сызгъа аллынг бла келиб чөгелейсе, сора эки къолунг бла ташны аякъларынгы арт джанларындан аласа да, чайкъай, кериле туруб, эки аягъынгы ичи бла аллынга атаса. Бу оюн алай тынч тюлдю, ол себебден артыкъ узакъгъа да аталлыкъ тюлсюз. Алай а къалгъанланы боллукълары да алайыракъды да, джашчыкъла бек суюб эришиучендиле. Ташны атхан заманда джыгъылыргъа, джюрюрге болмайды. Ким узакъ атса деб эришесиз.

Аякъдан атыу. Белги сызгъа сирелесе да, бир аягъынгы юсюне атарыкъ ташынгы салыб, узакълыкъгъа не аталгъанынгы атаса. Ташы болгъан аягъынгы бурнун ёрге этиб туруб, ташны силдер заманынга бурнун тартаракъ этиб, алгъа тюзетсенг, узакъ атаргъа иги огъуна да себеб болады. Атхан заманда къолларынгы кенгирек джаяргъа, ташы болгъан аягъынгы чайкъаргъа, силкиндирирге болады, алай а бирси аягъынгы орнундан тебдирмейсе. Ким узакъгъа атса деб эришесиз.

Кюч таш⁷³

Кюч таш Къарачайда, Малкъарда да джюрюген оюнду. Бир къауум элдеде уа джомакъда айтылгъан ташла огъуна бардыла. Сёз ючюн Къызыл Октябрь элде Къочхарны ташы бюгюн да турады. Айтыугъа кёре, ол мазаллы ташны Абайханланы Къочхар имбашына алыб, къол ташны атханча талай атламгъа огъуна бир къолу бла атханды. Болса да, аны бюгюнлюкде да белинден ёрге алалгъан (кёлтюрелген) тулпар табылмагъанды.

Кюч ташны эки къол бла бирден тутуб, 1) джерден айырадыла, 2) тобукъгъа саладыла, 3) белге аладыла, 4) кёкюрекге чыгъарадыла, 5) имбашха саладыла, 6) эки къол бла ёрге кёлтюредиле, 7) Къочхарча, тулпар джашла уа, къол ташныча, атадыла. Бу айтылгъан ёлчемле халкъда эртделеден джюрюген ёлчемледиле.

Кюч таш абаданланы оюну болгъанлыкъгъа, сабийле да кеслерине кёре гитчерек ташны сайларгъа, аны бла кюч сынаргъа боллукъдула.

Бармакъ таш⁷⁴

Бу оюнну элден, адам джюрюген джерден тышында, суу ызында, сыртда ойнаучандыла. Бармакъгъа таб келиширча сыйдам лябаттачыкъла сайлайсыз. Баш эмда башала бармакъла бла къаты къыса, белгигизге дери чабыб барыб, не кючюгюз бла ташыгъызыны эрлай быргъайсыз. Эм узакъгъа атхан озады.

Бармакъ ташны кесини тахсалары барды. Ташчыкъланы джайпагъырагъын, сыйдамырагъын сайлагъыз, кеслери да дженгил неда артыкъ ауур болмазгъа керекдиле. Атхан заманда тюбюнден ёрге силдегиз – ташыгъыз хауада «джюзюб» барыргъа керекди – бек узакъ барады.

Джюздюрген таш⁷⁵

Джюздюрген ташха «Къатын алдырыу» да дейдиле. Бу оюнну ойнар ючюн амалсыз кёл керекди, не къадар уллу болса, ол къадар игиди. Бармакъ ташдача лябаттачыкъла сайлайсыз да, кёл джагъагъа сирелесиз. Баш эмда башала бармакъла бла къаты тутуб, лябаттачыкъны сууда джюздюресиз. Ташыгъыз сууда ненча кере секирсе, анча къатын алдыраса – ким кёб къатын алдырса, ол озгъаннга саналады.

Бу оюнну быллай хыйлачыкълары, лагъымлары барды: ташынгы не къадар алашатын атсанг, ол къадар иги джюзеди; бек къаты неда асыры акъырын да атма; джууукъдан эсе, узагъыракъ атаргъа кюреш... Ойнай барсагъыз, башха лагъымларын да табаргъа боллукъсуз. Бизни заманыбызда бир джолгъа 15-20 къатын алдыргъан джашчыкъла бир талай да бар эдик.

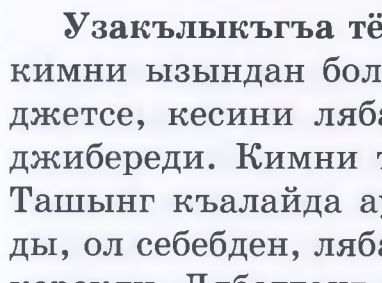
Илишан атыу⁷⁶

Бу оюн джашчыкъланы оюнларыды. Бузоу кютген джашчыкъла суу ызында бёрклерин тегерек ташчыкъладан толтура, бузоу кютген джерлерине алай баргъандыла. Бузоу таякъны къырдышха аумазлай ёре чанчыб, бир 20-30 атламгъа кетгендиле. Сора кёзюу-кёзюу таякъны мараб атхандыла. Ким тийсе – ол амай (уста мараучу) болду. Оюн ташлары бошалгъынчы неда эрикгинчи бирни баргъанды. Бузоу таякъны сыртны ёрге джанына салсагъыз, артда ташларыгъызны джыяргъа тынчыракъ болады.

Таш тёнгеретиу⁷⁷

Таш тёнгеретиу сабийле джай кёзюуде бек суюуб ойнаучу оюнду. Таш тёнгеретиуню бизде талай тюрлюсю огъуна джюрюйдю.

Оюн керекле: боюнда 25-30 см болгъан джукъа лябатдала; мийигирек джер (къапхакъ неда дуппур башы).

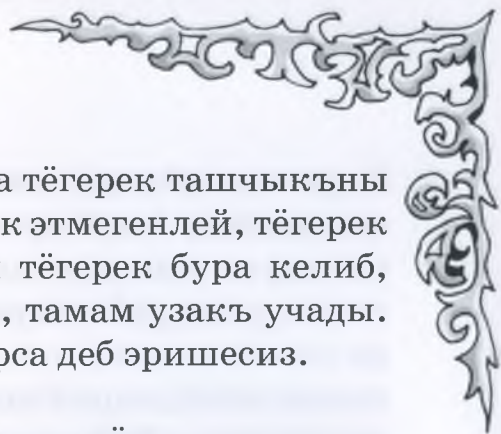
Узакълыкъгъа тѣнгеретиу. Чѣб атыб неда санашыб, ким кимни ызындан болурун белгилейсиз да, хар ким кѣзюую джетсе, кесини лябаттасын дуппурдан энишге тѣнгеретиб джибереди. Кимни ташы узакъгъа тѣнгересе, ол хорлады. Ташынг къалайда ауса, аны узакълыгына алайы саналады, ол себебден, лябаттанг аумазлай, табы бла тѣнгеретирге керекди. Лябаттанг артыкъ бек чынгамазлай, бир джанына секирмезлей, ташны тѣгерегин, сыйдамын сайларгъа кюрешигиз. Оюн эм залимни белгилегинчи неда эрикгинчи бирни барады.

Хуна эшикден ѳтдюрюу. Белгиден 5-6 атламда эки ташдан хуна эшик этесиз да, сора андан лябаттасын ким алгъа тѣнгеретиб ѳтдюрсе деб эришесиз. Къапхакъдан тѣнгереген ташны тюз мараб джиберииу алай тынч тюлдю. Хуна эшикни ташларына тиерге, аланы тебдирирге джарамайды: тийиб ѳтген, ѳтгеннге саналмайды; тебдиргенни лябаттасы уа кюеди да, ол артда оюннга къошулмайды. Лябатталарын хуна эшикден ѳтдюрелгенле бир-бирлери бла эрише, ахырында бири къалады – ол барысын да хорлагъаннга саналады.

Чаришге джиберииу. Экеулен лябатталарын чаришге саладыла да: «Хара!» - деселе, бирден тѣнгеретедиле – белгиге кимни ташы алгъа барса, ол хорлагъаннга саналады. Лябаттасы джарым джолда бир джанына аууб къалса, аллай ташха, «ѳлдю» дейдиле да, ол артда башхаланы ташлары бла эришмейди. Белгиден ташы ѳтгенле уа башхала бла эриширге эркиндиле: ала бир-бирлери бла эрише, ахырында бири къалады – ол барысын да хорлагъаннга саналады.

Таш атыу⁷⁸

Таш атхан оюнланы элден тышында, адам джюрюмеген джерде ойнайдыла. Таш атдырыуну талай тюрлюсю барды.

Къамчи бла сызыу. Къамчини учуна төгерек ташчыкъны салыб, къамчи учну чох атыб (тюйюмчек этмегенлей, төгерек айландырыб кысыу), сора къамчини төгерек бура келиб, эрлай силдесенг, таш хауада сызгъыра, тамам узакъ учады. Ким къаты сызгъыртса неда узакъ учурса деб эришесиз.

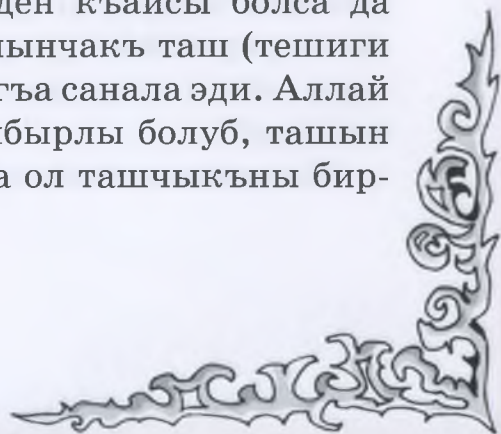
Таякъ бла учуруу. Төгерек ташчыкъны кёкге атасыз да, бузоу таякъ бла, арахны ургъанча, кёкдеги ташчыкъны уруб учурасыз – къамчиден эсе кёбге къаты да, кызыу да учуртады. Кёкге атылгъан ташчыкъгъа таякъ бла керилиб уруу, аннга тийиу алай тынч да тюлдю, бир талай кере кёрмей, юрениб къалгъан бек кыйынды. Ким къаты сызгъыртса неда узакъ учурса деб эришесиз.

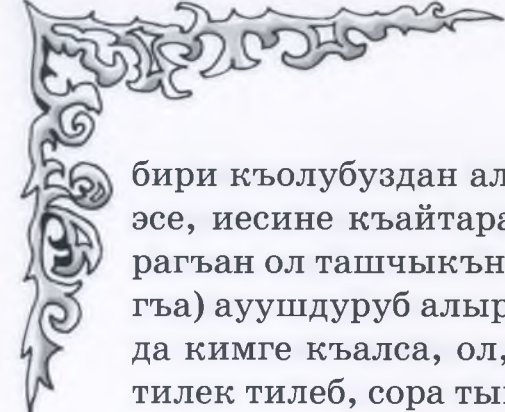
Тартма бла атыу. Тартма бауну (согъулгъан белибау) эки тенг бюклеб, бир джанын бууунда ычхынмазлай сыйыртмакъ этгендиле. Бюкленнген тартманы ортасына ташчыкъны салгъандыла, сора ташчыкъны тюшюрмегенлей төгерек-төгерек бура келиб, тартма бауну бош кыйырын эрлай атар джанына джибергендиле. Тартманы иги буруучула ташны адам къолу бла джетдирелмезлей иги огъуна узакъ сызыучан эдиле.

Тартма не къадар узун болса, ташны да ол къадар узакъ атдырлыкъсыз. Ташыгъыз хауада сызгъыра барыр ючюн а, бираз зугулуракъ ташчыкъны сайлайсыз. Ким къаты сызгъыртса неда узакъ учурса деб эришесиз.

Мынчакъ таш⁷⁹

Суу ызында ойнай туруб, сабийледен къайсы болса да бири мияла ташчыкъ (акъ таш) неда мынчакъ таш (тешиги болгъан таш) табса, ол бек уллу махтаугъа санала эди. Аллай ташчыкъны табхан сабий, къууанч тыбырлы болуб, ташын баям эте эди. Алайдагъыла барыбыз да ол ташчыкъны бир-

бири кьолубуздан алыб кьарай эдик да, керти да аллай таш эсе, иесине кьайтара эдик. Иеси разы болса, кёзю бек кьарагъан ол ташчыкъны бир багъалы затха (сёз ючюн, ашыкъгъа) ауушдуруб алыргъа да бола эди. Мынчакъ таш ахырында кимге кьалса, ол, эки кёзюн да кьаты кьысыб, ичинден тилек тилеб, сора тышындан былай айта эди:

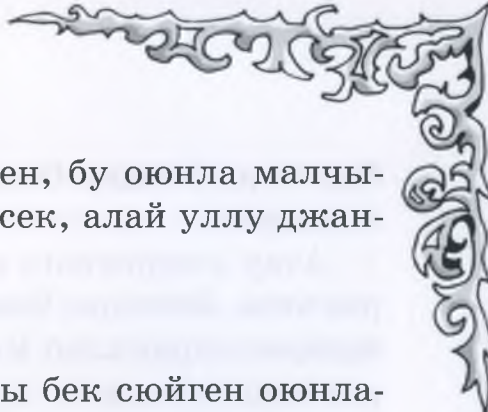
*Уч-уч, уч да кет,
Джети кёкге уч да джет,
Тилегими кьабыл эт!*

Андан сора, кёзлерин ачмагъанлай, башы бла арт джанына не кючю бла (сууну ары джанына джетерлей) быргъай эди. Алай этилсе, Аллахдан тилегинг кьабыл болады деген ийнаныу бар эди. Ол алай этген заманда кьалгъан сабийле да кёзлерибизни джума эдик: алайсызгъа тилеги кьабыл болмай кьаллыкъды деб, мынчакъ ташны иесине зарланганча кёрюне эди.

КЪАМЧИ-ТАЯКЪ ОЮНЛА

Къамчи атны джюрютюуде джарагъандан сора да, харагъа киргенде ургъан сауутча хайырландырылгъанды. Къарачай-малкъар халкъда къамчини талай тюрлюсю огъуна джюрюгенди: айры къамчи, бурдух къамчи, джырмы къамчи, теуан къамчи, эшилген къамчи, тёгерек къамчи, темир къамчи, чагъый къамчи, кийиз къамчи, хойнух къамчи, сыбыртхы, чий сыбыртхы, д.а.к. Орта къарачай къамчини узунлугъу 0,5-0,8 м болады, бир кьауум сыбыртхылары узунлукълары уа 1,5-2 метрге огъуна джетгендиле. Къамчини *къамчиси, ёзеге, учу, сабы, бурну, бауу, кзулагъы, чоху-чачагъы* болады. Аны сабын агъачдан, суюкден, кьаты эшилген кьайишден этедиле⁸⁰.

Къамчи-таякъ оюнланы асламысын бузоучу джашчыкъ-

ланы оюнлары кѳурайдыла, ол себебден, бу оюнла малчылыкѳ кѳуралгѳандан бери келедиле десек, алай уллу джангыллыкѳ болмазбыз.

Чѳмелтаякѳ⁸¹

Чѳмелтаякѳ бузоучу джашчыкѳланы бек сѳйген оюнларыды. Сыртда бузоу кюте эрикселе, бу оюн бла заманларын тамам зауукѳда ашыргѳандыла. Чѳмелтаякѳда эки неда талай сабий ойнаргѳа боллукѳдула. Оюн керекле: узунлугѳу 1 м, базыкѳлыгѳы да 1,5-2 см болгѳан бирер таякѳ.

Сыз тартыб, кенгине олтурушабыз. Сора барыбыз да таякѳларыбызны чѳмелтаякѳ атабыз. Таякѳны бир кѳыйырын джерге бурдуруракѳ этиб урсанг, ол ѳрге секире, бурулуб ол бир джаны бла джерге тие, аллына бара да, дагѳыда бирси джаны бла джерге тие, тѳб-баш бола барады – таякѳны ол халда бурдуруб атлатханнга чѳмелтаякѳ дейбиз. Чѳмелтаякѳ атышхандан сора, эм джууукѳгѳа атхан турады да, кютю болады.

Кютю кесини таягѳын тѳшген джеринде кѳнделен салады да, кѳалгѳанланы таякѳларын иелерине келтириб береди. Олтургѳанла уа ѳнтда чѳмелтаякѳ атадыла, алай а бу джол амалсыз кютюню таягѳына тийдирирге керекдиле. Атхан адам таякѳгѳа тийсе, кютю кесини таягѳын аны таягѳына тийген таякѳ болгѳан джерде биягѳынлай кѳнделен салады, таякѳны уа иесине келтиреди. Тиймесе уа, ол атхан кютю болады да, сыздан эки аягѳы бла бирден чынгаб, тѳшген джерине кесини таягѳын кѳнделен салады. Алгѳыннгы кютю уа кѳалгѳанлагѳа кѳошулады да, чѳмелтаякѳ атыб башлайды.

Кѳнделен джатхан таякѳгѳа кесинги бурулуб баргѳан таягѳынг бла тийиу алай тынч тѳлдю, ол себебден кютюле терк-терк ауушунадыла.

Чѳмелтаякѳны атлатыб эришиу. Бу чѳмелтаякѳ оюнну

бир тюрлюсюдю. Оюнда эки неда талай сабий ойнаргъа бол-
лукъдула.

Атар джеригизге кенделен белги сыз тартасыз да, артха-
ракъгъа кетесиз. Таякъны тюрб джанындан 1-2 къарышны
ёргерек туракълаб къол бла тутасыз, узун джанын да, бай-
ракъны тутханча, ёрге айландырасыз. Сора чабыб келиб,
сызгъа джетерге таякъны тюрб джанын джерге къагъыб джи-
бересиз – таякъ чёмелтаякъ бурулуб, талайгъа дери атлай,
секире барады. Ким кёб секиртсе неда ким узакъгъа атлатса
деб эришесиз.

Чёмелтаякъны тамам къызыныб атыучула таякъны тёбен
джанындан тутханлай чаба келиб, белгиге джетерге не къа-
дар алаша ийилиб, таб, къырдышха бауурланган огъуна
этиб, алай атдырыучандыла.

Эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

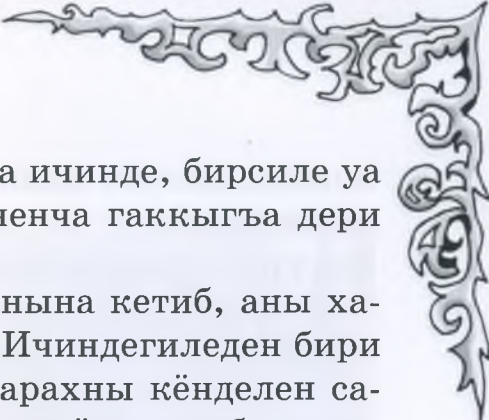
Арах⁸²

Арах оюнну бир тюрлюсюне Малкъарда «чюйке» неда
«къаззиреу» дейдиле. Бу оюнда азы бла 2 сабий ойнаргъа ке-
рекди, эм игиси уа кёб болсагъызды. Ол заманда эки тенгнге
(къауумгъа) юлешиниб ойнаргъа боллукъсуз.

Оюн керекле: узунлугъу 60 см
болгъан баш бармакъдан аз ба-
зыгъыракъ ургъан таякъ; 20-25
см узунлугъу болгъан эки джаны
къыйсыкъ неда хойнух джонул-
гъан арах таякъчыкъ; арахны
узунлугъу болгъан къош ууучха
ушаш да бир чунгурчукъ.

Оюнну ким башларыгъын бы-
лай айырадыла: хар къауум бирер адамын сайлайды да, сора
ол экисинден арахны уруучу таякъ бла тюрбюнден ёрге къагъ-
ыб, джерге тюрбюрмей, хауада эм кёб ким уруб туралса, ол

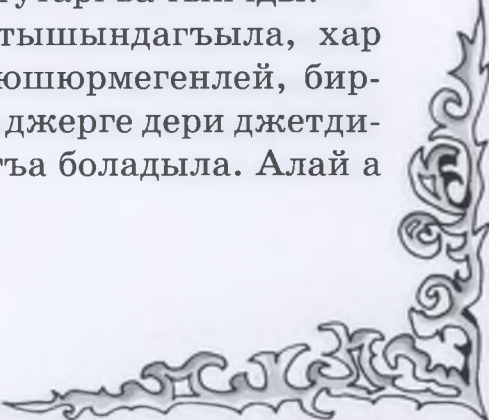

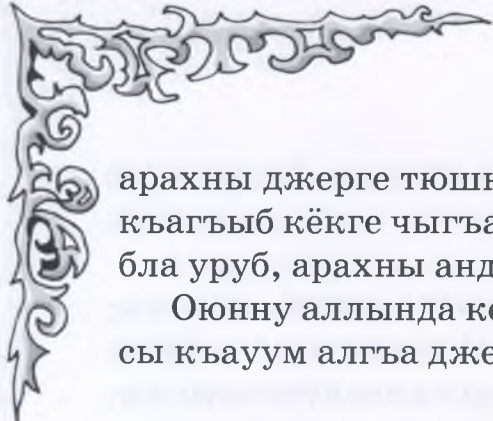
къауум оюнну биринчи башлайды – ала ичинде, бирсиле уа тышында боладыла. Андан сора оюн ненча гаккыгъа дери барлыгъын тохташдырасыз.

Тышындагъыла арах урулукъ джанына кетиб, аны хауада тутарча, кенгирек джайыладыла. Ичиндегиледен бири уруучу джердеги узун чунгурчукъгъа арахны кенделен салыб, уруучу таягъы бла арахны тюбюнден ёрге атыб, ол хауада тургъанлай не кючю бла уруб, арахны узакълыкъгъа учурады. Алай этген заманда уруучу таягъы бла арахха тиелмей, арах да джерге тюшюб къалса, ичиндегиле кюйюб, тышындагъыла ичине киредиле. Алай а, ичиндегилени зайын гаккылары бар эсе, арахны хар джерге тюшюргенлери сайын бир гаккылары кюйюб барады. Тышындагъыла арахны, учуб баргъанлай, хауада тутсала, ичиндегиле кюедиле да, тышындагъыла ичине киредиле. Алай болмай, туталмасала, арахны тюшген джеринден чунгурну мараб атадыла. Ол кезюуде уруучу таягъы бла чунгурну кергюзюб турургъа керекди. Арах тюз чунгургъа тюшсе неда уруучу таякъны узунлугъундан джууукъ тюшсе, джетгеннге саналады. Алай болмаса, таякъ бла ёлчелеб, чунгурдан арахха дери ненча таякъ чыкъса, ичиндегиле анча гаккы кюшулады. Ичиндегиле гаккылары бошалгъынчы арахны уруучула болуб турадыла. Бир кезюуде тышындагъыла арахны кекде тутуб кюйсала уа, ичиндегилени бютеу гаккылары чириб къалады: ичиндегиле тышына чыгъыб, тышындагъыла ичине киредиле.

Учуб, алчю-гюлчю бурулуб баргъан арахны кекде тутхан алай тынч тюлдю, ол себебден, аны бек сакъ болуб тутаргъа керекди: къызыу бурулгъан заманында тутмай, учуууну ахыр сюреминде, тамам сериуон болса тутаргъа тынчды.

Арахны чунгургъа атхан заманда тышындагъыла, хар ким орнунда тургъанлай, джерге да тюшюрмегенлей, бир-бирлерине атыб, чунгургъа эм джууукъ джерге дери джетдириб, алайдан да чунгургъа атыб кюояргъа боладыла. Алай а

арахны джерге тюшюрюб кьойсала, уруучу арахны учундан кьагъыб кёкге чыгъарады да, ол хауада тургъанлай не кючю бла уруб, арахны андан да узакъгъа учурады.

Оюнну аллында келишген гаккы саныгъызгъа дери къайсы къауум алгъа джетсе, ала хорлайдыла.

Къурт атхан⁸³

Къурт атхан бузоучу джашчыкъланы оюнларыды. Аны сыртда неда суу ызында ойнаучандыла.

Оюн керекле: хар ойнагъанны бирер узун ингичге чыбыгъы болады – не къадар узун болса, ол къадар игиди. Бизни заманыбызда къуртну чёртлеуюкден алыучан эдик – аны чыбыкълары тюпеш-тюз болуучандыла. Кенгирек, тюзюрек джерде, белгиге деб, бир кёндеден сыз тартылады.

Къурт атханны талай тюрлюсю огъуна болуучанды.

Джюздюрюу. Орнундан неда чабыб келиб, къуртну узакълыкъгъа атыб эришесиз. Къуртну хауада сюзюлюб баргъанына «джюздюрген» дейдиле – не къадар таб джюздюрсенг, ол къадар узакъгъа учады. Атхан заманда сыздан ётерге неда аны басаргъа болмайды. Эм узакъгъа ким джюздюрсе, ол озду.

Байракъ чанчыу. 10-15 атламда эни 1 атлам болгъан төгерек сыз сызасыз. Сора белги сызгъа сирелиб, бирем-бирем къуртларыгъызны ол төгерекни ичине чанчырлай мараб атасыз. Чанчалмагъанла кюйюб барадыла. Байракъ чанчанла бир талай да болуб къалсала уа, ала бир-бирлери бла джангызы къалгъынчы эришедиле.

Илишан атыу. Чёртлеуюк чыбыкъладан бир къулач кенглиги болгъан чалманчыкъны къатычыкъ эшиб, бир 15-20 атламда «къазыкъларын» джерге (къырдышха) чанчасыз. Сора белги сызгъа келиб, бирем-бирем къуртларыгъызны ол чалманнга чанчырлай мараб атасыз. Чанчалмагъанла кюйюб барадыла. Илишаннга эм кёб ким чанчса, ол хорлагъаннга саналады.

Таякъ аудуруу⁸⁴

Бу оюнну экеу-экеу болуб ойнаргъа боллукъсуз. Оюн керекле: адамны кёкюрегинден аз алаша бир таякъ.

Таякъны ёрге сиреб, бурнун джерге урасыз да, былайы ортасы болур деген джерден сен кьолунг бла тутаса. Экинчи аны кьолуну тюз башындан тутады, сен да аны башындан бир-

си кьолунг бла тутаса, ол да сеникени башындан... Алай эте чынг башында биринг кьаласыз. Башында тутханны джумдуругъуну кёбюсю таякъны тутуб эсе, ол башчыгъа саналады, андан аз эсе, башчы тубюндеги болады.

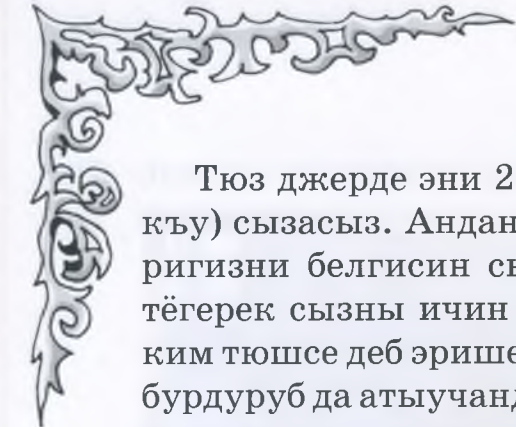
Башчы таякъны кесине таб джеринден бир кьолу бла тутады, ол бири да аны тубюнден тутады, сора экиси да бир-бирлерине кьаршчы туруб, бирер аякълары бла таякъны тубюнде тиреу боладыла, бирси аякъларын а кеслерине табыча саладыла. Къарагъанладан бири белги берсе, экиси да таякъны кесини джанына аудурурлай тартады. Таякъ кимни джанына ауса, ол хорлады.

Таякъны аудургъан заманда аякъларынгы орнундан тебдирирге, таякъгъа бир кьолунгдан башха джугъунг бла тиреге, таякъны тургъан джеринден тайдырыргъа неда ёрге кёлтюрюрге джарамайды.

Тамам эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

Къабын таякъ

Бу оюн Малкъар джанында аслам джорюученди. Оюнда 2 неда талай адам ойнаргъа боллукъсуз. Оюн керекле: узунлугъу 70-80 см болгъан орта бууунну базыкълыгъы бир тегерек агъач.

Тюз джерде эни 2 атлам болгъан бир төгөрек сызны (дуркъу) сызасыз. Андан бир 15-20 атламны кетиб да, атар джеригизни белгисин сызасыз. Чаба келиб, белгиге джетерге, төгөрек сызны ичин мараб, таякъны атасыз – сызны ичине ким тюшсе деб эришесиз. Атыучулары бир къаууму таякъны бурдуруб да атыучандыла, алай а, хауада джюздюрюб атсанг, мараргъа да, дуркъуну ичинде тохтатыргъа да табыракъ болуучанды. Таякъны атхан заманда ол дуркъугъа джетгинчи джерге тийиб, төнгөрей барыб, дуркъугъа кирсе да тюшгеннге саналады. Таякъ сызны юсуне тюшсе, аны атхан кюймайди, алай а джангыдан атады. Атхан заманда белги сызны басхан – кюйдю; атхан таягъы төгөрек сыздан чыкъса неда джетмей къалса – кюйдю. Эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

Къазыкъ атыу⁸⁵

Бу оюнну атына «Ылыхтын атыу» да дейдиле, кеси да эркишилени оюнларыды. Оюн керекле: артыкъ узун болмагъан (1 метрге дери) чий къазыкъны кесиб алабыз да, ингичге джанын къол бла тутарлай этебиз, базыкъ джаны не къадар токъмагъыракъ болса, ол къадар ауур болургъа игиди, алай а бир къолгъа артыкъ ауур болмазлай болургъа керекди; кенгирек джер сайлайбыз.

Атар джерибизге белги салабыз да, бираз артыракъгъа туракълаб, чабыб келиб, сыздан ётмегенлей, ылыхтынны не кючюбюз бла узакълыкъгъа силдейбиз – ким узакъгъа атса, ол озду. Ылыхтынны, хар ким табына кёре, джюздюрюб, бурдуруб да атыучандыла. Къазыкъны джерге биринчи келиб тийген джери саналады – хар адамны атыб джетдирген джерине бирер белги ташчыкъ салынады да, экинчи кере андан узагъыракъ атса, белгисин алгъа кёчюре барадыла.

Ылыхтынны эки къол бла тутуб да атыучандыла: белгини арт джанында ылыхтынны эки къолунг бла тутаса да, төгөрек бурула келиб, сызгъа джетерге, не кючюнг бла силдейсе.

Бурулгъан заманда неллей бир да бурулургъа эркинсе.

Джашчыкъла безирик болсала, арт джанлары бла да атыучандыла: сызгъа сыртынг бла сирелиб, эки къолунг бла ылыхтынны иги тутаса да, чайкъала туруб, башынг бла арт джанына силдейсе. Атхан заманда белинги бюгерге, артына ийилирге болады, алай а, артынга джыгъылыб, сызны басаргъа неда андан атларгъа болмайды.

Ёгюз агъач⁸⁶

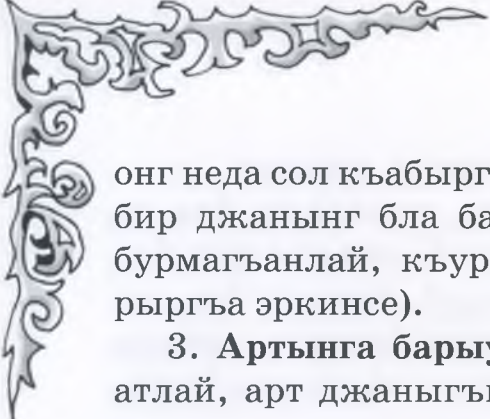
Бу оюнну асламысына джашчыкъла ойнаучандыла, алай а къызчыкъла къошулуб къалгъан тѳресиде да болуучанды. Оюнда 2 неда талай сабий ойнаргъа болады. Оюн керекле: узунлугъу 5-6 атлам болгъан бир ёгюз агъач (бревно) – юй, бау ишлеген арбазлада тюрлю-тюрлю агъач керекле эркин болуучандыла.

Ёгюз агъачны тюзюрек джерге чыгъарабыз да, тѳгерегинде таш, агъач, башха ёнге болмазлай ариулайбыз. Ким кимни ызындан барырын чѳб атыб неда чынгашыб белгилейбиз да, хар ким кѳзюуюн сакълайды. Ёгюз агъачны юсюнден джыгъылмагъанлай, не аз да джерге тиймегенлей бирси къыйырына дери джюрюб барыргъа керекди. Тюз джерде къымылдай тургъан тѳгерек агъачны юсюнде джюрюб неда чынгаб барыу алай тынч тюлдю – джыгъылыргъа хап-хазыр болуб турургъа керексе. Биринг джыгъылса, экинчигизни кѳзюую джетеди. Джыгъылмай къыйырына дери джетген а, эндигисине кѳчерге эркинди. Хаман джыгъылыб туруучуну: «Кет сен алгоджа!» - деб къозугъандыла.

1. Тюз барыу – аллыгъызны буруб ёгюз агъачдан джыгъылмагъанлай, бир-бир атлаб, бирси къыйырына дери барасыз.

2. Бир джанынг бла барыу –

онг неда сол к̄абыргъангы буруб, агъачны к̄ыйырына дери бир джанынг бла бараса (аякъларынгы, т̄енгегинги алгъа бурмагъанлай, к̄уру башынгы буруб, агъачха к̄араб барыргъа эркинсе).

3. **Артынга барыу** – сырт джаныгъызны буруб, бир-бир атлай, арт джаныгъыз бла ёгюз агъачны к̄ыйырына дери барасыз.

4. **Аммаджуккагъа барыу** – бир аягъынгы к̄ёлтюрюб, бирси аягъынг бла чынгай-чынгай, к̄ыйырына дери бараса (чынгамайын, аягъынгы ары-бери к̄ымылдата, тесукъа этген кибик этиб барыргъа да болады, алай а чынгаб баргъан залимиреке саналады).

Оюнну ахырына ким алгъа джетсе, ол озгъаннга саналады.

Буджох оюн⁸⁷

Буджох оюнну атына «К̄вартджыгъа» да деучендиле, кеси да джашчыкъланы оюнларыды. Мийиклиги 40-50 см, базыкълыгъы да бир орта к̄арыш болгъан дюккюшчюкню тюзюрек джерге салабыз. Ненчагъа дери ойнарыгъыбызны келишебиз. Ким кимни ызындан барырын ч̄ёб атыб неда чынгашыб белгилейбиз да, хар ким к̄ёзююн сакълайды. Эки аякъ бла бирге чынгаб, буджохну юсюне миниб, андан джыгъылмагъанлай т̄егерек бурулуб барабыз – ким к̄ёб бурулса деб эришебиз. Аякъларынг кючден сыйынган, к̄ымылдай тургъан дюккюшчюкню юсюнде бурулуб баргъан алай тынч тюлдю. Бурулгъан заманыгда биргенге дюккюч да бурулса, аны хар толу бурулгъаны сайын ол санны сени бурулгъанынгдан алыб барабыз.

Белгиленген саннга ким алгъа джетсе, ол хорлады.

Шауешик

К̄вартла айтхандан бурунлада шауешик деб агъач оюн болгъанды. Не келсин, бюгюнлюкде аны к̄алай ойналгъа-

нын табыб айталгъан адамгъа биз тюбеелмегенбиз. Шауешик Къарачайны джеринде эркин ёсген бек къаты терекни атыды. Артыкъ мийик болмаса да, базыкълыгъы 25-30 сантиметрге дери джетген сыйдам ёсюю болгъан терекди. Андан артыкъ уллу турмуш керекле этмеселе да, отуннга, тамам ёзек тутхан агъачды деб, бек багъалатхандыла.

Къалтох

Бу оюн Малкъар джанында аслам джурюйдю⁸⁸. Терекни базыкъ бутагъына джибни бир джанын атыб, сыйыртмакъ этебиз да, бирси джанына да 2-3 атлам узунлугъу болгъан ёгюз агъачны (*бревно*) бир къыйырын джерден эшекни мийиклиги чакълы бирде къаты къысабыз.

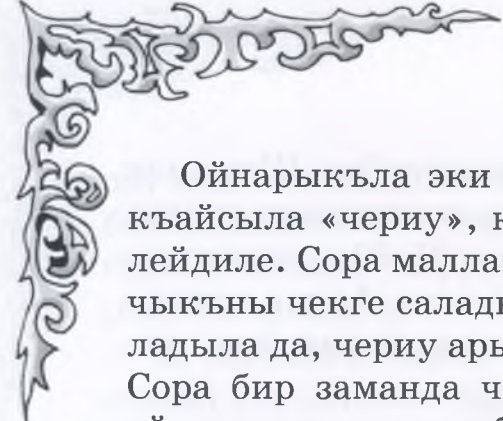

Агъачны ол бир къыйыры джерде турады, ол себебден къалтохубуз бираз люйюлдеюк болады.

Къалтохну юсюне олтуруб, эки аягъынг бла агъачны къаты бууаса да, къолунг бла да терекни бутагъына тагъылгъан джибден тутаса. Сора джибни ийиб, агъачдан тутаса, андан агъачны ийиб, джибден тутаса – чайкъала тургъан къалтохда алай этиу тынч оюн тюлдю. Ким кёбню джыгъылмай турса деб эришесиз. Джерге джыгъылмайын ким кёбню туралса неда эм кёб ким ийиб-тутуб барса, ол хорлайды.

Таякъ уруш⁸⁹

Бу оюннга «Чериу оюн» да деучендиле. Чериу оюнну бузучу джашчыкъла бузоу кюте эрикселе, заман ашырыр ючюн ойнагъандыла. Чериу эте туруб, эслери асыры оюннга кетгенден бузоуларын джибериб да къоюучан эдиле. Оюннга не къадар кёб сабий къошулса, оюн аллай бир сейир болуучанды.

Ойнарыкъла эки къауумгъа юлешинедиле да, чѣб атыб къайсыла «чериу», къайсыла уа «эл» боллукъларын белги-лейдиле. Сора малла джюрюген сокъмакъны неда бир джар-чыкъны чекге саладыла. Чекни бери джанында элчиле къа-ладыла да, чериу ары джанына ётуб, иги арлакъгъа кетеди. Сора бир заманда чериу бузоу таякъларын, къылычланы ойнатханча, хауада булгъай, хахай эте, элге чабыуул этеди. Элчиле да, бир кесеги чекни бери джанына чыгъыб, къал-гъанлары да ары джанында хазыр болуб, келликлени сакъ-лайдыла. Келген чериу чекни тышындагъыларын хорлаб, джардан ётуб, ары джанына чыгъаргъа керекди. Элчиле уа не да этиб, аланы ары джибермезге керекдиле.

Таякъ урушну кѣзюуюнде джыгъышыргъа, тюртюшюрге, бузоу таякъла бла къылыч уруш этерге болады. Джумдурукъ бла уругъа, керти кѣлюнг бла тюйюшюрге болмайды. Къы-лыч урушда таякъны таякъ бла уругъа, таягъын тюшюр-тюрге, сыйырыргъа болады, алай а адамны къаты уругъа болмайды; ойнаб «чанчыргъа», «кесерге» болады – къылыч тийген адамла ёлгеннге саналадыла да, оюндан чыгъыб-чыгъыб барадыла.

Сюйрю чыбыкъ⁹⁰

Сюйрю чыбыкъ бузоучу джашчыкъланы сыртда ойнагъ-ан оюнларыды. Оюн керекле: бирер чий чѣртлеуюк чыбыкъ (не къадар ингичге болса, ол къадар иги бюгюледи, кеси да, къамчи учлай, сызгъырыб барыб, алай юздюреди).

Сайлагъан чѣбюнгю туурасында сирелесе да, сюйрю чы-быкъ бла керилиб, чѣбню белинден ёргерегин марай, къылыч бла ургъанча, эрлай сермейсе. Бир ургъандан хансны башын ким юздюрсе деб эришесиз. Бизни заманыбызда кюндюшню башын, джылан сютню, марал чѣб башны, эшек чыгъананы, къачхачны дегенча мийик ёсген хансланы юздюрюб ойнау-чан эдик.

Эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

Таякъ тюбден чыгъыу⁹¹

Бир къулач узунлугъу болгъан таякъны учун джерге тирейсиз. Таякъны джерге джетген джеринде тюз учундан бир къол бла тутуб, ол бир къол бла да ёргерегинде кесигизге табыракъ джерден тутасыз. Энди къолларыгъызны иймегенлей, орунларыннан да тебдирмегенлей, тебен къолугъузну тюбю бла башыгъызны ётдюре, аягъыгъызны бурнунда бурула, джыгъылмагъанлай, тегерек айланыб, бирси джанына чыгъала эсегиз бир кёрчюгюз! Кертисинде алай этиу иги огъуна кыйын оюнду, алай а лагъымын билген, санлары ийленген джашчыкъла этиб да къоюучандыла.

Таякъдан бурулуу⁹²

Бузоу таякъны эки къолу бла сырт джанында тутады да, къолларын иймегенлей, башы бла ётдюруб, аллына чыгъарады. Андан сора онг аягъын онг къолуну юсю бла таякъны ичине салады да, аякъны тышы бла, къолларын иймегенлей, бурулуб, таякъны сыртына чыгъарады. Энди сол аякъны тюбю бла чыгъарыб, таякъны аллында тутады.

Сейри неди дсегиз, къолларынгы таякъ сыртында заманында къалай тутхан эсенг, аллынга чыгъаргъандан сора да алайлай къаладыла. Тамам ийленген джашчыкъла та-

якъны ал джанындан ызына (сыртларына) да кѣчюрючен-
диле.

Таякъдан секириу⁹³

Бузоу таякъны тюзюрек джерде кѣнделен саласыз да, тюз къатына сирелесиз. Эки къол бла аякъларыгъызны бурунларындан тутуб тургъанлай таякъны юсю бла ары джанына секиресиз.

Чынгагъан заманда эки аягъыгъыз бла да бирден секирирге, къолларыгъызны ычхындырмазгъа, табаныгъыз бла таякъгъа тиймезге керексиз.

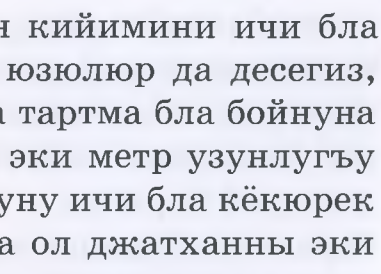
Энди аллыгъызгъа секириб тюшген джеригизден, къымылдамагъанлай, тургъаныгъызча, арт джаныгъыз бла ызыгъызгъа чынгаб кѣрюгюз. Тюзюн айтханда, таякъдан секириу алай тынч оюн тюлдю.

Таякъ джесир⁹⁴

Бурунлада бизни бабаларыбыз джесирлерин бир кѣзюуге дери къалайда болса да къоярыкъ болсала, джибсиз, аркъансыз, къуру таякъ бла ма былай къысхндыла.

Биригиз сыртындан джатады

да, баш тюймелерин ачыб, эки кьолун кийимини ичи бла кьолтукъларына сугъады (тюймелери юзюлюр да десегиз, кьолларын ол халда тургъанлайларына тартма бла бойнуна кысаргъа да боллукъсуз). Биригиз да эки метр узунлугъу болгъан бир тюз таякъны эки кьолтугъуну ичи бла кёкюрек джанындан эки тенгнге сууурады. Сора ол джатханны эки аягъын тартыб, тобукъ тюблерини туурасына дери таякъны юсю бла салады – таякъ джесир хазыр болду. Алай «кысылгъандан» сора ычхыныгъыз да бир кёрчюгюз!

Бёрк буруу⁹⁵

Бёрк буруу бузоучу джашчыкъла ойнаучу оюнланы бириди.

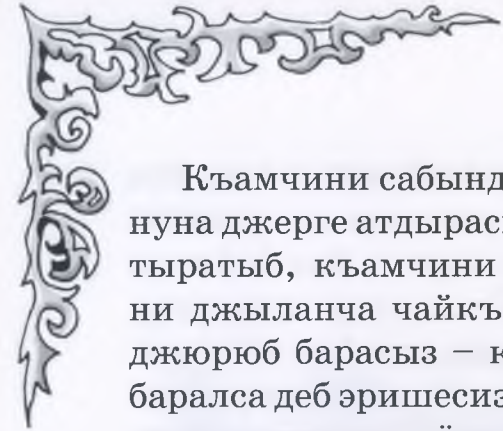
Къамчи сабны неда кысхаракъ бузоу таякъны кыйырындан бир кьолунг бла къаты тутуб, сабха кийиз бёркюнгу кийдиресе да, саб бла тегерек бура, чайкъай, бёркню бурдуруб башлайса. Бёркню тамам кызыу бурдургъандан сора, къамчи бла, аллыракъгъа джоралай, аз ёргерек атдыраса – бёрк тегерек бурула, бир талайгъа дери учуб барыучанды.

Бёркню бош кьолунг бла тутуб бурдурургъа джарамайды. Узакъ учурама деб, бёркюнгу къамчи саб бла къаты силдеб, быргъаб атаргъа болмайды – ол кеси бурулгъаны бла учуб барыргъа керекди. Бёркюнгу хауада кёбюрек учар ючюн, аны къамчи сабдан учургъан заманда, къанатын аз-буз ёргерек айландырыб атаргъа керекди – ол заманда бёрк хауада джюзюб барыучанды.

Кимни бёркю, джерге тюшюб кетмей, хауада кёбюрек заманны учуб турса неда ким узакъгъа учурса, деб эришиучендиле.

Джылан этиу⁹⁶

Джылан этиуге Малкъарда «Джылан юйретиу⁹⁷» деб да айтадыла. Бу оюнну узун сыбыртхы бла неда къамчи сабха антау джибни кысыб ойнаучандыла.

Къамчини сабындан тутуб, къамчисин аллыгъыз бла узунуна джерге атдырасыз да, сабны башын ары-бери терк къалтыратыб, къамчини джыланча чайкъайсыз. Энди къамчини джыланча чайкъалыуун тохтатмагъанлай аллыгъызгъа джюрюб барасыз – къамчисин ким кёбню джылан этдириб баралса деб эришесиз. Керти уста джашчыкъла къамчи джыланны джерден кёкге чыгъарыб, кёкден да джерге тюшюрюб огъуна ойнайла эдиле.

Тамам эрикгинчи бирни ойнаргъа боллукъсуз.

Къамчи чакъдырыу⁹⁸

Къамчи чакъдырыу джашчыкъланы тамам бек суюген оюнларыды. Къамчини сабындан тутуб, бир джанына тутаракъ этиб, эрлай ёрге кёлтюрюб, энгишге силксегиз, къамчини учу хауада ойнай келиб, иги танг таууш этиб, алай чагъыучанды. Къамчини учун джерге, сууну бетине джетдире туруб да чакъдырыучандыла. Ким залим чакъдырса деб эришесиз.

Биз ойнаучу заманда къамчи иги таууш этер ючюн, къыйырына чилле халыладан уч этиучен эдик. Чилле халы табма-сакъ а, къамчини учун тюкюрюк джугъу этиб, алай чакъдырыучан эдик.

Сыбыртхы ойнатыу⁹⁹

Сыбыртхы ойнатыу оюнну джашчыкъла сыртда къаурала бла, суу ызында ташчыкъла бла да ойнаучандыла. Бу оюнда сыбыртхыны не къадар узуну игиди.

Урлукъ къаурангы белгилейсе да, аннга джетер джерде табыракъ сирелиб, сыбыртхыны къаураны юсюнде чакъдырыб, учу бла уруб, къаураны юздюресе. Залими – къаураны бир ургъанлай, бычакъ бла кесгенча, юздюрелсенг.

Гитче ташчыкъны забаны (неда уллуракъ ташны) юсюне салыб, сыбыртхынгы узунлугъуна артыракъгъа туракълай-

са да, сыбыртхыны учу бла ташчыкъны уруб, забаны башындан чортлатаса. Сыбыртхыны уста ойната билгенле ургъан ташларын иги узакъгъа дери учуруучандыла. Учургъан ташынг кесинге неда башха адамлагъа тиймезча, сакъ болуб, оюм этиб, алай уругъа керекди.

ЧАПЫРАКЪ ОЮНЛА

Бузоучу джашчыкъла болсун, чалкъыны кёзююнде «эчки джыйыннга100» къошулгъан джашчыкъла болсун, аладан гитчерек сабийле огъуна болсун, тегерекде ёсген хансла бла, аланы чапыракълары бла тюрлю-тюрлю оюнла ойнаргъа ёч болгъандыла. Аладан да бир талайын ойнаб кёрейик.

Чапыракъ атылты¹⁰¹

Чапыракъ атылтыу былай ойналады: иги джайылтма чапыракъны къол аязгъа салыб, бирси къолунг бла бир-эки къагъыб, къанын къачыраса да, къолунгу, быргъыча, тегерек этиб, аны башын чапыракъ бла джабаса. Сора бирси къолунгу аязы бла керилиб, эр-

лай чапыракъны ураса да, атылтаса – чапыракъ иги таууш этиб алай тешиледи. Бизни заманыбызда эм игиге терекни чапырагъын, къозу къулакъны неда ит тили чапыракъны санай эдик.

Ким къаты таууш этдирсе, кимни ургъаны чарламай, атылтыб барса, деб эришесиз.

Чёб атдырыу¹⁰²

Бу оюнну асламысына джашчыкъла ойнаучандыла. Узун чёбню чапыракъларындан ариулайса да, ал джанындан бираз артхаракъ туракълаб эки башала бармагъынг бла тенгден къысаса. Сора чёбню бурнун атарыкъ джанынга айландырыб, аны тутхан эки бар-

магъынгы кёкюрегинги туурасында кесингден ары айландырыб, тартдырыб туруб, эрлай атдыраса. Бу халда атылгъан чёб 20-25 атламгъа дери бир истемге санамай учуучанды.

Ким узакъгъа атдырса, деб эришесиз.

Джюзаякъ этиу

Бу оюнну джашчыкъла, къызчыкъла да ойнаучандыла. Арпаны чапырагъына ушаш узун джибли хансны чапырагъыны баш джаны сыйдам, тюрб джаны уа тюркюлю болуучанды. Аллай чапыракъны къыйырын тилинги учуна салыб, эринлеринги да бошчукъ къысыб, «р» тауушлары болгъан сёзлени айтыб барсанг, чапыракъ, джюзаякъча, джюрюб, ичинге кириб барады. Заманында тохтамасанг, чапыракъны къыйыры тамагъынга джетиб, чачайыб да къалыучанса.

Гёбелекке учуруу¹⁰³

Гёбелекке учуруу сабийлени тамам къызыныб ойнагъан оюнларыды. Акация терекни урлугъу айланджюкню бир къанатыча ишленибди да, аны къол аязынг бла кёкге атыб учурсанг, ол хауада тёп-төгерек бурула, джерге алай тюшеди – аны бурулуб учууна сабийле «гёбелекке учуруу» дейдиле. Экеулен урлукъларын тенгден атыб, кимники къаты бурулса, кимники артха тюшсе неда атхан джеригизден кимники узакъ учса деб эришесиз.

Кёбдюреуюкню атылтыу¹⁰⁴

Кёбдюреуюк хансны (дурман) кьонгураугъа ушаш чакъ-гъан гоккасын алыб, баш бармакъ бла башала бармакъны тегерек этиб, аны ичине саласыз. Сора ауузугъуз бла кёбдюресиз да, бармакъларыгъыз бла башын къаты кысыб, эрлай ол бир кьолугъузну аязына уруб атылтасыз. Ким къаты тау-уш этдириб атылтса деб эриширге боллукъсуз.

Кёбдюреуюк хансха кьарачайча дагъыда «тиш от» дейдиле, кеси да уулу хансды, ол себебден аны ашаргъа болмайды – алайына сакъ болуб ойнагъыз.

Чыгъана оюнла¹⁰⁵

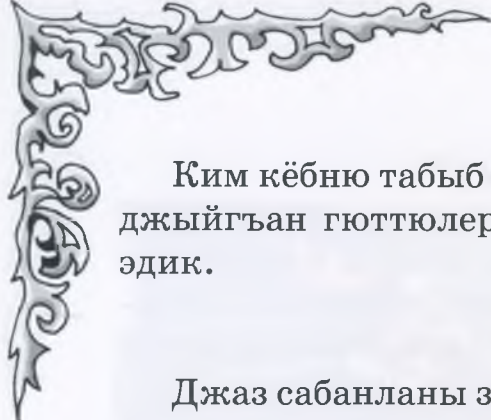
Эшек чыгъананы (татарник колючий), тобча, тегерек чыгъанакъларын кыызчыкъла джыйыб, аланы бир-бирлерине чанчыб джабышдыра, «джулдузла», «адамчыкъла», «ийнекчикле» дегенча тюрлю-тюрлю затла этиб ойнаучан эдиле. Ким ариу, ким кёб зат этсе деб да эрише эдиле.

Адай гюттю¹⁰⁶

Адай гюттю (клевер, кашка) алаша ёсген, кёб чапыракълы хансды, кеси да юй, буруу джанлада ёсюученди, джай кёзюуде уа, ёгерек гырджынчыкълача, ууакъ джашил битимчиклери болады. Бу оюнда кыызчыкъла, джашчыкъла да ойнаргъа боллукъдула.

Ойнагъанла, келишгенибизге кёре, 5-шер – 6-шар гюттючюк джыйыб, тыш хансчыкъларындан ариулаб тазалай эдик да, кёзюу-кёзюу бирер гюттючюкню джумдурукъда джашырыб, ким бла ойнасакъ аннга эки джумдуругъубузну да алгъа тута эдик. Сора ол бирин сайлай эди да, табса, гюттючюкню ашай эди, сен а джангыдан бир гюттючюкню джашыра эдинг. Терс кьолунгу кёргюзтсе уа, гюттю джашырыуну кёзюу аннга джете эди.

Ким кёбню табыб барса деб эрише эдик. Оюнну бир кереге джыйгъан гюттюлерибиз бошалгъынчыларына дери ойнай эдик.

Госук оюн¹⁰⁷

Джаз сабанланы заманында госукла ёсселе, сабийле госук (неда зыка) ашаргъа бара эдик. Юйге тебресек а, талайын да белибауларыбызгъа къысыб неда къойнубузну толтуруб, алай къайта эдик. Джолда келе-келе къайсы болса да госук оюнну башлар эди¹⁰⁸.

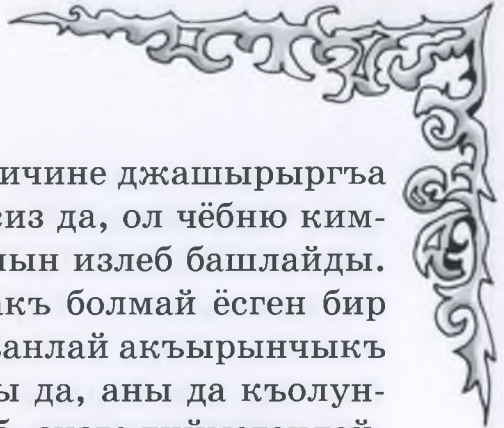
Ол а былай ойналады. Ойнаргъа разы болгъан эки адамны бири госугун чыгъарады да, экиси эки джанындан бирер къоллары бла тутадыла. Сора хар ким кесини джанына тартады. Госукну юздюрмегенлей бютеулей тартыб алалсанг, ол бек залимге саналады, госук да сеники болады. Ол бири уа тартыргъа джангы госугун салады. Госукну салгъан кеси тартыб алыб къойса уа, хорлатхан кесинден бир госукну аннга береди да, кёзюу аннга кёчюб, оюннга да бир госукну тартыргъа салады. Алай болмай, эки юздюрюб къойсагъыз, кимде неси къалгъан эсе, ол аныкты болады да, госук салыргъа кёзюу ол биригизге кёчеди.

Ким кёб госук къытса деб ойнайсыз. Госуклары азая, бошала башлагъан оюндан чыгъыб да къалыучанды. Оюндан алай чыгъарыкъ болсагъыз а, бир госукну сени бла ойнагъаннга алайына берирге керек боласа.

Баппахан оюн¹⁰⁹

Бу оюнну баппаханла кебиб, къуу бола, тюк бола тебреген заманда ойнаучандыла. Оюннга не къадар кёб сабий къошулса, аллай бир да сейир болады.

Чёб атыб неда санашыб мыртазакъны сайлайсыз. Мыртазакъ къалгъанлагъа сырты бла бурулады да, ол кёзюуде бир чёбчюкню къайсыгъызда болса да джашырасыз – хурджунн-

га, чарыкъ ичине, бёрк тюбюне, кёлек ичине джашырыргъа да болады. Хазыр болсагъыз, билдиресиз да, ол чёбню кимде болгъанын, къалайгъа джашыргъанын излеб башлайды. Кесине «болушлукъгъа» тегерекде узакъ болмай ёсген бир баппаханни тюкчюклерин чачдырмагъанлай акъырынчыкъ тамырына джетер джерден юзюб алады да, аны да къолунда тутуб, хар биригизни къатына келиб, сизге тиймегенлей, сымарлаб, баппахан бла излеб барады. Излеген заманда былай да айтыучандыла:

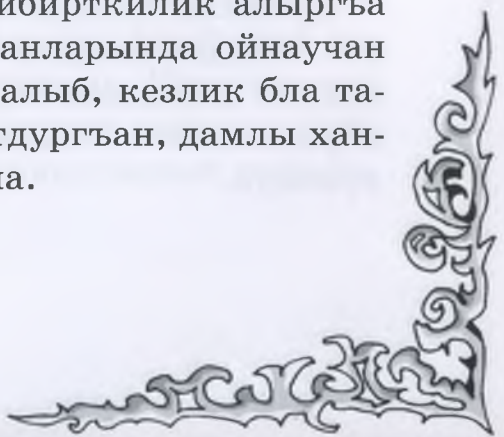
*Бап-бап, баппахан,
Текеле мюйюз баппахан!
Сары теке баппахан,
Кимди сени букъдургъан?*

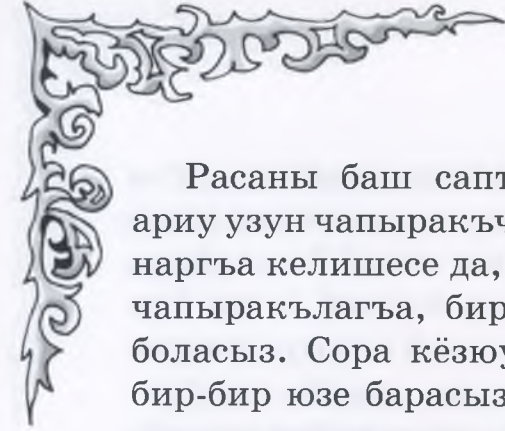
Мыртазакъ ауузугъузну ачдырыб къараргъа, хурджунларыгъызны къантартыргъа да эркинди, алай а бир адамны къуру бир джерине къараргъа, кёргюзтдюрюрге болады. Чёб кимде болгъанын билсе, ол чёбню иеси мыртазакъ болады да, алгъыннгы уа къалгъанлагъа къошулуб, джангы чёбню джашырыугъа къошулады. Излей тургъан заманда мыртазакъ баппаханни тюклерин учуруб ийсе, джангыдан излеучю болады, къалгъанла уа чёбню джашырадыла. Тинтиуюл этилген адам къымылдаб неда тылпыуу бла баппаханни чачыб ийсе уа, мыртазакъ ол болады.

Оюн барынг да бир къат мыртазакъ болгъунчу неда эрикгинчи бирни барады.

Раса оюн¹¹⁰

Раса оюнну джашчыкъла чегетге сибирткилик алыргъа неда чымырта джыяргъа баргъан заманларында ойнаучан эдиле. Расаны (папоротник) тамырын алыб, кезлик бла тазалаб, алайлай ашагъандыла – ёзек тутдургъан, дамлы хансды. Раса оюнну уа былай ойнагъандыла.

Расаны баш саптагъайында эки джанына бирча ёсген ариу узун чапыракъчыкълары бардыла. Ким бла болса да ойнаргъа келишесе да, биринг саптагъайны бир джанындагъы чапыракълагъа, бирсинг да ол бир джанындагъылагъа ие боласыз. Сора кёзю-кёзюу чапыракъланы тюбюнден ёрге бир-бир юзе барасыз – саптагъайны тёппесиндеги джангыз чапыракъчыкъ кимге джетсе, ол хорлагъаннга саналады.

Айю тюк¹¹¹

Айю тюк (ковыль) кюн бетледе, дуппурлада ёсюученди, кесини да баш джаны узун тюклю, бурну уа, ыргъакъча, тырнакълы болуучанды. Ёсюб тургъан айю тюкню баш джанындан кёолунг бла бирге тутуб тартсанг, тамыры юзюлмегенлей, бурунчукъларындан чыгъыб къалыучанды. Къуртну атханча, бурну бла алгъа атсагъыз, хауада тамам ариу учады.

Къайсыгъыз болса да бузоу таягъын джерге чанчыб, аны юсюне бёркюн къара этиб (мишень) къаблайды. Сора бир 5-6 атламны артхаракъгъа туракълаб, айю тюк бла къараны мараб атасыз. Чёбюгюз бёркге тийген төресинде, аннга тырнагъы бла илиниб къалыучанды.

Ким кёб мараса деб эришесиз. Бизни заманыбызда айю тюкню ким узакъгъа учурса деб да атыучан эдик.

Джик оюн¹¹²

Джик оюнну джашчыкъла сыртда бузоу кютген заманда ойнаучан эдиле. Мал отлагъан сыртлада, шхайтылада джикли неда бууун ханс (хвоц полевой) эркин тюбеученди.

Джикли хансны тюб джанындан бери тартыб алыб, экеулен эки джанындан бирер кёол бла тутасыз. Сора хар ким кесини джанына тартасыз – кимде кёб джиги къалса, ол хорлагъаннга саналады. Эрикгинчи бирни ойнаргъа боллукъсуз.

Заба оюн

Эртделеде бузоучу джашчыкъланы «Заба оюнлары» болганды. Алай а аны къалай ойналгъанын толу, тынгылы тюзетиб айталгъан адамгъа тюбеелмегенбиз.

Къамиш оюн¹¹³

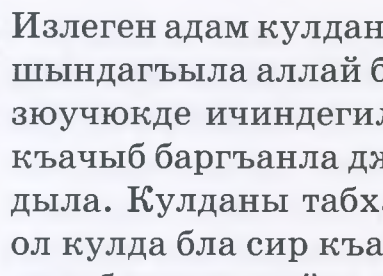
Бу оюнну джашчыкъла къачда неда къыш учаргъа баргъан кёзюуде ойнаучандыла.

Къамишни баш чакъгъан токъмакъларын саптагъайлары бла бирге тартыб неда сындырыб аласыз. Хаман келиб турмазлай, бир джолгъа 5-6 огъуна алсагъыз табды. Бир тюз джерге чыгъасыз да, белги саласыз. Сора къамиш токъмакъланы ким узакъгъа атса деб эришесиз. Бизни заманыбызда къамиш токъмакъланы къуулары чачылгъынчы неда тамам сууукъ болгъунчуннга дери ойнаб да къалыучан эдик.

Кулда оюн¹¹⁴

Бу оюн къырдыш болгъан джерде ойналады. Оюннга талай сабий огъуна къошулургъа боллукъду. Оюнну бардырыр ючюн, бир бычакъ да керекди. Эки тенг къауумгъа юлешинесиз да, санашыб ким алгъа ойнарыгъын белгилейсиз: биринчи ойнарыкъла «ичиндегиле» боладыла, ол бир къауум да «тышындагъыла» боладыла. Оюнну башлардан алгъа ненчагъа дери ойнарыгъыгъызны белгилейсиз.

Тышындагъыла кеслеринден бирлерин сайлаб, арлакъгъа иедиле – ол ичиндегилеге сырты бла бурулуб, кёз къысыб турады. Ичиндегиле уа къырдышда къол аяздан уллу болмагъан (амма, бек гитче да болмазгъа керекди) бир кулдачыкъны кесиб аладыла да, ызына саладыла. Сора кулданы кесилгени билинмезлей табчыкъ джарашдырадыла. Алай этиб хазыр болсала, ол кёз къысханны чакъырадыла. Кёз къысхан быланы къатларына келгени бла ичиндегиле санауну башлайдыла – кулда табылгъынчы дери санау барыб турады.

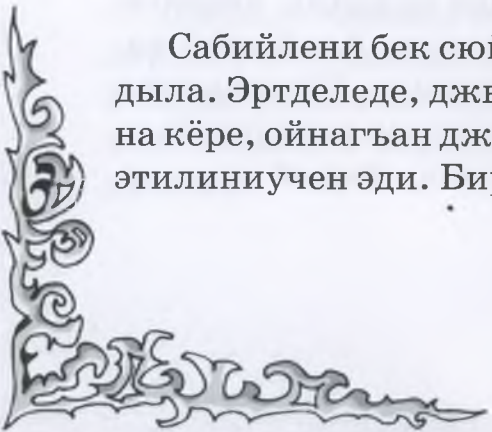

Излеген адам кулданы тюз табса, санау тохтайды да, энди тышындагъыла аллай бирге дери санайдыла. Санау баргъан кёзючюкде ичиндегиле тышына къачадыла. Санау бошалса, къачыб баргъанла джетген джерлеринде сын къатыб тохтайдыла. Кулданы табхан къауумдан къайсысы иги марай эсе, ол кулда бла сир къатыб тургъанланы эм джууукъдагъысын мараб урады: тийсе, тышындагъыла ичине киредиле, тиймесе уа, ичиндегиле джангыдан ичинде къаладыла да, оюнну энтда ала башлайдыла.

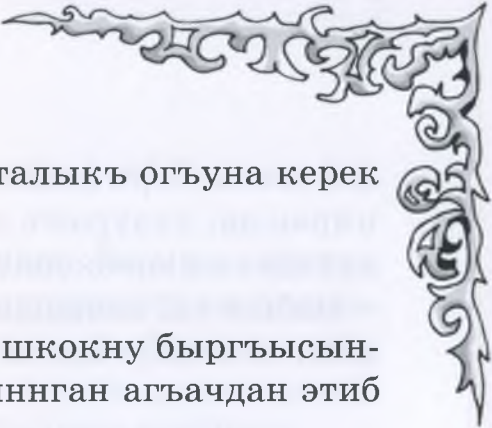
Излеучю, къолу бла, аягъы бла чучхумагъанлай, къуру кёзлери бла излейди. «Бу болур» деб умут этсе уа, ол джерни кырдыкларындан тутуб, ёрге тартады – къуру бир кере тартыргъа эркинлиги барды. Кулда изленнген заманда башхала аннга болушургъа, сёз бла, кёз-къаш бла билдирирге эркин тюлдюле. Кулданы излеген джангылыб башха джерден тартса неда кулда бла бирге башха кырдыкланы да тартыб юзсе, тышындагъыла кюедиле да, джангыдан кёз къысадыла, ичиндегиле да джангы кулданы джашырадыла. Кулда бла мараб ургъан заманда, марарыкъ къауум къачханлагъа не къадар джууугъуракъ болур ючюн, тургъан джерлеринден тебмегенлей, кулданы бир-бирлерине къолдан къолгъа берирге боллукъдула, алай а не аз да кёкде учуругъа, бир-бирлерине атыб джетдирирге эркин тюлдюле.

Оюнну аллында белгиленнген саннга къайсыла алгъа джетселе, ала хорлагъаннга саналадыла.

СЫБЫЗГЪЫ ОЮНЛА

Сабийлени бек суйген оюнларыны бири сыбызгъы оюнладыла. Эртделеде, джылны чагъына кёре, ёсюмлени халларына кёре, ойнагъан джерлерине кёре, бек кёб тюрлю сыбызгъы этилиниучен эди. Бир къауум сыбызгъыланы этиу бек тынч-

ды, бирсилерин этер ючюн а, бираз усталыкъ огъуна керек болуучанды.

Тюз сыбызгъы¹¹⁵

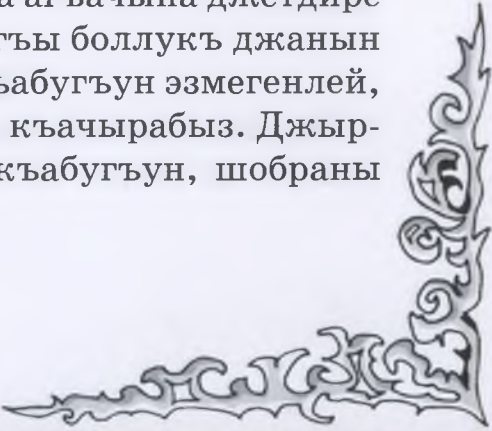
Керти сокъгъанла тюз сыбызгъыны шкокну быргъысындан этиучендиле. Сабийле уа ёзеге алыннган агъачдан этиб ойнаучан эдик.

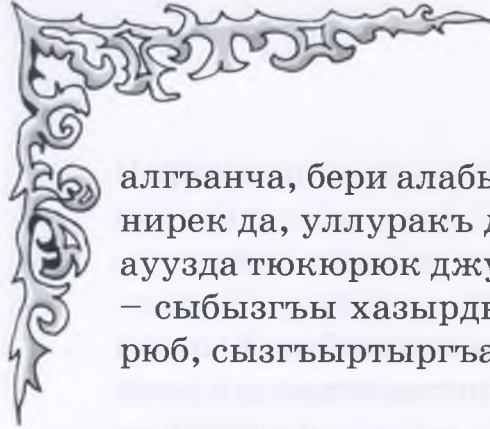
Эчкиагъачны (вяз) баш бармакъдан аз базыгъыракъ бутагъыны тюз джеринден эки къарыш тенгли бир чюйке алабыз да, къабугъундан ариу артабыз. Чюйкени кесин джармагъанлай, ич джумушагъын гырын алабыз. Ал джанын (джёнлю джанын), чорт кесиб, бурнун джукъаракъ джонабыз. Чюйкени орта сюреминде бир джаны бла, хауа чыгъарлай 2-3 кезчик керкиб, тиекле этебиз. Сыбызгъыны итбурун шайда бир талайны къайнатыб, сора салкъын джерде тамам кебдиребиз – аны бла сыбызгъы хазыр болады.

Сыбызгъыны джамбаш тутуб, бурнун эринлеге аз-буз тийире ичине хауа юфкюрсек, ол сызгъыргъан таууш чыгъарды. Сора тиеклени ача, джаба, тюрлю-тюрлю макъамла келишдирирге боллукъсуз.

Суу талдан этилген сыбызгъы¹¹⁶

Суу талны бармакъдан базыкъ болмагъан чыбыгъыны кёзю болмагъан сыйдам джеринден бир 10-15 см узунлугъу болурлай бирин кесиб алабыз. Ингичге джанын 30-40 градусха сёдегей къыйпаб, бир ыздан ариучукъ джонабыз. Сёдегейи башланнган джеринден аз-буз артхарагъында баш джаны бла кезчик керкебиз да, андан да бир эки эли чакълы биринде чыбыкъны чий къабугъунда агъачына джетдире тёп-төгерек бычакъ ыз салабыз. Сыбызгъы боллукъ джанын бычакъны лапчасы бла неда сабы бла къабугъун эзмегенлей, джармагъанлай, аз-буз къагъа, къанын къачырабыз. Джыртмазгъа кюреше сыбызгъы джаныны къабугъун, шобраны

алгъанча, бери алабыз да, агъачыны керкилген джерин теренирек да, уллуракъ да этебиз. Энди сыбызгъылыкъ агъачны ауузда тюкюрюк джугъу этиб, къабугъун ызына кийдиребиз – сыбызгъы хазырды. Сюммеги болгъан джанындан юфкюрюб, сызгъыртыргъа боллукъсуз.

Къобуз этиу¹¹⁷

Ханданкъобузэтиуалайкъыйын тюлдю. Къолларындан къош уууч этиб, баш бармакъларынгы аны башы бла бир-бирлерине тийире, орталарын къобу этиб, соза да, арпаны чапырагъына ушаш узун джибли хансны чапырагъын баш бармакъланы орталарына са-

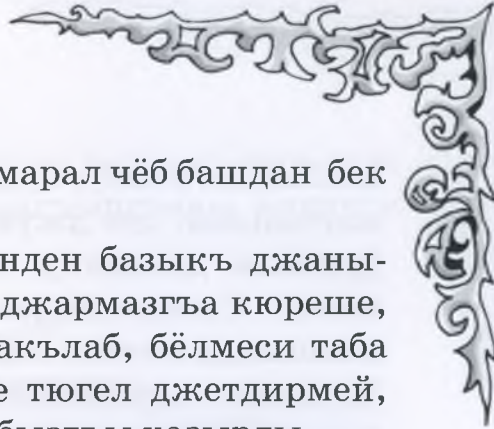
лыб къысаса. Сора къобугъа тартылгъан ханс «къылгъа» эринлеринг бла аз-буз тие, хауа юфкюре, таууш чыгъарыргъа кюрешесе. Лагъымын табыб, таууш чыгъара тебресенг, къобузунга макъам салыб огъуна согъарыкъса. Бизни заманыбызда «гиннанайны», «абезекни», «орайданы» согъалгъан джашчыкъла да бар эдиле.

Итбурунну сызгъыртыу¹¹⁸

Итбурунну къатхан битимини (урлугъуну) баш джанчыгъын бирча тегерек ачыб, ичинде бюртюкчюклерин джерге къагъасыз. Ичин бош этгенден сора, аны эрнигизге салыб, ичине юфкюрсегиз, бек сейир сызгъырады. Ким къаты неда ингичге сызгъыртса деб, ким макъам чыгъарталса деб эришесиз.

Къаура сыбызгъы¹¹⁹

Быллай сыбызгъыны ичлери гырын ёсген не тюрлю къаурадан да этерге болады. Сёз ючюн, балдыргъан къаурадан

(дягиль), сыбызгъылыкъдан (дудник), марал чёб башдан бек алаMAT сыбызгъыла этиледиле.

Къаураны ёзегин джабхан бёлмесинден базыкъ джанына бир къарышны туракълаб, эзмезге, джармазгъа кюреше, чорт кесебиз. Бёлмесинден 3-4 см туракълаб, бёлмеси таба джанына айландырыб, алай а бёлмеге тюгел джетдирмей, ингичге къылкъы (язычок) этебиз – сыбызгъы хазырды.

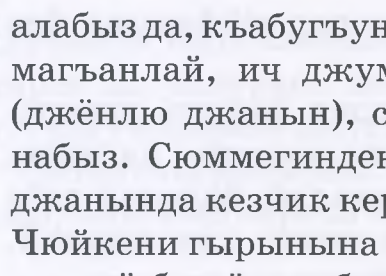
Къылкъысы болгъан джерин тюкюрюк бла мылы этиб, джабыкъ джаны бла аузубузгъа салыб, къылкъыдан сора эринле бла къысабыз да, эринлени ачмагъанлай хауа юфкюрербиз. Къылкъыны базыкълыгъына, узунлугъуна кёре, къаураны гырынына, узунлугъуна кёре бек сейир сызгъырыучанды. Тамам уста сыбызгъы этиучюле, къылкъыдан сора гитче къобучукъла керкиб, 1-2-3 тиек огъуна салыучандыла.

Къаз тюкден сыбызгъы этиу¹²⁰

Къаз тюкню базыгъырагъын, узунурагъын алыб, тюклери башланыр джерден чорт кесебиз да, тюклери болмагъан джанын сыбызгъыгъа къоябыз. Тюкню учундан аузубузгъа сыйынырлай бир 3-4 сантиметрге артха туракълаб, бычакъны аузун тюкню бурну таба айландырыб, ингичге къылкъы кесебиз – сыбызгъы хазырды. Былай этилген сыбызгъы къылкъыны базыкълыгъына неда узунлугъуна кёре, тюкню гырынына неда узунлугъуна кёре бек сейир сызгъырыучанды. Тюкню бурну болгъан джаны бла аузубузгъа салыб, къылкъыдан сора эринле бла къысабыз да, эринлени ачмагъанлай хауа юфкюрербиз. Быллай сыбызгъыла бла 5-9 джыл болгъан джашчыкъла, къызчыкъла да бек суйюб согъуучандыла.

Джюрюген сыбызгъы¹²¹

Эчкиагъачны (вяз) баш бармакъдан аз базыгъыракъ бутагъыны тюз джеринден къарыш бла джарым тенгли чюйке

алабыз да, къабугъундан ариу артабыз. Чюйкени кесин жармагъанлай, ич джумушагъын гырын алабыз. Ал джанын (джёнлю джанын), сюммек этерлей, сёдегей къыйпаб джонабыз. Сюммегинден бир-эки элини артха туракълаб, баш джанында кезчик керкиб, хауа чыгъарлай бир тешик этебиз. Чюйкени гырынына тыгъыракъ кирирлей, алай а аны жармазлай бир ёзеге болмагъан тѣп-тѣгерек джонулгъан агъачны ал джанын да къуууш этиб, арт джанын да чорт кесиб, аны да тюкюрюк джугъу этиб, сыбызгъыны сюммегинден чорт джаны бла джыябыз. Ичине джыйгъан агъачыбызны, сюммекни сёдегейине келишиулю, аны бла тенгликге джонабыз. Энди сыбызгъыбызны арт джанында гырынындан сыйыныб кирирлей, бир къарыш узунлугъу болгъан, тѣгерек джонулгъан агъашчыкъны хазырлайбыз да, аны да тюкюрюк джугъу этиб, сыбызгъыны арт джанындан сууурабыз. Хазыр болгъан сыбызгъыны итбурун шайда бир талайны къайнатыб, сора салкъын джерде тамам кебдиребиз.

Сюммеги болгъан джанындан эринлерибиз бла къабыб, ичине джел юфкюребиз да, сызгъыргъан заманда арт джанындан сууурулгъан таякъчыкъны алгъа, артха джюрютебиз – сыбызгъыны макъамы аннга кѣре тюрлене барады.

Къанджал сыбызгъы¹²²

Уста темирчиле бир джукъла ишлей келиб, къанджал неда къалай къыйырладан сабийлеге сыбызгъы этиб бериучен эдиле. Ол себебден сабийле да гюрбеджи къыйырлада «кютюлюрге» ёч эдиле.

Уллу адамны элисини кенглиги чакълы бир узун къанджалчыкъны эки къыйырын теп-тенг этиб, ортасын да баш бармакъ бла джабарлай тенгли бир къуууш эте эдиле да, сюммеги болгъан джанына да джассы къанджалчыкъдан къуршоучукъ бура эдиле. Къууушну эки джанын бармакъларынг бла къысыб, сюммегин эринлеринг бла къабыб, юфкюрсенг,

сызгыргъан эте эди. Къууушну джабхан бармакларынгы къаты-джумушакъ этгенинге кёре, сызгыргъаны ингичге неда базыкъ бола эди.

Топуракъ сыбызгъы¹²³

Алгъаракъ джыллада джерден къазылыб табылгъан бир эски топуракъ сыбызгъыны тарихчи Байрамкъулланы Сеит-Умар авторгъа берген эди. Аны хапарын сора, къартлагъа кёргюзтгеникде, не болгъанын ала тюзетген эдиле. Къартларыбыз айтхандан, ётген ёмюрню ал сюреминде огъуна къарачай-малкъар сабийле джелим топуракъдан тюрлю-тюрлю сыбызгъыла этиб ойнагъандыла.

Ол а къалайды? Джелим топуракъны тамам ариу ийлеб, джумдурукъдан уллу болмагъан бир джуммакъ этесе да, андан джюджек (къаз, къуш) ишлейсе. Башыны тёппе джанындан бармагъынг бла узунуна басыб, терен къобу этесе да, ызына къуууш этиб джабаса. Бурнундан агъач чёб бла хауа юфкюрюрге тешикчик этесе, баш джанында да хауа чыгъарлай андан эслирек бир тешик этесе. Сызгыртыб кёресе да, сызгыра эсе, джюджекни богъурдакъ джанындан къууушуну тамагъы тюшер джерге да эки тешикчик этесе – ала тиеклеридиле. Сыбызгъы хазыр болса, салкъыныракъ джерге салыб къатдыраса, ашыкъсанг а, алайлай огъуна да сызгыртыргъа боллукъса.

Сыбызгъы уллулугъуна кёре, топурагъыны кебгенине, кюйгенине, къалынлыгъына кёре, базыкъ, ингичге тауушла этиученди. Уста джашчыкъла топуракъ сыбызгъыны турнача, къушча, гугукча къычыртыб, тюрлю-тюрлю макъамла чыгъарыучан эдиле.

Къууукъ къобуз¹²⁴

Мал кесилген джерде аны къууугъун, атыб иймей, сабий-леге бериучен эдиле. Биз да аны сууда тамам ариу джууб, кѣбдюрюб ойнаучан эдик. Аллай оюнларыбызны бири уа къууукъну къобуз этдириб «сѣлешдириу» эди.

Къууукъну иги ашхы кѣбдюрюб, сора бучхагъын эки къолунг бла къысаракъ этиб тутаса да, аз-аз джелин ие бараса – бучхакъны тартдыргъан джеринг къобуз согъа, тюрлю-тюрлю тауушла эте барады. Биз сабийлеге къууукъ къобуз тамам сей-ир кѣрюне эди, кесибизни бир уллу къобузчулагъа санаб, бир-бири къолубуздан ала, ким залим «сокъса» деб эрише эдик.

Бармакъла бла сызгъырыу¹²⁵

Бизни заманыбызда сабийле бармакъла бла тюрлю-тюрлю сызгъырышыб эрише эдик: ким къаты неда кѣбню сызгъыр-са деб, ким булбулча, гылын къушча, гугукча, бѣденеча сызгъырса деб... Бармакъла бла неда бармакъсыз, къуру эринле бла, тил бла сызгъырышыб да эришиучен эдик.

Сѣз ючюн, бармакъла бла сызгъыргъан заманда былай эрише эдик:

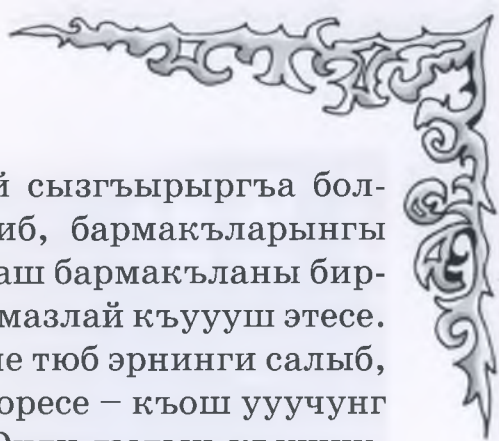
а) бир бармакъ бла (тюрлю-тюрлю бармакъланы кѣзюу салыб);

б) эки бармакъ бла;

в) эки къолну бирер бармагъы бла;

г) эки къолну экишер бармагъы бла;

д) баш бармакъ бла башала бармакъны тѣгерек салыб...

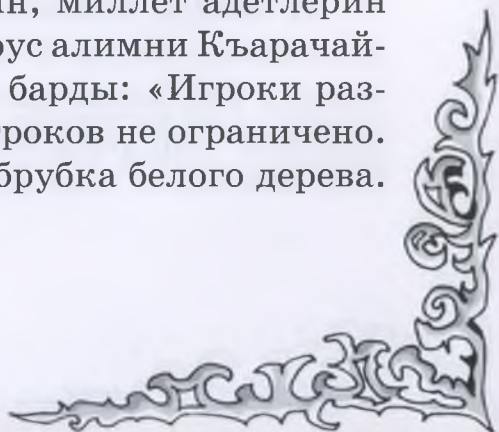
Гылын кѳушча неда гугукча былай сызгѳырыргѳа боллукѳду: эки кѳолунгу кѳош уууч этиб, бармакѳларынги бир-бирлерини юсю бла кѳысыб сала, баш бармакѳланы бир-бирлерине тиреб, кѳолладан хауа чыкѳмазлай кѳуууш этесе. Эки баш бармагѳынги уллу джиклерине тѳуб эрнинги салыб, араларындагѳы ачыкѳ кезге хауа юфкюресе – кѳош ууучунг базыкѳ таууш этиб сызгѳырлыкѳды. Энди гылын кѳушну, гугукну тауушларына ушатыб, бѳлюб-бѳлюб сызгѳырыргѳа боллукѳса.

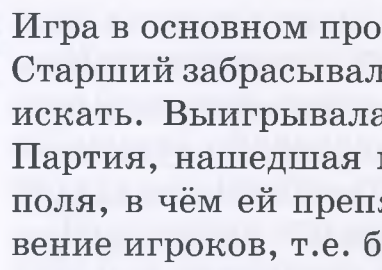
Булбулча уа былай сызгѳырадыла: эки башала бармагѳынги тилинги учунда тѳуб джаны бла бирге тирейсе да, сызгѳыраса. Сора иги таууш этиб сызгѳыра тебресенг, бир бармагѳынги тургѳан джеринде ары-бери кѳымылдатаса – алай эте келиб, бираздан булбулну тауушуна келишдирирге боллукѳса.

Бѳденеча сызгѳырыу. Тилинг бла сызгѳыра тургѳанлай, бир кѳолунгу бармакѳларын бир-бири ызларындан тизиб, ала бла тѳуб эрнинги юсюнде кѳзюу-кѳзюу тайдырыб ойнай, сызгѳырыуунгу бюлдѳргю этдиресе. Бираздан бѳденени тауушуна келишдириб кѳоярыкѳса.

ТОБ ОЮНЛА

Бизни халкѳда тоб оюнла ѳмюрлени теренинден бери келедиле. XIX-чу ѳмюрню ахырында – XX-чы ѳмюрню ал сюреминде Кавказны джерлерин, тарихин, миллет адетлерин тинтиучю В.М. Сысоев деген белгили орус алимни Кѳарачайда тоб оюнну юсюнден былай айтханы барды: «Игроки разделились на две партии. Количество игроков не ограничено. Мяч делался из белой шерсти или из обрубка белого дерева.

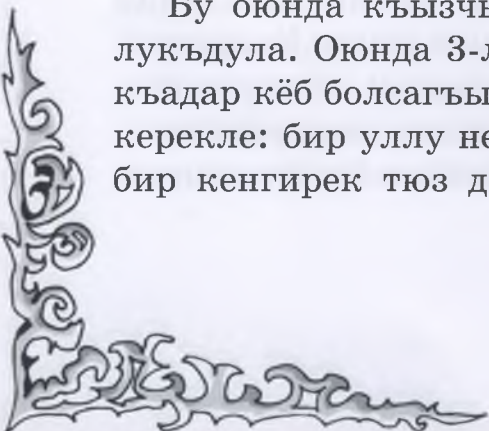
Игра в основном проходила в лунные зимние и летние ночи. Старший забрасывал мяч в степь, и обе партии бросались его искать. Выигрывала партия, шесть раз отыскавшая мяч. Партия, нашедшая мяч, стремилась принести его к центру поля, в чём ей препятствовала вторая партия. Соприкосновение игроков, т.е. борьба за мяч, не ограничивалась и была очень сильной»¹²⁶. Ол оюнну атына уа В. Сысоев «Игра в большой мяч» дейди.

Бюгюн бютеу дуниягъа белгили регбиден не кемлиги бардыбу башында айтылгъан къарачай тоб оюнну?! Биз а школда чыныгъуу дерследе сабийлеге быллай ашхы оюнларыбызны ойнатмай, «футбол», «баскетбол», «регби» дегенни айтыб, кесибизни миллет оюнларыбызны унута, тас эте барабыз.

Къартларыбыз айтханнга кёре, бизни халкъда тобну тууарны, атны джабагъы тюгюнден этгендиле. Джабагъыны силти сапынны сууу бла тамам къаты ийлеб, кийиз этиб, тегерек къатлаб, алай этгендиле. Тобла талай тюрлю болгъандыла. Уллу тобну уллулугъу адамны башы тенгли, гитче тобнукъу да орта адамны джумдуругъу тенгли болгъанды. Тобну бираз аууруракъ этерик болсала, кийизин ийлеген заманда аннга бир кесек зыгъырчыкъ кьошуб, алай басхандыла.

Тоб оюнланы джашчыкъла, къызчыкъла да ойнагъандыла: къайда бирге, бирде уа башха-башха; бир къауумун джайгъы кёзюуде, бирлерин а къышда огъуна. Биз да былайда халкъыбызда джюрюй келген талай тоб оюнну берирге излейбиз.

Къачхан тоб¹²⁷

Бу оюнда къызчыкъла, джашчыкъла да ойнаргъа боллукъдула. Оюнда 3-ленден аз адам болмазгъа керекди – не къадар кёб болсагъыз, оюн да ол къадар сейир барады. Оюн керекле: бир уллу неда гитче тоб, ойнагъанла сыйынырлай бир кенгирек тюз джер. Ойнарыкъ джеригизни кенглиги

тышындагъыла кенгине тизилсе-
ле сыйынырлай бир болургъа ке-
рекди, узунлугъу уа, тобну атыб
джетдирирлей бирден (10-15 ат-
лам) кёбю керек да болмайды.
Оюнну башлардан алгъа ненча
джаннга дери ойнарыгъыгъызны
белгилейсиз.

Ойнарыкъла эки тенг къауум-
гъа юлешинесиз да, чёб атыб неда санашыб, ичинде къайсы-
ла боллугъугъузну ачыкълайсыз. Чёбде хорлагъанла ичине
киредиле, ол бирлери да тышында сиреледиле. Тоб тышын-
дагъылада болады, ала кеслери да ойнарыкъ джеригизни эки
джанында бир-бирлерине къараб кенгине тизилишедиле.
Ичиндегиле хар джол сайын тоб болмагъан джанына къачыб
турадыла. Тышындагъыла уа тоб бла ичиндегилени мараб
урадыла да, кимге тийселе, ол кюйюб, оюндан чыгъыб бара-
ды. Тышындагъыла, бир-бирлерине кёзюу ата, ичиндегиле-
ни барысын да кюйдюрюб бошаргъа керекдиле. Алай этселе,
кеслери ичине киредиле да, ичиндегиле да тышына кёчюб,
биягъынлай ойнаб башлайдыла.

Тышындагъыла уругъа деб атхан заманда тоб джерге
тюшгюнчю аны ичиндегиледен къайсы болса да тутуб къойса,
аннга бир джан къошулады. Ол джанны суйсе кеслеринден
кюйюб тургъан адамгъа береди да, ызына оюннга къошады,
суйсе уа кесине артдагъа къояды. Ол себебден, тышындагъы-
ла тобну атхан заманда тутдурмазлай сакъ болуб, эслеб атар-
гъа керекдиле.

Оюн алдан белгиленнген тенгли бир джаннга дери барады.

Къабыргъа тоб¹²⁸

Бу оюнда 2 неда талай сабий огъуна ойнаргъа боллукъду-
ла. Оюн керекле: бир гитчерек тобчукъ бла юйню терезеси

болмагъан къабыргъасы.

Чёб атыб неда санашыб, ким кимни ызындан ойнарыгъын ачыкълайсыз. Ненча джаннга дери ойнарыгъыгъызыны да алдан белгилейсиз.

Оюнну баш магъанасы: тобну къабыргъагъа атыб, андан секиргенден сора джерге иймегенлей тутууду. Оюн та-

лай бёлюмден къуралыбды.

1. **Тынчла:** тобну къабыргъагъа уруб, ол джерге тюшгюнчю тутуб бараса, бютеулей да бир-бири ызындан юч кере тутаргъа керексе. Юч кереден къайсысында болса да туталмай къалсанг, кюесе да, оюн башхагъа кёчеди.

2. **Айланджюкле:** тобну къабыргъагъа атыб, ол бери секиргинчи орнунгда тегерек бурулуб, тобну тутаса (3 кере).

3. **Белден атыу:** белинги туурасында къолунгу сырт джанынг бла алыб, тобну къабыргъагъа атаса да, ызына секиргенлей, джерге иймей тутаса. Атхан заманда бир джанынг бла къабыргъа таба айланыргъа да боллукъса (3 кере).

4. **Онг аякъдан атыу:** онг аягъынгы кёлтюрюб, тобугъунгу тюбю бла тобну къабыргъагъа атыб, ызына секирсе, джерге тюшюрмей тутаса (3 кере).

5. **Сол аякъдан атыу:** сол аягъынгы кёлтюрюб, тобугъунгу тюбю бла тобну къабыргъагъа атыб, ызына секирсе, джерге тюшюрмей тутаса (3 кере).

6. **Онг аякъны тюбюнден атыу:** аягъынгы кёлтюрюб, балагъынгы тюбю бла тобну къабыргъагъа атыб, ызына секирсе, джерге тюшюрмей тутаса (3 кере).

7. **Сол аякъны тюбюнден атыу:** сол аягъынгы кёлтюрюб, балагъынгы тюбю бла тобну къабыргъагъа атыб, ызына секирсе, джерге тюшюрмей тутаса (3 кере).

8. **Къыйынла:** къабыргъагъа сыртынг бла бурулуб, тобну башынг бла артына атаса да, эрлай ызынга бурулуб, къабыргъадан ызына секирсе, джерге тюшюрмей тутаса (3 кере).

Муну бла оюн бошалады – «къыйынланы» ким алгъа бошаса, ол хорлайды да, 1-чи болады. Ойнайбыз десегиз, эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

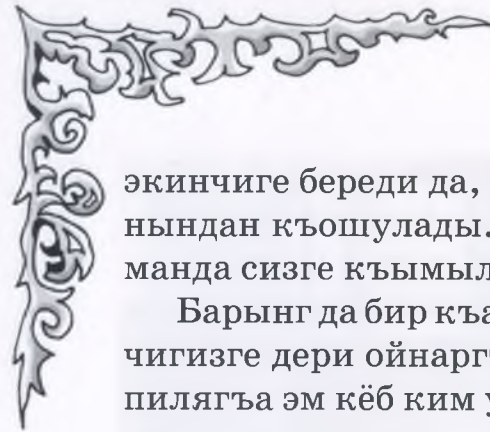
Пиля тоб¹²⁹

Пиля тобну къызчыкъла, джашчыкъла да ойнаучандыла. Оюнну ойнар ючюн 2 неда талай сабий болургъа керексиз. Оюн керекле: гитче тобчукъ, пиля къангачыкъ (50x50 см) неда бир базыкъ терекни къабыргъасында тытыр бла пиляни кеминде бир белги сызасыз.

Санашасыз да, ким кимни ызындан атарын айырасыз. Санауда чынг алгъа кюйген кютю болады. Кютю пиляны къатын сакълайды. Къалгъанла уа пилядан 4-5 атлам кетиб, сыз сызасыз. Биринчи атарыкъ сызгъа сиреледи да, бир къолу бла тобну джибере, бирси къолуну аязы бла тобну уруб пилягъа тийдирирге керекди. Тоб пилягъа тийиб, тѳнгерей барыб, бир джерде тохтаса, барынг да тоб болгъан джерден не къадар узагъыракъ къачасыз. Кютю уа тобну не къадар дженгил тутаргъа керекди. Кютю: «Тутдум!» - деб къычыргъанлай, къачыб баргъанла орунларында сир къатыб тохтайдыла. Кютю да кесине табыракъ тургъан кимни болса да тобу бла мараб урады. Кимни урса, аны кютю этеди да, кеси уа пилячыланы тизиминде аны орнун алады. Тобну пилягъа тийдирген адам кеси кюймеген эсе, тобну экинчи кере да ол урады.

Ол биринчи атханны тобу пилягъа тиймей къалса, ол кюеди да, кютю болады. Алгъыннгы кютю уа, аны тобун алыб келиб,

экинчиге береди да, кеси да пилячыланы тизимини арт джанындан кьошулады. Кютю тоб бла уругъа деб марагъан заманда сизге кымылдаргъа болмайды.

Барынг да бир къат кютю болгъунчугъузгъа неда эрикгинчигизге дери ойнаргъа боллукъсуз. Оюнну кезююнде тобну пилягъа эм кёб ким ургъан эсе, ол чынг залимге да, хорлагъаннга да саналады.

Тёртбаш¹³⁰

Бу оюнда экеулен ойнайдыла. Оюн керекле: 2 гитче тобчукъ. Санашасыз да, ким биринчи ойнарын белгилейсиз.

Биринчи ойнарыкъ эки тобну да бир кьолу бла бирге кёкге атады. Сора кесини тобу болгъан джерден сени тобунгу мараб урады. Тийсе, ол атхан джерден тобуна дери аны кесинги сыртынга миндириб бараса. Тиймесе уа, аны тобун сен марайса: сен тийсенг, ол да сени тобунга дери сыртына миндириб элтеди.

Биз ойнаучу заманлада тобну марай туруб, былай айтыучан эдик:

Тёрт болсун, тёрт болсун!

Чыгыр башха бёрк болсун!

Тырнакъ битсин къашынга!

Джауур чыкъсын артынга!

Былай айтсакъ, джангылмай, таб, къаты ура эдик. Ол тобу маралгъан сабий да былай айта эди (ургъанны тобун, кесин да джангылтыргъа деб):

Аллах, берме къара джёрме!

Аллах, берме къара джёрме!

Неда кьол аязына тюкюре эди да, ол бир кьолу бла да эрлай тик уруб, тюкюрюгюн эки джанына чачыб, ызындан да былай айта эди:

*Кёзюнг кетсин чыракъгъа,
Аякъларынг баймакъгъа!*

Быладан сора да бар эдиле джангылтырлай тюрлю-тюрлю ууакъ хыймыйчыкъла. Башханы хаман сыртынга кёлтюрюб айланырынг келмесе, аллай тинтри-минтрилени таба бараса.

Тёрт кере бир-бири ызындан мараялгъан хорлагъаннга санадады. Алай а дагъыда ойнарыгъыз келсе, джангыдан башларгъа боллукъсуз. Бизни заманыбызда тамам арыгъынчы неда эрикгинчи бирни ойнай эдик.

Чунгур тоб

Къартла айтхандан, эртделеде бизни халкъда «Чунгур тоб» деб оюн болгъанды. Ойнагъанла адам башына бирер гитче чунгурчукъ къазыб, иеси эслемей тургъанлай, гитче тобчукъну аны чунгуруна тёнгеретиб ойнагъандыла. Ай медет, биз бу оюнну толу джолун-джоругъун айталгъан адамгъа тюбеелмегенбиз.

Италмаз оюн¹³¹

Италмаз оюнну сабийле асламысына юйде кийиз юсюнде ойнагъандыла, ариу кюн къырдышда да ойнагъандыла. Бу оюнну, къартла айтхандан, тюрлю-тюрлю сёзлери, джангылтхычлары да болгъанды, алай а аланы бизге аз, кёб да айталгъан адамгъа тюбеелмегенбиз.

Оюнну экеу-экеу болуб ойнаучандыла. Оюн керекле: 2 гитче тобчукъ.

Эки сабий бир-бирлерине айланыб олтурадыла да, аякъларын да бир-бирлерине тирейдиле. Ненча джаннга дери ойнарыкъларын алдан огъуна

тохташдырадыла. Санашыб неда чёб атыб, оюнну ким башларын ачыкълайдыла.

Энди оюнну башлайыкъ. Олтургъан джеригизде эки арагъа эки тобну саласыз да, санашыуда хорлагъан тобун алыб, оюнну биринчи башлайды. Аууну туурасындан кесини тобу бла сени тобунгу мараб, тёнгеретеди. Аны тобу сеникиге тийсе, аны тобун кесине бересе да, кесингикин да джангыдан ортагъа саласа. Хар тобу тийгени сайын, аннга бир джан къошулуб барады. Тиймей къалса уа, сен марайса.

Ол марагъанны тобу сеникиге тиймезин ангылаб къойсанг, аягъынгы кёлтюрюб, тёнгереп келген тобну тышына ийиб къояргъа боллукъса. Кюйген адам тобун кеси алыб келеди. Олтуруб тургъан джеринден хар джол сайын туруб, дагъыда ызына олтуруб туруу бир кёзюуде ачыу огъуна тийиб къалыучанды, артыкъсыз да ол олтуруб тургъан къозуб турса. Зайындагъы джанын хар адам кесине табы келген заманда хайырландырыргъа эркинди. Сёз ючюн, джанын зайында къоя туруб, сени тобунга тиймеген кёзюуде сен аягъынгы кёлтюрюб, тобну тышына ийиб къойсанг, кесини кюйгенини башын артыкъ джаны бла джулуб, тобну алыб келирге сен барыб къалыргъа да боллукъса.

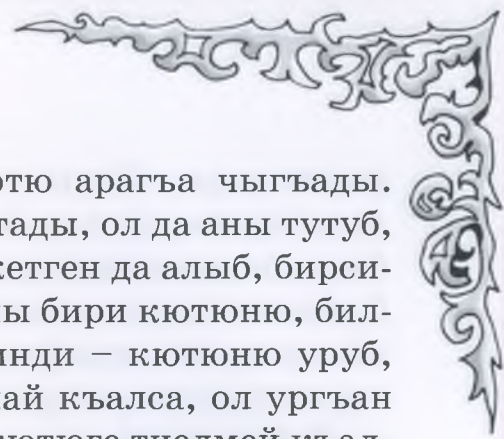
Оюн белгиленген саннга джетсегиз бошалады – ким алгъа джетсе, ол хорлады.

Томалакъ оюн¹³²

Томалакъ оюнну эшикде ойнайдыла, джаш, къыз да къошулурлай оюнду. Ойнагъанла не къадар кёб болсагъыз, оюн ол къадар иги да, сейир да болады. Чёб атыб неда санашыб, кютюню сайлайсыз.

Эки ойнагъан къолларын джайсала аралары бир атлам болурлай

туракълаб, тегерек тизилесиз да, кютю арагъа чыгъады. Сора кютю тобну къайсыгъа болса да атады, ол да аны тутуб, бир джанындагъыгъа атады. Ол тоб джетген да алыб, бирсиге атады. Алай эте барыб, ойнагъанланы бири кютюню, билмей тургъанлай, тоб бла уругъа эркинди – кютюню уруб, ол да тобну джерге тюшгюнчю туталмай къалса, ол ургъан адамгъа бир джан къошулады. Атыб, кютюге тиелмей къалса, кеси кюеди да, кютюню орнуна барады, алгъыннгы кютю да аны орнуна сиреледи. Алай а, атылгъан тобну кютю тутуб къойса, ол атхан адамны бютеу джанлары да кюйюб, кеси кютю болады, алгъыннгы кютю да аны орнун алады.

Тобну томалакъ (тегерек) ийген заманда ким джерге тюшюрюб къойса, ол да кюйюб, оюндан чыгъады. Артыкъ джаны болгъан адам кеси кюйген тересинде аны бла хайырланьыргъа боллукъду, артыкъ джанын бир башхагъа берирге да эркинди. Кютю орнундан бир атламдан ары джюрюрге эркин тюлдю, алай а орнунда тегерек бурулургъа, тобдан бир джанына бюгюлюб неда орнунда ёрге секириб джанларгъа боллукъду. Оюн иги талайгъа дери созулуучанды.

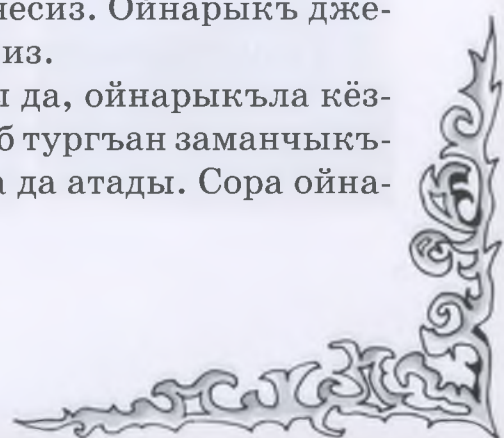
Оюнну ахырында экеулен къаладыла да, экиси да хорлагъаннга саналадыла.

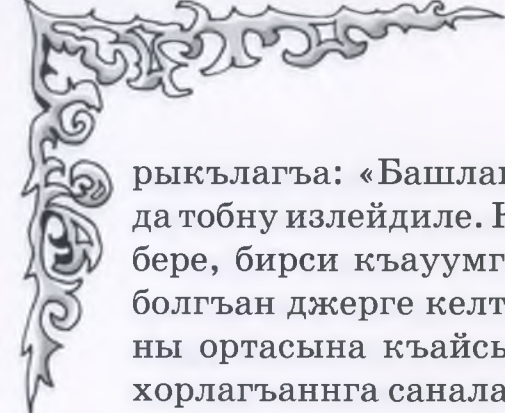
Уллу тоб¹³³

Уллу тобну эшикде ойнайдыла. Джай къырдышда, къыш а джангы къарда ойнасагъыз, оюн тамам алапат болады.

Оюн керекле: бир уллу тоб, 15-20 сотух джери болгъан сабан неда ариу тала. Ойнагъанла не къадар кёб болсала, ол къадар игиди. Чёб атыб неда санашыб, кютюню белгилейсиз. Андан къалгъанла эки тенгнге юлешинесиз. Ойнарыкъ джеригизни (бачханы) чеклерин белгилейсиз.

Кютю бачханы тюз ортасына барады да, ойнарыкъла кезлерин къысыб неда бир джанына къараб тургъан заманчыкъда тобну бачханы ичинде къайры болса да атады. Сора ойна-

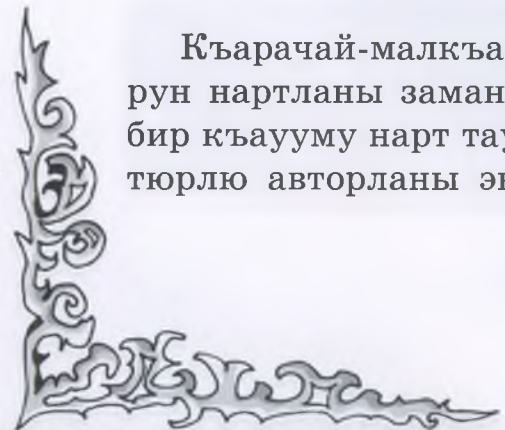
рыкълагъа: «Башлагъыз!» - деб, белги береди. Эки къаууму да тобну излейдиле. Къайсы къауум табса, ала бир-бирлерине бере, бирси къауумгъа сыйыртмазгъа кюреше, тобну кютю болгъан джерге келтириб саладыла. Алты кере тобну бачханы ортасына къайсы къауум алгъа келтирелсе, ол къауум хорлагъаннга саналады.

Тобну алыб къачыб баргъан адамны тутаргъа, чалдыу салыргъа, джыгъылтыргъа, тобун сыйыргъынчын аны бла джерде джагъалашыргъа боллукъсуз. Тобу болмагъан адамгъа тиерге болмайды, алай а, къолугъуз бла тутмагъанлай, аллына сирелиб, тыйгъыч этерге, чабыб баргъаннга чырмау болургъа эркинсиз. Тобну къол бла тутаргъа, аякъ бла уругъа да болады.

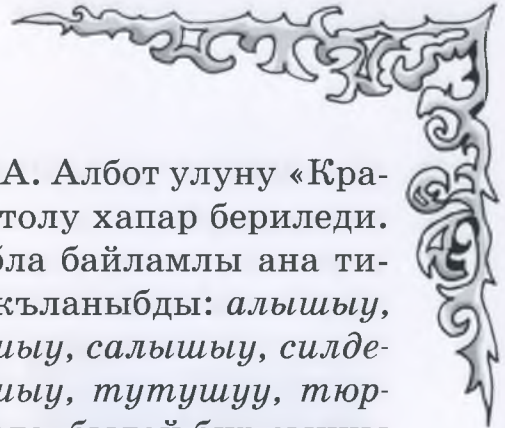
Чаба-чаба арыгъан неда джагъалашыуда бир джугъун аурутхан адам кютю бла орнун ауушдурургъа боллукъду. Тобну бачхадан тышына чыгъаргъан адам кюеди да, кютю болады, алгъыннгы кютю уа аны къауумуна къошулуб ойнайды. Ойнаучуладан адам бла кютю орунлары бла алмашынныкъларын баям этедиле да, ала орунлары бла тынгылы алмашыннгынчы, ол бачхадан чыкъгъан тобну ойнатмай турадыла. Кютюню орнуна бир адам белгиленмегенлей ол тургъан джеринден (бачханы ортасындан) бир джанына джанларгъа эркин тюлдю.

Эки къауумну да кючлери, тобха усталыкълары бирчаракъ болса, оюн бир талайгъа дери огъуна созулургъа боллукъду.

ТАРТЫШ-ТУТУШ ОЮНЛА

Къарачай-малкъар халкъда тартыш-тутуш оюнла бурун нартланы заманларындан огъуна белгилидиле. Аланы бир къаууму нарт таурухлада, башха джомакълада, тюрлю-тюрлю авторланы энчи китабларында бериле келгендиле.

Сёз ючюн, къарачай тутушну юсюнден А. Албот улуну «Красота и сила» деген китабында алакат, толу хапар бериледи. Тартыш-тутуш оюнла бла, тьююшле бла байламлы ана тилибизде иги кесек сёз (неда термин) сакъланыбды: *алышыу, джагъалашыу, джыгъышыу, джыртишыу, салышыу, силдешуу, согъушуу, сопалашыу, табанлашыу, тутушуу, тюртюшюу, тьююшюу, урушуу*, д.а.к. Бирде, былай бир сынчы оюм этгенде, была барысы да эртделеде халкъ оюнну, миллет тутушну, эркишилик сынауну, уруш этиуню тюрлю-тюрлюлери болгъан болурламы, деринг келеди. Бюгюн тилде алагъа, суйсегиз, «боевые искусства» дегиз, суйсегиз, «национальные виды борьбы» дегиз.

Сёзсюз да, къайсы тулпарны да, алпагъырны да, гёджебни да, аскерчини да сабийлигинден огъуна керти эркиши болургъа юретедиле. Бизни халкъны сабий оюнларында да бардыла аллай юретиу, чыныкъдырыу лагъымла. Биз да ол оюнланы миллетни ичинде джюрюй келген бир талайын ойнаб кёрейик.

Ыскандырбек¹³⁴

Ётген ёмюрню орта сюреминде тёрт дунягъа тамам кенг джайылгъан белгили армрестлингни (къол + тутуш) бизни бабаларыбыз бек бурунладан бери да ойнай келгендиле, кесини да атына «ыскандырбек» (скандырбек) дегендиле. Бу оюн чынг алгъы бурун къайсы халкъдан чыкъгъанын ачыкълау кыйын болса да, бизни халкъда муну бла джетген джаш-

ла, сабийле да бек суйюб кюч сынагъандыла. Къарачайча ыскандырбекде юч кереге дери тутаргъа болады: ючден эки кересин ким тартхан эсе, ол хорлагъаннга саналады. Ыскандырбекни бизде талай тюрлюсю огъуна барды.

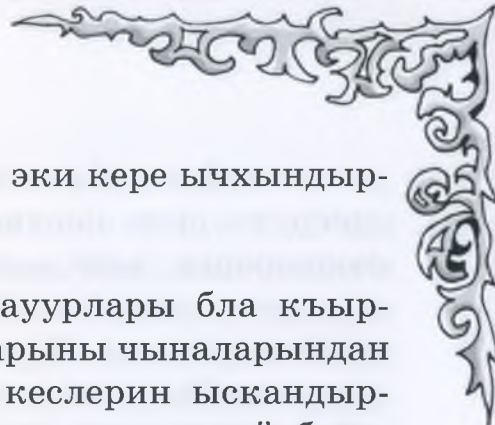

Тюз ыскандырбек. Бу оюнну джорукълары бюгюнню армрестлингдечады. Алай а, къарачайча тутханда, бош къолла бла джукъдан тутаргъа, тартыргъа болмайды, ол бири. Экинчиси, аякъларынгы джерден айырыргъа, тепсиге неда шиндикге тирерге джарамайды. Бош тургъан къолунгу хауада ёргерек тутаргъа, джелкенге, кёкюрегинге неда белинге салыргъа эркинсе.

Экеулен тепсини эки джанындан олтурушадыла да, тутарыкъ къолларын тепсини ортарагъына саладыла. Бир-бири чыналарындан тутуб, чыналарын тебдирмегенлей, къолларын ёрге этиб, къол аязларын тиреб, бармакълары бла тутардыла. Тутхан заманда экисини да баш бармакъларыны биринчи джиклери кёрюнюб турургъа керекдиле, бууунла да бурулмай, тюз болургъа керекдиле. Къарагъан адам: «Башлагъыз!» - деб, белги берсе, экиси да тартышыб башлайдыла. Ким кимни къолун сырты бла тепсиге джетдирсе, ол хорлагъаннга саналады.

Тартхан заманда бууунну бюгерге болады. Чыналаны тепсиден айырыргъа, орунларындан тебди-

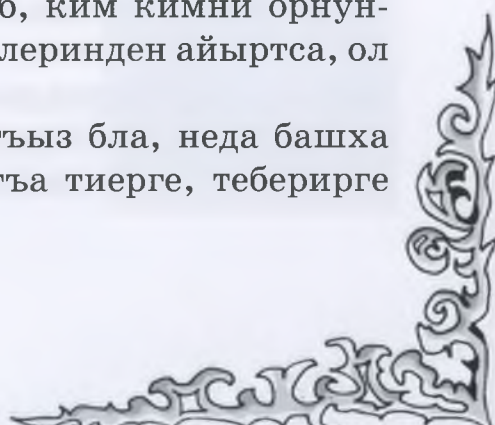
рирге джарамайды. Бир оюнда кьолун эки кере ычхындыргъан адам хорланганнга саналады.

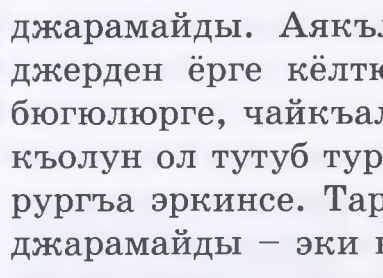
Джатхан ыскандырбек. Экеулен бауурлары бла кьырдышха джатадыла да, бир-бири кьолларыны чыналарындан тутадыла. Тутханларын иймегенлей, кеслерин ыскандырбекге таб кьурайдыла: бош кьолларына таянырлай боладыла, аякъларын джайыб саладыла. Чыналарын джерден айырмагъанлай эмда орунларындан тайдырмагъанлай, кьолларын ёрге этиб, кьол аязларын тиреб, бармакълары бла тутадыла. Тутхан заманда экисини да баш бармакъларыны биринчи джиклери кёрюнюб турургъа керекдиле, бууунла да бурулмай, тюз болургъа керекдиле. Къарагъан адам: «Башлагъыз!» - деб, белги берсе, экиси да тартышыб башлайдыла. Ким кимни кьолун сырты бла кьырдышха джетдирсе, ол хорлагъаннга саналады.

Тартхан заманда бууунну бюгерге болады. Чыналаны кьырдышдан айырыргъа, орунларындан тебдирирге джарамайды. Тартхан заманда кьолну ычхындырыргъа болмайды – эки кере бир-бири ызындан ычхындыргъан адам хорланганнга саналады.

Ёретин ыскандырбек. Экеулен бир-бири аллына бир джанлары бла сиреледиле да, онг аякъларын бир-бирлерине тирейдиле, сол аякъларын а, кеслерине табыча, артхаракъ саладыла. Онг кьоллары бла, саламлашхан замандача, белни туурасында тутадыла. Хазыр болсагъыз, къарагъанладан бири: «Башлагъыз!» - деб, белги береди. Тутхан кьолларыгъыз бла тартышыб, теберишиб, чайкъаб, ким кимни орнундан тебдирсе, аякъларын тургъан джерлеринден айыртса, ол хорлагъаннга саналады.

Бош тургъан кьолугъуз бла, чынагъыз бла, неда башха саныгъыз бла тартышхан адамыгъызгъа тиерге, теберирге

джарамайды. Аякъларынгы орунларындан тайдырыргъа, джерден ёрге кёлтюрюрге джарамайды. Тобукъда, белде бюгюлюрге, чайкълалыргъа эркинсе. Тартышхан адамынгы кълун ол тутуб тургъан кълунг бла ёрге кёлтюрюрге, бурургъа эркинсе. Тартхан заманда кълуну ычхындырыргъа джарамайды – эки кере бир-бири ызындан ычхындыргъан адам хорланганнга саналады.

Къл ачыу. Экеулен бетлешиб сиреледиле да, төрт бармакъларын (баш бармакъдан кългъанларын) бир-бирине ыргакъ салыб, къаты тутадыла. Аякъларын кеслерине табыча саладыла. Белги берилсе, бир-бири кълларын ачарлай тартышадыла, тюртюшедиле, бууунда бурадыла – ким кимни бармакъларын ачыб, ыргъагъын тюзетсе, ол хорлады.

Тартхан заманда бирси кълугъуз бла тиерге, болушургъа, аякъларыгъызы джерден айырыргъа, тебдирирге эркин тюлсюз, алай а белигизни, тобукъларыгъызы бюгерге, кълугъузну силкиндирирге боллукъсуз.

Бармакъ буруу. Экеулен орта бармакъларын орта джикни юсюнде бир-бирлерине ыргакъ салыб, къаты къысадыла. Белги берилсе, онгдан солгъа бурушадыла. Ким кимни бармагъын бурса, ол хорлагъаннга саналады.

Бармакълары 90 градусдан кёбге бурургъа болмайды. Бурушхан заманда аякъларыгъызы джерден айырыргъа, орунларындан тебдирирге, бармакъ бла артына тартыргъа джарамайды.

Тебдириб ойнау. Экеулен кълларын бир-бири имбашларына салыб, кълуну узунлугъу чакълы бирде бетлешиб, табанларын да бирге джыйыб, сиреледиле.

Оюнну магъанасы – къл аязлагъа уруб, ким кимни орундан тебдирсе, деб эришесиз. Кесинг, аны урама деб, джан-

гылыб, орнунгдан тебсенг да, хорлатханнга саналаса.

Къол аязларынгы имбашынгы туурасында тутаса. Ол бири сени урама деген заманда, урдурмаз ючюн, къол аязларынгы ары-бери джанлатыргъа эркинсе. Алай а бетинги туурасына тутаргъа, бек ёрге неда бек энгишге этерге болмайды. Къол аяздан башха джерге уругъа, къол аязынгдан башха джеринг бла да уругъа джарамайды. Къуру къол азынг бла къол аязына уруб тебдиргенинг саналады.

Бутла бла барышыу. Экеулен бир-бирлерине айланыб шиндиклеге олтурушадыла. Чёб атыб неда санашыб ким ичинде, ким тышында болурун белгилейдиле.

Ичиндеги эки тобугъун бир-бири къатларына салады да, ол бири да тобукълары бла аны тобукъларыны тышы бла къысады. Белги берилсе, ичиндеги тышындагыны тобукъларын кенгертирге, тышындагы да ичиндегени тобукъларын бир-бирлерине къысыб туругъа керекдиле. Ичиндегени эки тобугъуну арасы бир къарышха ачылса, ол хорлагъаннга саналыб, тышындан къысыучу болады. Бу джол да ол хорласа, бутла бла барышыу оюнда ол хорлагъаннга саналады. Алай болмай, ол бири тобукъларын ачалса, джангыдан орунлары бла алмашыныб, ючюнчю кере да барышадыла – бу джол хорлагъан адам биринчи орунну алады.

Тюртюшюу¹³⁵

Экеулен аммаджукка боладыла да, алай демеклик, бирер аякъларына сиреледиле да, бир-бирлерин имбашлары бла тебериб барадыла – кёлтюрген аягъын джерге ким алгъа салса, ол хорлатды.

Теберишген заманда бир аякъда секирирге, бир джанына туракъларгъа, сюрюрге, къачаргъа да болады. Алай а ол бирине

кьолларынг бла, кёкюрегинг бла, бош аягъынг бла, тобугъ-унг бла тиерге, теберирге джарамайды.

Дуркъу. Теберишиу оюнну бу башха тюрлюсюнде эки атлам кенглиги болгъан тегерек сыз тартадыла да, экеулен ол дуркъуну ичине киредиле. Бирер аякъларында аммаджукка сирелиб, тюртюшюб, бир-бирлерин дуркъудан чыгъарыргъа кюрешедиле. Ким кимни дуркъудан чыгъарса, ол хорлады. Оюнну джорукълары башындагъылачадыла.

Табан уруш¹³⁶

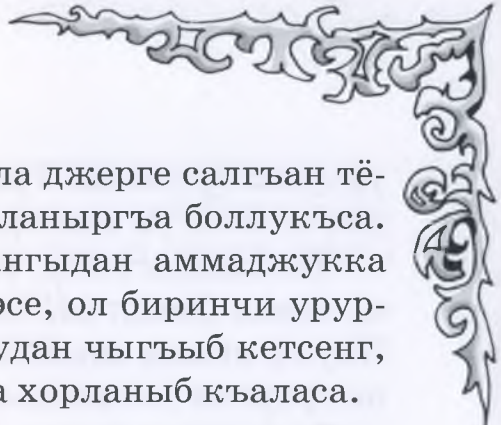
Табан уруш джашчыкъланы бек эртделеден келген оюналарыды. Алгъын заманлада бизни халкъны аякъ кийимлерини (чабырларыны) къаты табанлары болмагъаны себебли, ала бек джумушакъ болгъандыла. Бу оюнну бусагъатда ойнарыкъ болсакъ а, игиси, джалан аякъ неда чындайла

бла, сахтиян чарыкъла (борцовкала) бла ойнасакъды.

Табан урушну Къарачайда ойналгъаны. Джумушакъ къырдышда кенглиги эки атлам болгъан тегерек дуркъу сызадыла да, экеулен аны ичине киредиле. Сора экиси да бирер аякъларында аммаджукка этиб сиреледиле да, бир-бирлерин ол бир аякълары бла уруб, дуркъудан чыгъарыргъа кюрешедиле.

Табан урушда адамны къууугъуна, чатына, къарнына, бетине аякъ бла да, тобукъ бла да уругъа болмайды; кьолунг бла да не тутаргъа, не уругъа неда тюртюрге джарамайды.

Сен ургъан кёзюуде ол бири дуркъуну ичинде тургъанлай аягъын джерге салыб кьойса, сеннге бир джан кьошулады.

Арта кесинги аягъынгы бир сылтау бла джерге салгъан төренгде, ол артыкъ джанынг бла хайырланьыргъа боллукъса. Аякъны джерге салгъандан сора джангыдан аммаджукка болсагъыз, кимни артыкъ джаны бар эсе, ол биринчи уругъа эркинди. Табанлаша келиб, дуркъудан чыгъыб кетсенг, бютеу джанларын да кюйюб, кесинг да хорланьыб къаласа.

Ким кимни дуркъудан чыгъарса, ол хорлагъаннга саналады.

Табан урушну

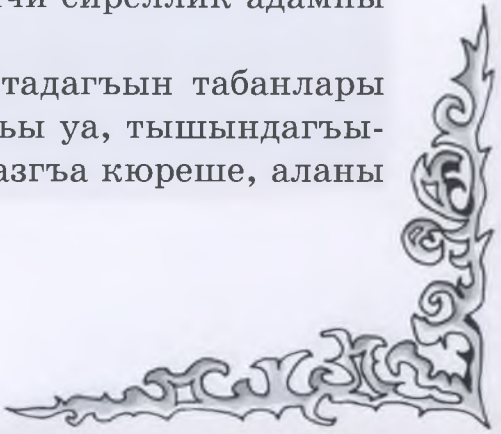
Малкъарда ойналгъаны¹³⁷. Экеулен ёрге секиришиб, бир-бирлерин аякълары бла уруб, джыгъаргъа кюрешедиле. Табан урушда джыгъылгъан оюндан чыгъыб барады.

Оюнда бурула келиб, алдаб, адамны артына ётюб, сыртына уругъа да болады. Аллына секире келиб, урама дегенлей, аны аягъындан тутуб, артына атаргъа да болады. Аягъын алай тутуб, сыртындан джерге джыгъыб, аягъын иймей тургъанлай, кёкюрегине кесинги аягъынгы салыб тыйсанг, хорлагъаннга саналаса. Табан урушда адамны къууугъуна, чатына, къарнына, бетине аякъ бла, тобукъ бла, къол бла да уругъа болмайды, тюйюшню мадарларын хайырландырыргъа неда аны тутушха айландырыргъа джарамайды.

Оюнну ахырына дери джыгъылмай ким къалса, ол хорлагъаннга саналады.

Къулф оюн. Малкъарда табан урушну бир тюрлюсюне «къулф оюн» дейдиле¹³⁸. Тюз джерде къулф ызлайдыла – кенглиги эки уллу атлам болгъан төгерек сыз. Ойнарыкъла, чёб атыб неда санашыб, ортагъа биринчи сиреллик адамны белгилейдиле.

Къулфну төгерегинде тургъанла ортадагъын табанлары бла уругъа боллукъдула. Ортасындагъы уа, тышындагъыла аны ургъан кёзюуде кесин урдуртмазгъа кюреше, аланы

уругъа эркинди. Уралса, аны табаны джетген ортагъа турады, ол кеси уа аны орнун алады да, оюн андан ары барады.

Тышындагъыла ургъан заманда аякълары бла къулфну ызын басаргъа, бир-бирлерин тюртюрге эркин тюлдюле. Къулф оюнда адамны къууугъуна, чатына, къарнына, бетине уругъа болмайды.

Эрикгинчи бирни ойнаргъа боллукъсуз.

Ёгюз тартхан¹³⁹

Бу оюнда 2 неда талай адам ойнаргъа боллукъсуз. Бек кёб болсагъыз а, эки тенг къауумгъа юлешиниб ойнайсыз. Алгъы бурун 5-6 атлам узунлугъу болгъан джыджым керекди. Аны эки къыйырын бирге тюесиз да, ойнар джеригизде ортагъа бир белги сыз тартасыз.

Экеулен джыджымны ичине киредиле да, экиси эки джанына сирелиб, аны боюннга сала, къолтукъ тюблери бла ётдюредиле. Сора белгиден теп-тенг кетиб, къоллары бла тобукъларына тюшедиле. Биригиз: «Башла!» - деб, белги бергенлей, ол экиси тартышыб башлайдыла. Ким кимни сыздан ётдюрсе, ол хорлады.

Экеулен тартышхан заманда ол бош сирелиб тургъан къауум, тартышханлагъа не аз да тиймегенлей, аланы къозургъа, къюлдюрюрге боллукъдула. Тартышханлагъа ёрге турургъа, джатаргъа, бир джанына ауаргъа болмайды. Артына джыгъылыб кетген да хорланнганнга саналады. Хорланнган-

ны орнун башха алады. Бир адам бир-бири ызындан экеулен бла тартышса, бираз солургъа эркинди. Барыгъызны да ким хорласа (неда къайсы къауум хорласа), ол «башчы» болады, къалгъанла уа «ёгюзле» боладыла.

Джибни туюмчегин тешиб,

хорлатханланы адам башына санаб, анча кере джибни узунуна ёлчелейсиз да, хар биригиз «башчыны» алай бирге сыртгыгызгъа миндириб элтесиз (къауумла болуб ойнай эсегиз а, биреринг бирер башчыны алыб барасыз).

Тамам эрикгинчи ойнаргъа боллукъсуз.

Белден тартыу¹⁴⁰

Бу оюнда 2 неда талай сабий ойнаргъа боллукъдула. Бек кёб болсагъыз а, теп-тенг юлешиниб, эки къауум болуб, алай ойнайсыз.

Ойнар джеригизде эки арада белгиге бир сыз тартасыз. Эки къауум да кеслерини араларындан бирер башчы сайлайдыла – башчыгъа сюеклирекни, кючлюрекни, гыртчыракъны, аууруракъны сайлаучандыла. Хар къауумну адамлары бир-бири ызларындан тизилиб, беллеринден тутадыла да, сынджырны аллында тургъан башчыла сызгъа тенг джууукълашыб, эки къоллары бла бир-бири къолларын тутадыла. Ала алай тутханлай, барыгъыз да, хахайны басыб, артыгъызгъа тартасыз. Къайсы сынджыр толусу бла сыздан бирси джанына ётсе, ол къауум хорланганнга саналады.

Тартышхан заманда бир-бири белигизден тамам къаты тутаргъа керексиз, нек дегенде, сынджыр юзюлюб кетсе, оюн тохтайды да, ол сынджырны юзген адам бирси къауумгъа кёчеди (аланы сынджырларыны артындан къошулады). Тартышхан заманда сынджыр юзюлмегенлей джерге алайлай ауса, ол саналмайды – оюн джангыдан башланады. Сынджырны башында тургъанла тартышыу башлангандан сора сыздан ётгюнчю къолларын ийиб къойсала, оюн джангыдан башланады. Алай болмай, башчыла къолланы бир-эки адам сыздан ётгенден

сора ычхындырыб к'ойгъан эселе, ол сыздан ётген к'яаумдан бирлерин кесигизге сайлаб алыргъа эркинсиз.

Тамам эрикгинчи ойнаргъа боллукъсуз.

АММАДЖУККА ОЮНЛА

Къарачай-малкъар тилде «аммаджукка» деб бир аякъда чынгаб, секириб барыугъа айтылады. Ол халда ойналгъан неда бир аякъ бла ойналгъан джерлери болгъан халкъ оюнланы саны эртделеде иги танг кесек огъуна болгъанды. Аммаджукка оюнланы к'ыызчыкъла, джашчыкъла да бек суюб ойнагъандыла. Биз да аланы бир талайын сизге теджейбиз.

Аммаджукка¹⁴¹

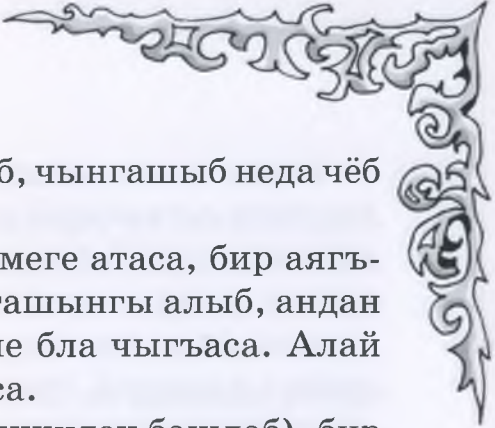
Аммаджукка оюннга «Ыз дейсиз» да деучендиле. Бу оюн ётген ёмюрледен да белгили оюнду, кесин да к'ыыз сабийле ойнагъандыла. Оюнда 2 неда талай сабий ойнаргъа боллукъду.

Аммаджукка оюнда керекле: бирер сыйдам джайпакъ ташчыкъ (лябатта), 8 ойналгъан бёлмеси, бир солуучу бёлмеси, бир да зийданы болгъан тюз джерде сызылгъан юй.

Оюнну энчи джорукълары барды. Сёз ючюн, атхан ташынг зийданнга тюшсе неда аны сызын аякъ бла бассанг – кюйдюнг; атхан ташынг бёлмелени сызларында тохтаса

неда сызланы аягъынг бла бассанг – кюйдюнг; атхан ташынг биреую юйюне тюшсе – кюйдюнг; атхан ташынг керекли бёлмеге неда юйден тышына тюшсе – кюйдюнг. Солуучу бёлмеге таш атылмайды – анда эки аягъынгы да салыб солургъа болады. Оюнну ким башларын,

ким кимни ызындан боллугъун санашыб, чынгашыб неда чёб атыб белгилейдиле.

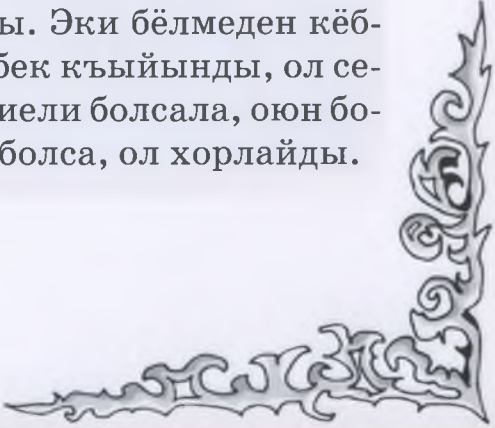
1. **Тынчла** – лябаттаны биринчи бёлмеге атаса, бир аягъынг бла биринчи бёлмеге чынгайса да, ташынгы алыб, андан ары бирем-бирем чынгаб барыб, сегизле бла чыгъаса. Алай эте бютеу ойналгъан бёлмеледен чыгъаса.

2. **Къыйынла** – ташынгы атаса (биринчиден башлаб), бир аягъынг бла чынгаб барыб, аягъынгы джерге салмагъанлай, джердеги аягъынгы бурну бла ташынгы хар бёлмеге бир тюрте, сегизледен чыгъаса.

3. **Кёз къысханла** – кёзлеринги къысыб, хар бёлмеге бир атлаб бараса: кёзлеринги къол аязларынг бла харамлыкъсыз къысаргъа керексе. Хар аягъынгы салгъанынг сайын: «Ыз дейсиз?» - деб сораса. Ызны басмасанг: «Огъай!» - дейдиле, бассанг а къалгъанла: «Ыз!» - деб къычырадыла. «Ыз!» - десе, аягъынгы салгъан джеринден къымылдатмагъанлай, кёзлеринги ачыб къарайса: керти да басхан эсенг – кюйдюнг; ишекли болсанг а, барыгъыз да сынаб, ёлчелеб къарайсыз. Солуучу бёлмеде кёзлеринги ачыб солургъа боллукъса.

4. **Юйле** – юйге сыртынг бла сирелесе да, артынга къарамагъанлай, бир неда эки къолунг бла ташынгы башынг бла артына бир бёлмеге атаса. Къайсы бёлмеге тюшсе, ол сени энчи юйюнг болады – бёлмени ичин, кесинг суйгенча, омакъ этиб сызаса. Энди бу бёлмеде (солуу бёлмедеча) солургъа боллукъса, алай а башха ойнагъанла сени бёлменге не таш атаргъа, не кеслери кирирге эркин тюдюле. Сыртынг бла атхан заманда башханы бёлмесине, солуучу бёлмеге неда юйден тышына тюшсенг – кюйдюнг.

Оюн кюйген джеригизден башланады. Эки бёлмеден кёбню башлары бла бир джолгъа секирген бек къыйынды, ол себеден, юч бёлме бир-бири ызларындан иели болсала, оюн бошалгъаннга саналады. Кимни кёб юйю болса, ол хорлайды.

Бизни заманыбызда хар ким кесини лябаттасы бла ойнай эди: башхагъа берсенг кёз тиеди неда башха адамгъа илешиб къаллыкъды деб, кишиге бермей эдик. Ким болса да унутуб ташын джерде къойса, мараб туруб, эрлай аны ташыны юсюне аягъыбыз бла мине эдик – ол таш бла артда иеси ойнаса, артха къалырча. Бир-бирле уа аллай «минилген» ташларын атыб, башха таш алгъанлары да бола эди. Оюндагъы бёлмеге мараб ташын атхан заманда быллай кёзбаула, хыйныла эте эдик:

*Уф-чуф, дигеле,
Къолтугъунгда сиркеле,
Кёзюнг кетсин чыракъгъа,
Аякъларынг баймакъгъа!*

Былай айтыб, ол лябаттасын атарыкъ бёлмеге тюкюре эдик неда бёлмени юсю бла секире эдик.

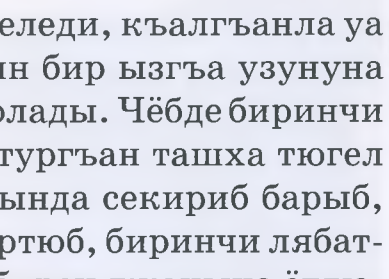
Гочиячалыугъа барыу¹⁴²

Бу оюнда талай сабий болуб ойнайдыла, 5-6 болсагъыз, оюн тамам сейир болады. Гочиячалыуну джашчыкъла, къызчыкъла да ойнаучандыла.

Оюн керекле: хар ойнагъан къол аяз тенгли бирер лябаттачыкъ алады. Лябаттаны атар джеригизге бир белги сыз тартасыз. Оюн хансы, ташы, забасы болмагъан тюзюрек джерде табыракъ барады. Гочиячалыуну къыш бузда ойнасагъыз а, бираз къыйын болса да, тамам къызындыргъан, сейир оюн болуучанды.

Санашыб неда чёб атыб, ким кимни ызындан ойнарын белгилейсиз.

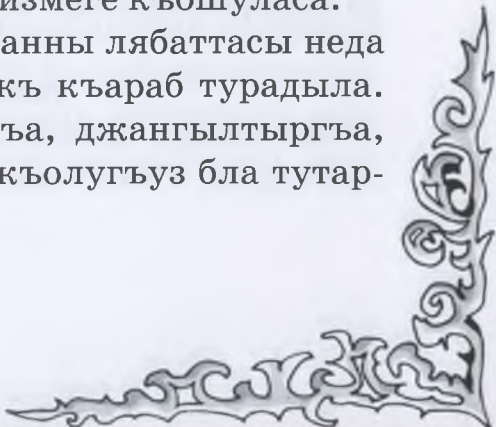

Биринчи ойнарыкъ адам белгиге сиреледи, къалгъанла уа андан бир 5-6 атламы кетиб, ташларын бир ызгъа узунуна тизедиле. Хар ташны арасы бир атлам болады. Чёбде биринчи болгъан лябаттасын, тизмеде биринчи тургъан ташха тюгел джетдирмей, мараб атады да, бир аягъында секириб барыб, джердеги аягъыны бурну бла ташын тюртюб, биринчи лябатта бла экинчи лябаттаны араларындан бирси джанына ётдюреди. Тизмени башы бла тюртюне неда эки джанына (зигзаг) кёзюу барыугъа «гочиячалыу» дейдиле. Сора биягъынлай экинчи бла ючюнчюю араларындан ётдюреди. Алай этиб бютеу ташладан ётюр, тизмени башына чыгъады да, аягъын джерге салады. Бираз солугъандан сора, кесини лябаттасын биягъынлай ташланы орталары бла тюртюб ётдюре, биринчи ташдан ётеди да, кесини лябаттасын алыб, белги сызгъа эки аягъы бла джюрюб барады. Ол бирле эди.

Энди экиле – лябаттасын, тизилген ташлагъа тийдирмегенлей, биринчи бла экинчи ташны туурасына атады да, андан ары ташланы аралары бла тюрте-тюрте тегерек айланыб чыгъады. Андан сора ючле, тёртле, бешле (ненча тизилген таш бар эсе, анчагъа дери) эте, барысындан да чыгъады.

Тизилген ташланы аралары бла кесинги лябаттангы ётдюрген заманда хар ётдюрлюк джанынга экишер кере тюртюрге болады, алай а бир кереге ётдюрюб къояргъа да эркинсе. Ол заманда бир артыкъ джанынг болады да, аны бла кесинге таб заманда хайырланыргъа боллукъса, амма, кюйген заманында джанларынг да кюйюб къаладыла. Тизмедеги ташлагъа лябаттангы тийирсенг неда аягъынг бла тийсенг, сен кюйюб, ол сен ташына тийген адам ойнайды, сен а лябаттангы аныкъыны орнуна салыб, тизмеге къошуласа.

Кёзюу сакълаб тургъан сабийле, атханны лябаттасы неда кеси аны ташына тиемиди деб, бек сакъ къараб турадыла. Аммаджукка этиб баргъанны къозургъа, джангылтыргъа, ташына кёз этерге боллукъсуз, алай а къолугъуз бла тутар-

гъа неда аллына сирелирге, ташына тиерге эркин тюлсюз. Хар кимни оюну ол кюйген ташындан башланады.

Тизмени ахырына дери ким алгъа чыкъса, ол хорлагъаннга саналады.

Тобукъ тийириу¹⁴³

Ойнарыкъ адам, къалгъанла да кёрюрча, арагъа чыгъыб, бир аягъына сиреледи да, бирси аягъын артына бюгюб, эки къолу бла балагъы болгъан джерден тартыб, бутуна джетдиреди. Энди къолларын ычхындырмагъанлай, сирелиб тургъан аягъында акъырын чөгелеб,

ол бюгюлген аягъыны тобугъун джерге тийиреди да, тохтамагъанлай ызына ёрге турады. Айтханча болмай, этиб кёрсегиз, бек къыйынды.

Ким тобугъун тийириб, не аягъын джибермегенлей неда джыгъылмагъанлай, ызына туралса, деб эришесиз.

Тобукъдан секириу¹⁴⁴

Ойнарыкъ адам эки арагъа чыгъыб, бир аягъына сиреледи да, бирси аягъыны бурнундан неда балагъындан къолу бла къаты тутады. Сора аягъындан алай тутуб тургъанлай, ол сирелген аягъы бла ёрге секириб, тутхан аягъыны юсю бла тышына чынгайды. Джыгъылмагъанлай, тутхан аягъын да иймегенлей, энди ызына чынгайды. Бу да бек къыйын оюнду – талай кере этиб кёрмей, биринчиден огъуна тышына, ичине да секирелген алай тынч тюлдю.

Аммаджуккагъа барыу¹⁴⁵

Бу оюнда джашчыкъла, къызчыкъла да ойнаргъа боллукъдула. Ойнагъанла не къадар кёб болса, ол къадар бек

кызындырады. Аммаджуккагъа барыуну талай тюрлюсю огъуна белгилиди. Сёз ючюн, артына бюгюлген аякъны къол бла тутуб барыу, бюгюлген аякъны аллында къол бла тутуб барыу, аякъны къол бла тутмагъанлай тюз ёрге кёлтюрюб барыу, арт джаныгъыз бла секире барыу, д.а.к. Хар ойнагъаныгъыз сайын къалай барлыгъыгъызны алдан огъуна келишесиз – кёбчюлюк къайсыда разы болса, анда тохтайсыз.

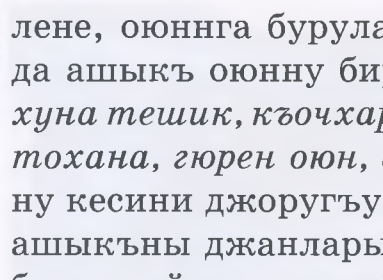

Артына бюгюлген аякъны къол бла тутуб барыуну ойнаб кёрейик. Башлар бла джетер белгилеригизни саласыз: эки белгини арасы бир 25-30 атлам болса игиди. Барыгъыз да башлар белгиде кенгине саф тизилесиз да, бир аякъгъа сирелиб, бирси аякъларыгъызны арт джанына бюгюб, къолларыгъыз бла тартыб, бутугъузгъа джетдиресиз. Сора башчыгъыз: «Хара!» - десе, бир аякъда секире-секире, джетер белгигиз таба мыллык атасыз. Белгиге ким алгъа келсе, ол хорлады.

Аммаджуккагъа баргъан заманда ол бир аягъыгъызны тутхан джеригизден иерге неда джерге салыргъа болмайды.

АШЫКЪ ОЮНЛА

Ашыкъ оюн¹⁴⁶ къарачай-малкъар халкъны эм эски оюнларыны бириди, таб, бурунгу нарт сабийле огъуна ойнагъандыла аны. Сёз ючюн, нарт эпосда джаш сабийчикле орамда ашыкъ ойнай туруб, Алауганны селекеге салыб ант этедиле. Биз оюм этгенден, бюгюнню ашыкъ оюнла эртдегили меджисуу дин адетледен, тюрлю-тюрлю таш салыуладан тюр-

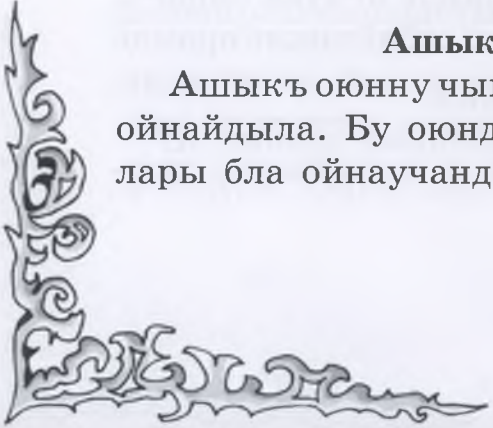
лене, оюннга бурула, алай кьуралгъандыла. Бизни халкъда ашыкъ оюнну бир талай тюрлюсю огъуна джюрюгенди: *хуна тешик, кьочхар, чыкъыб ойнау, хан-бий оюн, садра оюн, тохана, гюрен оюн, алчи оюн, сакъа оюн*¹⁴⁷, д.а.к. Хар оюнну кесини джоругъу, ойналыу адети барды. Ол кьой эсегиз, ашыкъны джанларыны атларында да, оюннга кёре, башха-башха айтылгъан төрелери барды. Бир кьауум оюнлагъа джораланган ашыкъланы кьайнатхан, боягъан, ашалтхан этедиле, бирсилерин а, тешиб, ичине кьоргъашын кьуюб, «кьочхар» (неда «джугъутур») этедиле.

Ашыкъны 6 джаны барды (гитчеден уллугъа): **бык** // пук // эшекча – ашыкъ сыртындан тюшюб, мюйюзлери бла джерге айланса (малкъар. «фок» дейдиле); **чык** // ёгюзча – ашыкъ сыртындан тюшюб, мюйюзлери бла ёрге айланса; **бий** // тапа – ашыкъ сыйдамыракъ кьабыргъасы бла ёрге тюшсе (малкъар. «тау» дейдиле); **хан** // айкур – ашыкъ хырттыракъ джаны бла ёрге тюшсе (малкъар. «алчи» дейдиле); **манкъо** // джанкъо – ашыкъ мюйюзлерине тюшюб, арты бла шын турса (малкъар. «бий» дейдиле); **анкъо** – ашыкъ артына тюшюб, мюйюзлери бла шын турса (малкъар. «кьыт» дейдиле). Ашыкъны дорданын тешиб, ичине кьоргъашын кьуюлса, ол ашыкъны эки джаны болады (2 ашыкъны багъасы), кесине да **кьочхар** неда **джугъутур** дейдиле.

Ашыкъ оюнда чёб атыуну кесини энчи джоругъу барды: ойнарыкъла бирер ашыкъ бла джюрюйдюле да, ашыкъланы тюшген багъаларына кёре орта айырадыла.

Бу бёлюмде биз да ашыкъ оюнланы халкъда джюрюген бир кьауумун сизге теджерге излейбиз.

Ашыкъ оюн (Чыкъыб ойнау)¹⁴⁸

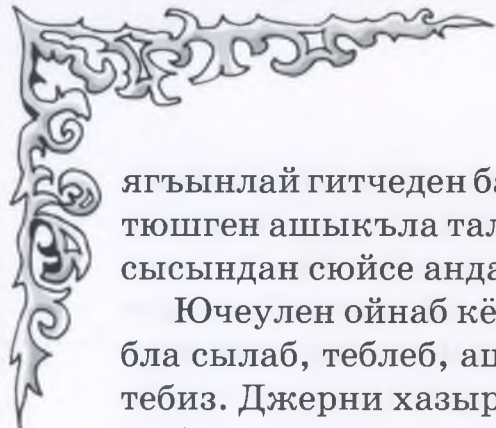
Ашыкъ оюнну чыкъыб ойнагъанда, 2 неда 4-5 сабий болуб ойнайдыла. Бу оюнда кьойну, кьочхарны, текени ашыкълары бла ойнаучандыла. Ашыкъны төрт джаны ойналады

(уллудан гитчеге): айкур, тапа, чык, бык. Ашыкъны анкъосу неда манкъосу тюшселе, ол джанлары бу оюнда ойнамайдыла – ашыкъны джангыдан чыкъыйдыла (джюрюйдюле). Оюнда къочхары болгъан ашыкъ бла да ойнаргъа болады – ол эки ашыкъгъа саналады, ол себебден, аны эки кере къабаргъа керекди.

Ойнарыкъла тегерек сиреледиле да, хар ким бирер ашыгъын алыб, кесини аллына чыкъыйды: ашыкъны тюбюндеги джаны джерге толу тюшмесе, ол ашыкъны джангыдан чыкъыйдыла. Барысы да чыкъыб бошасала, кимники не тюшгенине къарайдыла да, аннга кере оюнну бардырадыла: айкур тапа бла чыкны къабады (алады), быкны уа уругъа керекди; тапа быкны къабады, чыкны уа уругъа керекди; чык быкны урады. Эки тапа неда эки айкур тюшселе, экиси да джангыдан чыкъыйдыла (джюрюйдюле); оюнда талай чык бла талай бык болургъа да боллукъдула. Башханы ашыгъын кесинги ашыгъынг тургъан джерден уругъа керексе.

Оюнну эм уллу багъасы болгъан ашыкъны иеси башлайды: ашыкъланы тюшгенлеринден къабылгъанланы алады да, урулукъ ашыкъланы эм гитчесинден уруб башлайды. Бу экисинден къайсы хорласа, ол адам оюнну андан ары би-

ягъынлай гитчеден бардырады. Кёзюу сакълагъанлада бирча тюшген ашыкъла талай да болсала, оюнну бардыргъан къайсысындан суйсе андан башлайды.

Ючеулен ойнаб кёрейик. Алгъы бурун хар ким, аягъыбыз бла сылаб, теблеб, ашыкъны чыкъырыкъ джерибизни тюзетебиз. Джерни хазырлагъан заманда, джибитир ючюн, аякъ тюбюне тюкюрген да этиучендиле. Ашыкъны мюйюзлеринден неда артындан тутуб, уллу джаны тюшерлей, сымарлаб чыкъыйбыз. Меники – чык, сеники – тапа, аныкъты да бык тюшдюле. Аны ашыгъын аласа (къабаса) да, энди ашыгъын тургъан джерден кесинги ашыгъын бла меникин мараб ураса. Мени ашыгъым чыгындан бурулуб, быгына айланса, аны да къытдын – бу оюнда сен хорладын! Алай болмай, меникиге тиймей, сени ашыгъын тохтар джеринде энтда тапасына тюшсе, мени ашыгъымы джангыдан ураса. Мени ашыгъымы айландыралмай неда аннга тиймей, сени ашыгъын чык неда бык тюшсе, энди мен урама. Уругъа кёзюу джетген адам ашыгъы бла, башханы урмай, джангыдан чыкъыб къояргъа да боллукъду. Сёз ючюн, сеники чык тюшюб эди да, мен аны урмагъанлай, кесими ашыгъым бла чыкъыйма да, меники айкур тюшеди да къалады – мен сени ашыгъынгы къытдым (къабдым)!

Башханы ашыгъын эслеб уругъа керек болады, нек десегиз, уруб айландырама деб тургъанлайынга, аны ашыгъы бурула барыб, айкур тюшюб, сеники уа тапа неда чыкъ тюшюб къалыргъа да боллукъду. Ол заманда сени ашыгъынгы ол къытды!

Ойнаргъа таб болурча, ашыкъларынгы къолунга, окъланы къочхаргъа тизгенча, алай джыяса. Сора чыкъыгъан заманында джюрюрюк ашыгъынгы къолунга тизилгенлени чын башындагысына чакъдырыб (ышыб), алай чыкъыйса – ашыкъны керти залим ойнаучу джашчыкъла алай этиучендиле.

Бир-эки ашыкъ къабыб, оюндан кетиб къалыргъа болмайды. Не кесинги ашыкъларынгы бошаб, алай кетериксе неда къалгъанланыкъын бютеу къытсанг, кетесе. Алай болмаса, хар сени бла ойнагъаннга бир ашыкъ бериб, алай кетесе. Алкъын оюнда бир ашыкъ да къабмагъан эсенг, алайлай, джукъ бермегенлей, кетерге да боллукъса.

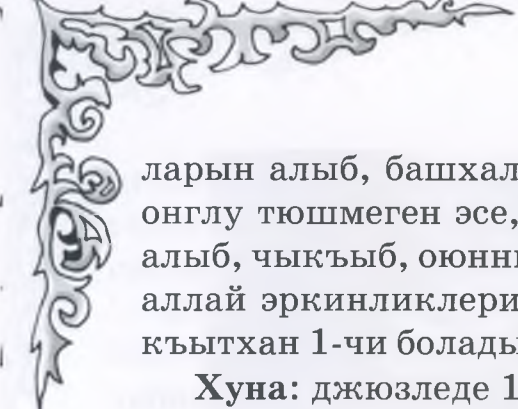
Тохана оюн¹⁴⁹

Ашыкъ оюнну бу тюрлюсю бизле ойнаучу заманлагъа унутулуб, хапарда, ауузда айтылгъан болмаса, хазна киши ойнаб билмейбиз, болса да, къартла айтхандан тюзетиб беребиз.

Тохана оюнда талай сабий болуб ойнайдыла – не къадар кёб болсала, ол къадар сейир болады. Оюн талай кесекден (бёлюмден) къуралыбды: джангызла, джюзле, хуна, къабакъ, тохана.

Джангызла: хар ойнагъан бирер ашыкъ бла чыкъыйды да, ашыгъыны тюшгенине кёре, ура неда чыкъый, ол джюрюлген ашыкъланы къытадыла. Бу оюнда эм кёб ашыкъны къытхан 1-чи болады. Эки бирча къытхан болса уа, ала чыкъышадыла да, кимни ашыгъы уллу тюшсе, ол 1-чи болады, къалгъанла да аннга кёре орунларын аладыла.

Джюзле: джангызлада 1-чи болгъан ойнарыкъланы бирер ашыкъларын къош ууучуна джыйыб, джерге тегеди да, кесини ашыгъы къалгъанладан онглу тюшген эсе, къабхан-

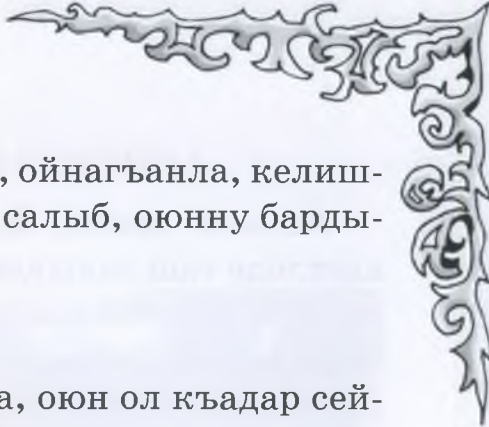
ларын алыб, башхаларын а уруб ойнайды; кесини ашыгъы онглу тюшмеген эсе, джанындагъы ашыкъларындан бирин алыб, чыкъыб, оюннга къошаргъа да боллукъду (башхаланы аллай эркинликлери джокъду). Бу оюнда эм кёб ашыкъны къытхан 1-чи болады.

Хуна: джюзледе 1-чи болгъан адам атар сызына сирелиб, хуна тизилген ашыкъланы къочхар бла мараб атады да, сыздан ётдюрген ашыкъларын алады, сора белгиге келиб, джангыдан атады. Атхан ашыгъы хунадагъылагъа тиймесе, кёзю экинчиге джетеди.

Къабакъ: хунада 1-чи болгъан адам ойнарыкъланы бирер ашыкъларын алыб, кёндеден сызны аллында къабакъ ишлейди (хунаны ортасында эки-юч ашыкъны кенглиги бир тешик къалады). Атар джерине барыб, къочхарны атыб, къабакъдан ётдюреди да, хунадан бир ашыкъны кесине алады, сора джангыдан къочхар бла атады. Хунада къуру бир ашыкъ къалса, къабакъ бошалгъаннга саналады да, ол ашыкъ аны аллындагъын къытхан адамгъа алайына кетеди. Атхан заманда хунаны оймазгъа керекди. Къочхар хунаны оймагъанлай тюз къабакъны сызында тохтаб къалса, джангыдан атады. Атхан къочхары ашыкъланы ойса неда алагъа тиймегенлей, къабакъдан башха джер бла кетсе, кёзю 2-ге джетеди.

Тохана: къабакъда 1-чи болгъан адам ойнарыкъланы бирер ашыкъларын алыб, кёндеден сызны аллында тохана ишлейди (ненча ашыкъ болгъанына кёре, бир-бири юсюне эки неда юч къат салынадыла), сора белгиден къочхар бла атыб, ашыкъланы сызны ары джанына ётдюргенин алады да, къалгъанын бир-бири юсюне къалаб, джангыдан белгиге келиб атады. Атхан ашыгъы тоханагъа тиймесе неда ашыгъынсыздан ётдюрелмесе, кёзю экинчиге джетеди.

Оюнну кёзююнде ашыкълары бошалгъанла оюндан

чыгъыб барадыла. Адам саны джетмесе, ойнагъанла, келишгенлерине кёре, 2-шер, 3-юшер ашыкъ салыб, оюнну бардырыргъа боллукъдула.

Хуна тешик¹⁵⁰

Бу оюнда не къадар кёб сабий ойнаса, оюн ол къадар сейир болады. Ойнарыкъ джеригизде узунуна бир сыз тартасыз. Оюннга къошулгъан сабийле, келишгенигизге кёре, хунагъа бирер неда талай ашыкъ саласыз. Къалайдан атарыгъыгъызыны белгилеб, алайгъа да бир кенделен сыз тартасыз.

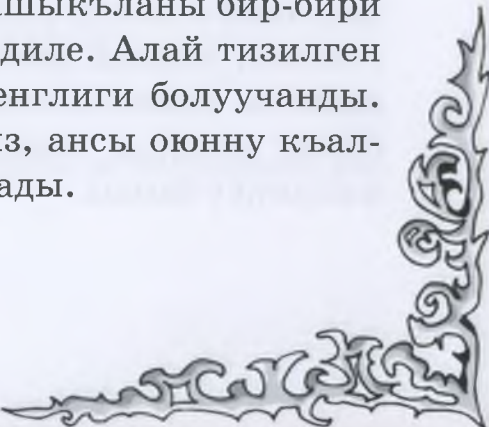
Тёртеулен эсегиз, бир ашыкъ бла чыкъышыб, ким кимни ызындан атарыгъын ачыкълайсыз. Андан кёб болсагъыз а, кёзююгюзню санашыб белгилейсиз.

Биринчи атарыкъ кенделен сызгъа сирелиб, хуна тизилген ашыкъланы кесини ашыгъы бла мараб атады да, сыздан тайдыргъан ашыкъларын алады, сора белгиге келиб, джангыдан атады. Атхан ашыгъы хунадагъылагъа тиймесе, кёзю экинчиге джетеди.

Хуна тешик ойнагъан заманда къочхар (къоргъашыны болгъан ашыкъ) бла атхан онглуракъды – ол ауур ашыкъ болгъаны себебли, хунадан бир джолгъа талай ашыкъны огъуна да чортлаталады. Къочхары болгъан кесини ашыгъын башхалагъа берирге артыкъ суймеученди, ол себебден, кишиге джалынмазча, кесигизге къочхар этиб къоюгъуз.

Ашыкъларыгъыз бошалгъынчыларына дери ойнаргъа боллукъсуз.

Хуна тешикни башха тюрлюсюнде ашыкъланы бир-бири ызларындан салмай, кенгине тизиучендиле. Алай тизилген ашыкъланы аралары бир ашыкъны кенглиги болуучанды. Бир джолгъа кёб ашыкъ къыталмайсыз, ансы оюнну къалгъан джоругъу-адети башындагъындачады.

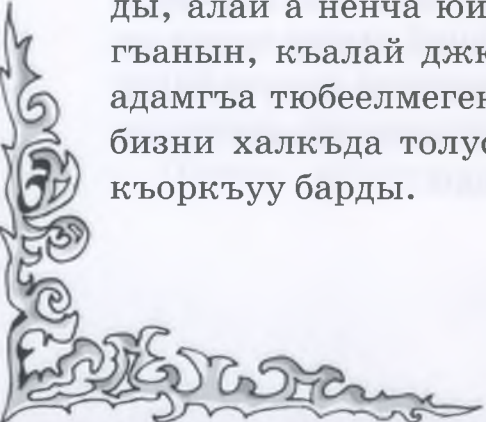
Хан-бий атыу¹⁵¹

Ашыкъ оюнну бу тюрлюсю, эшта бурунгу меджисуу адетледе таш салыудан къалгъан рудиментди. Бизни халкъда аны бла байламлы бир айтыу да сакъланыбды. Къара чайны уллу бийлери Кърымшаухалланы бир сабийчиклери Дудаладан биреу алада къонакъда болгъан заманда: «Дуданы ашауу-джашауу къалайды?» - деб, таш салыу адетдеча, ашыкъны бурдуруб атханды. Ол да «эшек» джаны бла тюшгенди да, бий Дуда ол затха ёпкелеб, туруб, кетиб къалгъанды (тау адет бла уа къонакъдан алай терк кетиу, артыкъсыз да гурушха болуб, ёпкелеб кетиу, уллу айыбха саналады).

Хан-бий атыуда ашыкъны төрт джаны ойналады (гитчеден уллугъа): эшек, ёгюз, бий, хан. Ойнарыкъ адам ашыкъны мюйюзлеринден тутады да, алайда болгъанладан кимни болса да атын айтыб (сёз ючюн, Будиянны): «Будиянны ашауу-джашауу къалайды?» - деб, ашыкъны иеди. Ашыкъны тюшген джанына кёре (сёз ючюн «бий»), атын айтыб баямлайды: «Будиянны ашауу-джашауу бийчады!» - дейди. Ашыкъны къайсы джаны тюшсе да, аны ючюн ёпкелеген адет болмайды.

Садра оюн

Садра оюн шахматлагъа ушаш ойналгъан оюн болгъанды. Аны юйлерин джерде чалдыш сызыб, боялгъан ашыкъла бла ойнагъандыла (ташчыкъла бла, къудору бла ойналгъан төресин да айтадыла). «Ханы», «бийи», «бийчеси», «ангкъосу», «джанкъосу», ала кибик дагъыда башха чюйлери болгъанды, алай а ненча юйю (квадрат), ненча чюйю (фигура) болгъанын, къалай джюрюгенлерин тюзетиб хапар айталгъан адамгъа тюбеелмегенбиз. Ай медет, садра оюн бюгюнлюкде бизни халкъда толусу бла унутулгъан оюн болурму, деген къоркъуу барды.

КЁБЧЮЛЮКДЕ ОЙНАЛГЪАН ОЮНЛА

Алагоджа¹⁵²

Алагоджа оюнну джашчыкъла, къызчыкъла да бек суюуб ойнаучандыла. Бу оюнда ойнаргъа, анча-мынча деб, тыйгъыч джокъду.

Кенглиги бир 5-6 атлам болурлай тегерек сыз тартасыз: адам саныгъызгъа кёре, сызны уллу, гитче да этерге боллукъду. Чёб атыб неда санашыб, кютюню айырасыз.

Кютюден къалгъанла бир-бири ызыгъыздан арада эки атлам къалырча тизилиб, сызны юсюнде джюрюб барасыз. Аллында акъырын бара туруб, артда къызыудан къызыугъа кёчюб, эм ахырында чабышханны орнунда джёбелеб барасыз. Хар атлагъаныгъыз сайын сызны басыб барыргъа керексиз – аягъы сызгъа тюшмеген адам (алагоджа «неуклюжий») оюндан чыгъыб барады.

Кютю, сызны ортасына чыгъыб, оюнну тюз баргъанына къараб турады: сыздан тышына чыкъгъанны кёргенлей, ол: «Алагоджа!» - деб къычырады да, барынг да тургъан джеригизде сын тохтайсыз, кютю ол кюйген адамны оюндан чыгъарады да, оюн андан ары барады. Оюн сызда баргъанладан биреулен къалгъынчы барыб турады – эм артха къалгъан барынгы да хорлагъаннга саналады.

Эрикгинчигизге дери ойнаргъа боллукъсуз.

Кериуан¹⁵³

Кериуан оюнну атына «Ангырчакъ оюн» да дегендиле, ке-

син да джуунургъа баргъан джашчыкъла суу ызында къырдышда ойнаучан эдиле. Бу оюнну ойнар ючюн, азы бла 6-7 сабий болургъа керекди, андан кёб болсала уа, бек да иги.

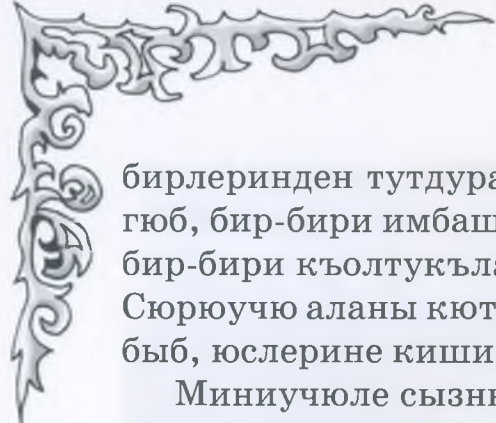
Чынгашыб, чёб атыб неда санашыб, кериуаннга биринчи сиреллик эки адамны

белгилейсиз, къалгъанла уа кюпселе боласыз. Кериуанны чыгъар джерин, барыб тохтар джерин да белгилейсиз: эки белгини арасы 20-25 атлам болуучанды.

Кериуан былай этиледи: бири белинден аллына бюгюлюб, эки къолун тобукъларына салады да, башын энгишге этеди, экинчи аны къуйрукъ башына имбашын тиреб, онг къолу бла аны белинден тутады, башын сол къолуну тюбюне джашыра, сол къолу бла да аллындагъыны белинден тутады да, кеси белинден бюгюлюб, аякъларын да таб салыб сиреледи.

Кюпселе бир 6-7 атлам артхаракъ туракълайсыз. Башларгъа белги берилсе, биригиз чабыб келиб, артындагъыны къуйрукъ башына эки къолун салыб, аллындагъыны юсю бла секириб ётерге керекди. Аланы юслери бла секириб ётелген, ызына къайтыб, кюпселени ызларындан кёзюу сакълаб сиреледи. Ётелмей, юслеринде къалыб кетген неда бир джанына джыгъылгъан, кериуанны аллына сирелеб, энгишге бюгюледи да, ол аннга дери биринчи болуб тургъан да, аны белинден тутады. Алай бла кериуан созула, уллудан уллу бола барады.

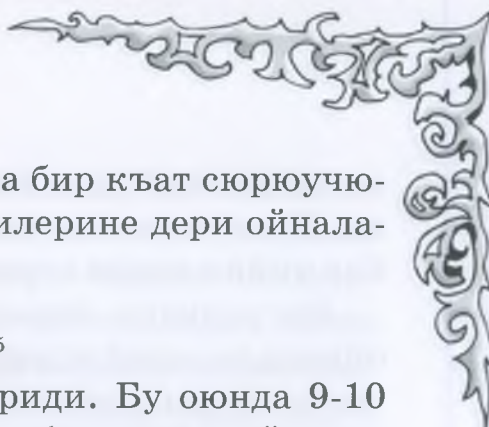
Кюпселе секирген заманларында кериуан орнунда турургъа керекди. Кериуанда талай адам болсала, биринчи бла артагъы тургъанларыча тургъанлай, кериуанны ортасы (бир-бирлери бла ташатын келишиб, къолларын юзмеген-

бирлеринден тутдурады: эки адам, тутушдача беллерин бюгюб, бир-бири имбашларыны туюбу бла башларын джашыра, бир-бири кьолтукьяларындан кьолланы башы бла тутадыла. Сюрюучю аланы кютеди – ортасына элтиб, тегереклерине чабыб, юслерине кишини миндиртмей турады.

Миниучюле сызны тышы бла тегерек сиреледиле да, кеслерин сюрюучюге тутдурмагьянлай эшеклеге минерге керекдиле. Тышындагьяыладан кьяйсыны болса да сыздан этгенинден сора эшеклеге миннгинчи сюрюучю тутса, тутханы кюйдю – кюйген-кюйген оюндан чыгьяыб барады. Тышындагьяыланы кюйгенлеринден кьяалгьяанлары эшеклеге миниб бошасала, сюрюучю джол кергюзте, эшекле да джыгьяылмазгьяа кюреше, тегерек сыздан тышына чыгьяадыла. Чыгьяалсала, ол кюйгенледен, аллайла джокья эселе уа, миниучюледен экеуленни эшеклеге, ючюнчюню да сюрюучюге сайлайдыла да, кеслери миниучюлеге кьошуладыла. Чыгьяалмасала уа (сез ючюн, сыздан чыкьягьяынчы джыгьяылыб неда бир-бирлеринден юзюлюб кьяалсала), кеслери джангыдан эшек да, сюрюучю да боладыла. Кюйгенле да, джангыдан миниучюлеге кьошулуб, антда ойнайдыла.

Эшекле «чочургья», «кымылдаргья», «кьяалтыраргья», «белкьяау болургья», «тегерек бурулургья» боллукьядула. Алай а, ерге турургья, кьолларын бир-бирлеринден ычхындырыргья, юслерине миннгенлени кьоллары бла тартыргья эркин тюлдюле. Эшеклени юслерине миннген башындан энишге тайыб аягьяы неда кьоолу джерге джетсе, аны кибик, кеси тенгереб джерге тюшсе, ол сыздан чыкьягьяынчы сюрюучю аны тутаргья боллукьяду. Миниучю секириб хауада учуб баргьяан заманда сюрюучю аны тутаргья эркин тюлдю. Эшеклеге миниб тургьяан адам, таблыкьяны мараб туруб, ызына тюшюб, кесин тутдурмагьянлай сыздан чыгьяыб кетелсе, эшеклеге джангыдан минерге эркинди. Сюрюучю миниучюлени кьюру сызны ичинде тутаргья эркинди.

Сюрюочю оюн ойнагъанла барысы да бир къат сюрюочю-эшек болгъунчуларына неда эрикгинчилерине дери ойналады.

Бугъунчакъ оюн¹⁵⁵

Бугъунчакъ бек сейир оюнланы бириди. Бу оюнда 9-10 сабий да ойнаргъа боллукъсуз. Эм алгъы бурун къалайлагъа дери бугъаргъа боллугъун, къалайлагъа бугъаргъа джарамазлыгъын, кютюню кёз кысарыкъ джерин (юйню неда бауну къабыргъасы, хуна, пиля къанга, кенг багъана неда терек) белгилейсиз. Санашыб кютю айырасыз.

Кютю кёзлерин кысыб, келишгенигизге кёре, 50-60-ха дери тышындан санайды. Сора кёзлерин ачмагъанлай: «Алымдагъы, артымдагъы, сол джанымдагъы, онг джанымдагъы кюйдю!» - деб, къабыргъагъа кёолу бла урады. Сора, тегерегине сымарлаб къарай, урлукъ джеринден узакъгъа кетмезге кюреше, къалгъанланы излеб башлайды. Хар кёренини атын, къалайда бугъунуб турагъанын айтыб, андан эсе алгъа келиб пилягъа уруб, аны кюйдюреди.

Кютю кимни кюйдюрсе, ол бугъунган джеринден чыгыб, пиляны къатына келиб сиреледи. Букъгъанладан жангыз биреулен къалса, къалгъанла анга болушургъа боллукъдула. Сёз ючюн, бугъуб тургъаннга:

- *«Алма» десек, чыгъарса,*

- *«Кертме» десек, чыкъмазса,*- деб билдиресиз да, сора кютю пилядан ары-бери жанласа:

- *Алма! Алма!*- деб кычырасыз. Алай а, кёбюсюне, алай этиб, болушур орнуна жангылтыб кёоюучандыла.

Кютю бугъунуб тургъан адамны тюз танымай, башхагъа жангылтыб, башха адамны атын айтыб «кюйдюрсе», кеси кюеди да, ары дери кюйгенле да саулагъа кёошулуб, жангыдан бугъаргъа кетедиле. Кютю пилядан жанлагъан кёзюуде бугъуб тургъанладан къайсы болса да пилягъа кютюден

алгъа джетиб урса, кютю кюеди да, оюн джангыдан башланады. Бугъунганла (кютюню джангылтыр ючюн) бир-бирлери бла кийимлерин ауушдурургъа боллукъдула.

Бугъунчакъ барыгъыз да кютю болгъунчугъузгъа дери ойналады, алай а, ашхам оюн болгъаны себебли, бек къарангы болса да къояргъа боллукъсуз.

Сюрюучю оюн¹⁵⁶

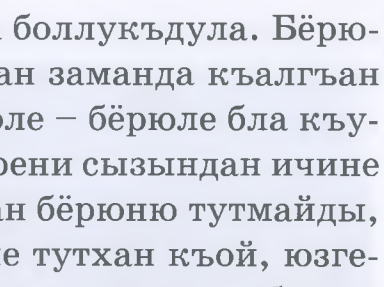

Сюрюучю оюн бек эски оюнланы бириди. Бу оюннга «Бёрю оюн» да деучендиле. Ойнагъанла не къадар кёб болсала, оюн да ол къадар сейир болуучанды, кесине да джашчыкъла, къызчыкъла къошулургъа боллукъдула.

Алгъы бурун кенглиги бир 3-4 атлам болгъан тегерек сыз (юзгере) тартасыз. Ойнарыкъла эки къауумгъа юлешинесиз да, чёб атыб, кимле «бёрюле», кимле «къойла» боллукъларын ачыкълайсыз. Къойла юзгерени ичине киредиле, бёрюле да аны тышындан тегерек сиреледиле.

Къойладан бири сюрюучю болады. Бёрюле къойланы къолларындан, имбашларындан, беллеринден тартыб, юзгерен тышына чыгъарыргъа керекдиле. Къойла уа, бёрюлене юзгерени ичине джыйыб, сюрюучюге тутдурургъа керекдиле. Оюн эки къауумдан бири бошалгъынчы барады.

Бёрюле юзгерени сызындан ичине ётген заманда сюрюучю аланы тутаргъа эркинди – сюрюучю кёлу бла тийген бёрю къойлагъа къошулуб къалады. Сюрюучю кёрмеген заманда бёрюле, талайы да биригиб, ортада бир къойну тутуб,

юзгереден алай тартыб чыгъарыргъа да боллукъдула. Бёрюле юзгереден биреуленни тартыб баргъан заманда къалгъан къойла аннга болушургъа эркин тюлдюле – бёрюле бла къуру сюрюучю кюрешеди. Сюрюучю юзгерени сызындан ичине аягъы бла ётмеген неда сызны басмагъан бёрюню тутмайды, тышындан ичине да тартмайды. Бёрюле тутхан къой, юзгереден кесин чыгъартмаз ючюн, артына къачаргъа, башха къойладан тутаргъа, джерге джыгъылыргъа боллукъду. Тартышхан заманда кийимледен, чачдан тутаргъа болмайды.

Тамам эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

Къачхан оюн¹⁵⁷

Бу оюннга «Сюрюу-къачыу» да дей эдиле, бусагъатдагъы сабийле уа «Чур» деб да къоюучандыла. Оюнда 2 неда талай сабий ойнаргъа боллукъдула, алай а не къадар кёб болсагъызы, оюн да ол къадар сейир болады. Алгъы бурун къалайлагъа дери къачаргъа боллугъун белгилейсиз. Чёб атыб неда санашыб, сюрюучюню сайлайсыз.

Къачарыкъла сюрюучюден 3 атламгъа джанласала, сюрюучю сюрюб башлайды – кимни джетиб тутса (къолу бла тийсе), ол сюрюучю болады.

Сюрюучю биреуню сюрюб бара тургъанлай, башха адамгъа бурулуб, аны сюрюб тутаргъа да боллукъду. Джангы сюрюучю аны тутхандан башламай, бир башха адамны сюрюб башлайды, алай а, бир кесекден ол алгъыннгы сюрюучюню тутаргъа да эркинди. Къачхан заманда белгиленнген чекледен чыгъаргъа болмайды. Къачыб баргъан эрлай чёгелеб, эки къолу бла джерге тийсе, сюрюучю аны тутмайды да, башханы сюрюб башлайды. Алай а бир адам бир сюрюучюню оюнунда бир кереден кёб чёгелерге эркин тюлдю.

Барыгъыз да бир къат сюрюучю болгъунчугъузгъа неда тамам эрикгинчигизге дери ойнаргъа боллукъсуз.

Бёрк атыу¹⁵⁸

Бёрк атыу оюнну бузоучу джашчыкъла ойнаучандыла. Ойнагъанла бир талай да болургъа боллукъдула. Оюн керекле: бузоу таякъла бла бир бёрк.

Ойнагъанланы бири бир къолу бла бёркюн кёкге не къадар мийик атады да, барысы да таякъларын ёрге кёлтюрюб, бёркню ызына къайтыб келген заманында таякъгъа кийдирирге кюрешедиле – бёрк кимни таягъына тутулса, ол хорлайды да, экинчи кере бёркню ол атады. Киши да туталмай къалса, бёркню биягъы адам атады. Бёрк атыуда эм кёб ким тутса, ол хорлагъаннга саналады.

Барынг да бир къат тутхунчу неда эрикгинчи ойнаргъа боллукъсуз.

Бёрк джашырыу¹⁵⁹

Бу оюнда не къадар кёб адам ойнаса, оюн да аллай бир сейир барады. Алгъы бурун, чёб атыб неда санашыб, кютюню айырасыз.

Ойнарыкъла бир-бирлерине къол бла джетерлей бирде къырдышха тёп-тёгерек олтурадыла да, кютю арагъа чыгъады. Букъдурлукъ бёркню биригизни аллына саласыз. Кютю кесини бёркюн кёзлерине джукъ кёрмезлей къаблайды да,

бир билген санауун (бек къысха болмагъан) башлайды. Ол санаууну айтхан кёзюуде олтургъанла букъдурлукъ бёрклерин сыртлары бла бир-бирлерине бериб барадыла да, санау бошалыргъа кимге джетген эсе, аны артында букъдурадыла. Кютю санаууну бошагъанлай, эрлай

кёзлерин ачыб, букъдурулгъан бёркню къайдагъысын сымарлайды – кимде болгъанын билсе, бёркю табылгъан кютю болады, кютю да аны орнуна барыб олтурады, билелмесе, кеси джангыдан кютю болады.

Кютю бёркню излеген заманда къуру бир адамны атын айтыргъа эркинди. Олтургъанла, кютюню джангылтыр ючюн, санау бошалыр заманда бёрклери болмагъанлай, бир бёрк джашыра тургъан адамча, къымылдаргъа да боллукъдула.

Барынг да кютю болгъунчу неда эрикгинчи ойнаргъа боллукъсуз.

Къармау оюн¹⁶⁰

Къармау оюнну бир талай да болуб ойнасагъыз, бек сейир болады.

Тёгерек сирелесиз да, чёб атыб неда санашыб, биринг арагъа чыгъады – ол энди кёз къысарыкъды. Аны кёзлерин джаулукъ бла къысасыз да, төгерегиндегиле биригизни аны аллына чыгъарасыз. Кёз къысхан къоллары бла къармаб, аны ким болгъанын таныргъа керекди: джангылса, джангыдан кеси кёз къысады, тюз таныса уа, ол танылгъан адам кёз къысыучу болады.

Кёз къысханни джангылтыр ючюн, ол къармарыкъ адамны бёркюн, тонун дегенча затларын ауушдуругъа боллукъсуз. Къармау оюн ойнагъанланы кюлдюре, булджута, иги талайгъа дери созулуучанды.

Киштик оюн¹⁶¹

Киштик оюннга бусагъатда «Киштик бла Чычхан» да

дейдиле. Бу оюнда джашчыкъла, къызчыкъла да ойнаргъа боллукъдула. Ойнагъанла не къадар кёб болсала, оюн да ол къадар сейир барады.

Чёб атыб неда санашыб, чычхан бла киштикни айырадыла. Къалгъанла бир-бири къолларындан тутуб тегерек

боладыла да, киштик бла чычхан арагъа чыгъадыла. Чычхан къачыб, киштик да аны тутаргъа керекди – тутса, чычхан киштик болады, алгъыннгы киштик а, сирелгенледен бирин чычхан этеди да, кеси аны орнуна сиреледи.

Чычхан тегерекни ичинде къачаргъа да, сирелгенлени къолларыны тюбю бла тегерекден тышына чыгъаргъа да эркинди. Сирелгенле уа киштикни ётдюрюрге, ётдюремезге да боллукъдула. Киштик сирелгенлени къолларын кюч бла ачаргъа эркин тюдю. Чычхан да тегерекни тышында артыкъ кёб турмазгъа керекди.

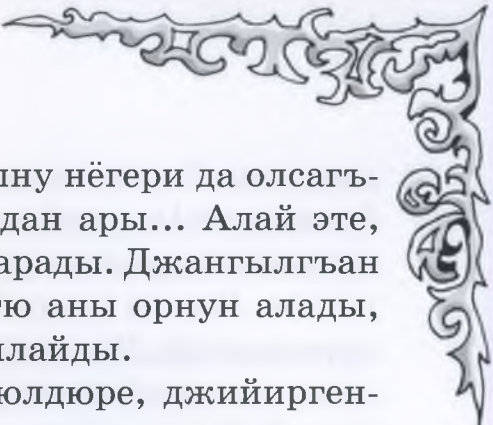
Ойнагъанла барыгъыз да чычхан неда киштик болгъунчугъузгъа дери ойнаргъа боллукъсуз.

Ашар-ашамаз¹⁶²

Бу оюнда джашчыкъла, къызчыкъла да ойнайдыла, кеслери да не къадар кёб болсала, ол къадар сейир болады.

Чёб атыб неда санашыб, кютюню айырадыла. Къалгъанла экеу-экеу нёгерле болуб, тегерек тизиледиле да, кютю арагъа чыгъыб, оюнну башлайды.

Оюнну магъанасы: кютю бир джолоучу хапарны айта келеди да, адам джийиргенирлей, ашамазлай бир хылымылы затны сирелгенледен бирини атын айтыб (сёз ючюн, Фатиманы): «Аны Фатима ашай тура эди!» - дейди. Аны эшитгенлей, Фатиманы нёгери эрлай: «Огъай, аны Фатима ашамагъан

эди, Расул ашагъан эди!» - дейди. Расулну нөгери да олсагъ-атлай башханы атын айтады, ол да андан ары... Алай эте, оюн къайсы болса да джангылгъынчы барады. Джангылгъан адам кютю болады да, алгъыннгы кютю аны орнун алады, сора джангы кютю кесини хапарын башлайды.

Ашар-ашамаз оюн ойнагъанланы кюлдюре, джийиргендире, бек кёбге дери созулуучанды.

Гугук оюн¹⁶³

Бу оюнда не къадар кёб адам ойнаса, оюн да аллай бир сейир барады. Алгъы бурун, чёб атыб неда санашыб, кютюню айырасыз.

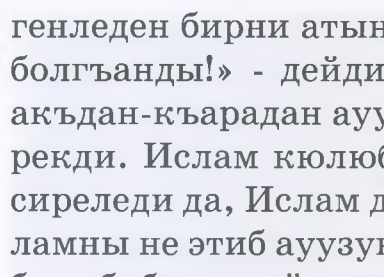
Къалгъанла тегерек турасыз да, кютю арагъа чыгъыб, кёзлерин къысады. Сирелгенлени бири гугукча (неда гугуруккуча, чыпчыкъча, къушча) таууш этеди. Кютю эки кёзюн ачыб, гугукча къычыргъан адамны ауазындан таныргъа керекди – тюз таныса, тутулгъан адам кютю болады да, ол да аны орнуна барыб сиреледи, джангылса уа, джангыдан кеси кютю болады.

Гугукну излеген заманында кютю сирелгенлени къатларына келирге, къозургъа, кюлдюрюрге, бир джукъла айтдырыб сёлешдирирге да эркинди. Сирелгенле уа, кютюге ауазларын тюрлендириб джууаб берирге боллукъдула. Кютю гюгукну кёргюзтген заманда къуру бир адамны атын айтыргъа эркинди. Эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

Ойдемез оюн¹⁶⁴

Бу оюнда не къадар кёб адам ойнаса, оюн да аллай бир сейир барады. Алгъы бурун, чёб атыб неда санашыб, кютюню айырасыз.

Ойнарыкъла тегерек тизиледиле да, кютю арагъа кириб, оюнну башлайды: башсыз биреуню юсюнден адам кюльорлей неда онгсунмазлай бир хапарны айта келеди да, сирел-

генледен бирни атын айтыб (сёз ючюн, Ислам): «Ол а Ислам болгъанды!» - дейди. Ислам да, эки эрнин къаты къысыб, акъдан-къарадан ауузундан сёз чыгъармазгъа, кюлмезге керекди. Ислам кюлюб неда сёлешиб ийсе, кютю аны орнуна сиреледи да, Ислам да кютю болады. Алай болмай, кютю Исламны не этиб ауузун ачдыралмаса, хапарын андан ары айта барыб, башха ойдемезни атын айтады.

Кютю Исламны къатына келиб, къолу бла тиймегенлей, аны кюдюрюрге неда сёлешдирирге керекди: тиймегенлей, кенгден дыгъы этгенча къымылдаб къоркъутургъа, къозургъа боллукъду. Кютю алай этген заманда башхала кюлюрге боллукъдула.

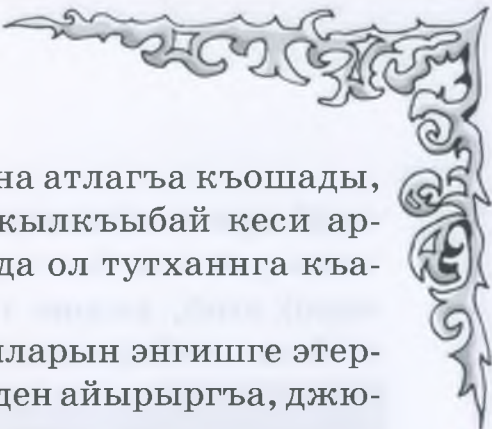
Ойдемез бла кютю ойнагъанланы тамам кюдюре, оюн бек кёбге дери созулуучанды.

Джылкъыбай оюн¹⁶⁵

Джылкъыбай джашчыкъла ойнаучу оюнду. Ойнагъанла не къадар кёб болсала, ол къадар игиди. Оюн керекле: 9-10 атлам узунлугъу болгъан бир аркъан.

Чёб атыб неда санашыб, биринг «джылкъыбай» боласыз, къалгъанла уа «атла» боладыла. Атла, 5-6 атламгъа кетиб, кёнделен сыз тартыб, кенгине сирелесиз: эки атны арасы бир атлам болургъа керекди; ат болгъан адам эки къолун бирге этиб, башыны тёппесине салады. Джылкъыбай, биринги атын айтыб, кесини белгисинден ётмегенлей, аркъан атыб, аны тутады да, эрлай кесине тартыб, ыздан ётдюреди – ётдюргени аныкъы болады.

Джылкъыбай айтхан адамына аркъанны кийдирелмесе, неда башха адамгъа тюшсе неда тутхан адамын тартыб ыздан ётдюрелмесе, кеси атлагъа сиреледи да, аты айтылгъан неда аркъан джангылыч тюшген адам джылкъыбай болады. Джылкъыбайны тутхан атлары оюннга къошулмай, аны энчи джылкъысы болуб турадыла: джылкъыбай аланы

суйсе, кюйген заманында кесини орнуна атлагъа къошады, суйсе уа, джылкъысында къояды. Джылкъыбай кеси аркъаннга тюшсе уа, джылкъысы, кеси да ол тутханнга къабын боладыла.

Аркъан атылгъан заманда атла къолларын энгишге этерге, белден бюгюльорге, аякъларын джерден айырыргъа, джюрьорге эркин тюдюле, алай а, чайкъалыргъа, къолларын энгишге иймегенлей ары-бери къымылдатыргъа боллукъдула. Аркъаннга тюшсегиз а, аркъанны кесигизге тартыб алыргъа неда тургъан сызыгъыздан арт джаныгъызгъа 2 атлам этерге керексиз – ол заманда джылкъыбайны сиз хорладыгъыз.

Атла бошалыргъа джылкъыгъа ким ие болса, ол барынгы да хорлаб, джылкъыбай болады. Адам башына аркъанны узунуна тартасыз да, аллай бирге джылкъыбайны сыртыгъызгъа миндириб элтесиз. Джылкъыбай миннген атларын къозургъа, бёркюн къамчи этиб, аны бла уругъа, чабдырыргъа, джюрюш неда джоргъа салдырыргъа эркинди. Башхаланы сыртларына миниб айланыу джашчыкълагъа бек залим, бек аперимлик кёрюнюученди.

Бёрк оюн¹⁶⁶

Бёрк оюн бек эски оюнланы бириди, оюнда не къадар кёб адам ойнаса, оюн да аллай бир сейир барады. Алгъы бурун, чёб атыб неда санашыб, кютюню айырасыз.

Ойнарыкъла къырдышха тёп-төгерек олтурадыла да, кютю арагъа чыгъады. Олтургъанла бёркню бир-бирлерине атхан заманда кютю аны тутаргъа керекди: тутса, бёркню атхан кюеди да, кютю болады, кютю уа аны орнуна олтурады.

Бёркню хауа бла да, джертин да атаргъа болады. Кютю уа бёркню хауада, джерде да тутаргъа эркинди, биреуню къолундан тартыб алыргъа да боллукъду.

Барынг да кютю болгъунчу неда эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

Аппача оюн

Къартла айтхандан, эртделеде бизни халкъда «Аппача оюн» деб оюн болгъанды. Ойнагъанла бирлерин аппача (чучело) этиб, юсюне табхан кийимлерин чюйресине, башын тюбюне, чабырларын къолуна дегенча кийдириб, бетин бояб, орам-орамгъа, тийрелеге айландырыб, халкъны кюлдюре, алым джыя, кюл чача ойнагъандыла. Аппачаны джол джанына чончайтыб, джолда джюрюгенледен огъуна джыйгъандыла алым. Ай медет, биз бу оюнну толу джолун-джоругъун айталгъан адамгъа тюбеелмегенбиз.

Сюрюю-къачыу¹⁶⁷

Бу оюнну кёлде джууунган заманда ойнайдыла. Чёб атыб неда санашыб, сюрюючюню айырадыла.

Ойнарыкъла кёлню ичине киредиле да, сюрюючю сюрююб башлайды – кимни башына тийсе, ол сюрюючю болады.

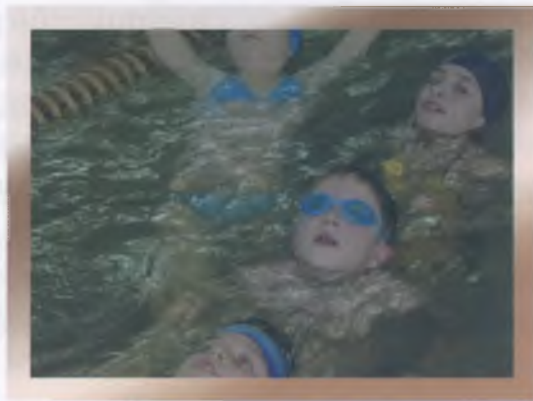
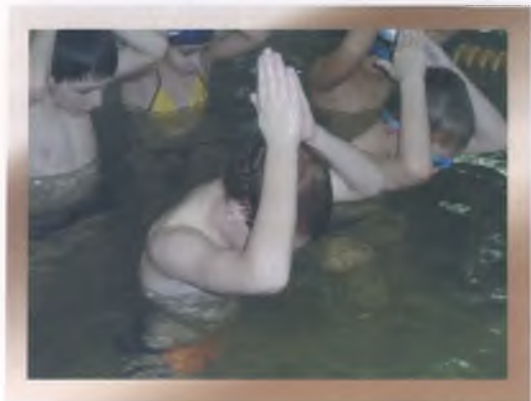
Сууну тюбюнде тийген неда башындан башха джерине тийген саналмайды. Къачхан заманда кёлден тышына чыгъаргъа джарамайды – суудан чыкъгъан тутулгъаннга саналады да, кеси сюрюючю болады. Алай а, сюрюючю башханы сюрген заманында, ойнагъанланы къайсысы да оюндан чыкъгъанын билдириб, чыгъыб солургъа боллукъду. Ызына киреме десе уа, ол кеси сюрюючю болуб, оюннга алай къошулады.

Сюрюючюню сени тутхунчу (башынга тийгинчи) аны бетине суу бюркюрге, теберирге, суугъа батдырыргъа неда кесинг сууну тюбюне кетиб, тюбю бла джюзюб, башха джерге джанларгъа эркинсе. Сюрюючю биригизни тута тургъан заманда къалгъанла аннга болушлукъ этерге неда сюрюючюге

чырмау болургъа эркин тюлсюз.

Барынг да бир къат сюрюучю болгъунчу неда тамам эрик-гинчи ойнаргъа боллукъсуз.

Джюзюшюу¹⁶⁸

Кёлде ойнай тургъан сабийле бир-бирлери бла джюзюшюуб эриширге ёч болуучандыла: кёлню къыйырына ким алгъа джюзюб джетсе, ким узакъгъа баралса, ким къалай джюзеле эсе деб. Бизни заманыбызда талай тюрлю джюзюшюу бола эди.

Итча барыу – къарнынгдан суугъа джатыб, эки къолунг бла аллынгда сууну «къазыб» баргъанча, къымылдата, аякъларынг бла да кёзюу-кёзюу къагъа бараса.

Къоянча джюзюу – къарнынг бла суугъа джатыб, эки къолунгу къол аязларын бир-бирлерине джетдириб, тёппенге саласа да, сора ол «джумулгъан къулакъланы» ары-бери къымылдата, аякъларынг бла джюзюб бараса.

Макъача барыу – къарнынгдан суугъа джатаса да, башынгы суудан аз-буз чыгъарыб, эки къолунг бла сууну алджанынгдан «кюрей», аякъларынг бла да, бир джукъдан тебергенча, къымылдата бараса.

Джашча джюзюу – къарнынгдан суугъа джатаса да, эки къолунг бла кёзюу-кёзюу сууну кёкюрегинги туурасындан

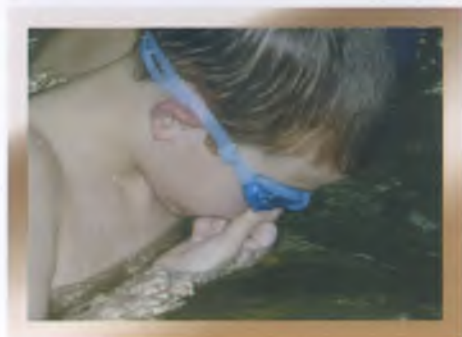
арт джанынга «кюрей», аякъларынг бла да къымылдата бараса.

Къатынча джюзюу – къарнынгдан суугъа джатаса да, къолларынгы аллына атыб, сууну кесинг таба къарын тюрбюнге тартыб бараса.

Бир къол бла джюзюу – бир къолунгу сыртынга саласа да, бир къолунг бла джюзюб бараса.

Сыртынг бла джюзюу – сыртынга джатаса да, башынгы тэнгегинг бла бир сызгъа тутаса, сора къолларынг бла сууну эки джанынга «кюрей», аякъларынг бла да къымылдата бараса. Башынгы ёрге неда белинги энгишге этсенг батылыб кетесе, ол себебден, тэнгегинги бираз бошлаб, тюз тутуб, хауаны да бирча тынч солуй бараса.

Джюмелек оюн¹⁶⁹

Джюмелек оюнну джай кёлде ойнаучандыла. Сууда солумай ким кёбню турса деб эришесиз.

Экеулен келишиб, белги берилсе, «хуп» деб, ичлерине тылпыу алыб, бурунларын бармакълары бла къысыб, башларын суугъа кёмедиле да, кимни тылпыуу бошалыб, суудан алгъа чыкъса, ол джюмелек болду – хорлатды. Сууну тюрбюнде тургъан заманда тылпыуунгу аз-аз чыгъара барыргъа болады.

Джангкъылыч этиу¹⁷⁰

Кёлде ашхы джууунгандан сора, кёнчегибизни, кёлегибизни да джуууб, кюнде къызгъан ташлагъа джайыб кебдириучен эдик. Сора суу кийимлерибизни сыгъыб, хауада къакъгъан заманда: «Ким джангкъылыч этдирсе!» - деб ойнаучан эдик.

Аны уа былай эте эдик: кюн болгъан джанына бурулуб, суу кийимни хауада былай иги къакъсанг, аны ол мылы «тубанында» джангкъылыч кёрюнюб къалыучанды. Бизни заманыбызда джангкъылычны юсю бла секирсенг, джаш къызчыкъ болуб, къызчыкъ а джаш болуб къалады, деген ийнаныу бар эди. Сора тебрер эдик: «Къоркъмай эсенг, залим эсенг, ары джанына секирчи!» - деб, бир-бирибизни къызындырыб. Къайсы болса да, «ары да, бери да секириб, джангыдан ызыма джаш болаллыкъма да», деген умут бла кёллениб, ары секиргенлей, биз да чабыб, къолларыбыз бла ол мылы «тубанны» ары-бери этиб, джангкъылычны чачар джанындан бола эдик. Джангкъылыч чачылгъынчы ызына секирелген джангыдан джаш бола эди, секирелмегенни уа: «Къызчыкъ! Къызчыкъ!» - деб къозуй эдик.

Башха кёл оюнла¹⁷¹

1. Кёлде ойнай тургъан джашчыкъла: «Сууну тубюнден ким уллу ташны кёлтюрюб чыгъаралса!» неда: «Ким алгъа таш алыб чыкъса да!» - деб, бир-бирлери бла эришиучен эдиле.

2. Бизни заманыбызда сууда «харс» уруб да ойнаучан эдик. Ол къалайды? Бек уллу болмагъан эки ташчыкъны алыб, суугъа кёмюле эдик да, сора ташчыкъланы бир-бирлерине ура

эдик – ташны «харс» тауушу сууда кѳулакѳга бек кюч болуучанды, ол себебден, кѳюбюз тѳзелмей, суудан чартлаб чыгѳыучан эдик.

3. Сууда былай да ойнаучандыла: биригиз бир ташны алады да, кѳолун ѳрге тутуб, ташын суугѳа иеди, башхагѳыз а, ол таш сууну тѳбюне джетгинчи, сермеб, аны тутаргѳа керекди. Атхан ташыгѳыз артыкѳ уллу болмазгѳа керекди. Ташны, суугѳа джетгинчи, хауада тутуб кѳояргѳа болмайды.

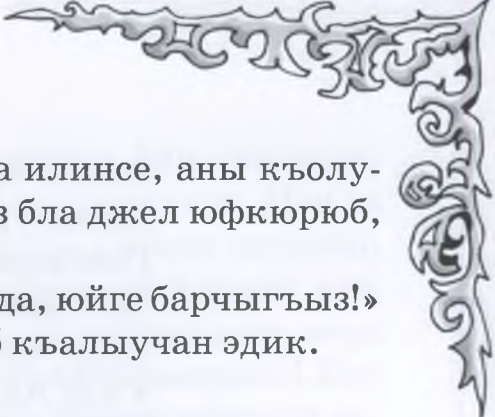
4. Суу чартлатыу. Кѳол аязынгы кѳууушуракѳ этиб, сууну башын терк кѳагѳыб, эрлай ѳрге аласа да, кѳол аязынгы ызындан «кѳбген» сууну бирси кѳолунг бла ураса. Сууну ким бек «кѳбдюрсе», ким кѳб сууну узакѳга чартлатса, деб эришесиз.

5. Алчю-гюлчю чынгау. Кѳлюгюз терен эсе, бу оюнну да ойнаргѳа боллукѳсуз. Кѳлню джагѳасында, адам минерлей, бир уллу таш саласыз. Чабыб келиб ташха эки аякѳ бла бирден миниб, ѳрге секириб, хауада аллыгѳызгѳа неда артыгѳызгѳа алчю-гюлчю айланыб, кѳлге тѳшесиз. Ким бек бурулса деб эришесиз.

Кѳайыкѳ джюздюрюу¹⁷²

Джай биченликлеге суу салгѳан заманда сууну аллын чигат (запруда) этселе, биз да уллула бла бара-барыб, анда ойнаб туруучан эдик. Агѳашчыкѳны ариу джонуб, бирер кѳайыкѳ ишлей эдик да, аны чигатдан илипиннге джибере эдик. Сора кимни кѳайыгѳы алгѳа барса, кимни кѳайыгѳы узакѳ барса деб эрише эдик. Джюзюб баргѳанлай кѳайыгѳыбыз илипинни эки джанында ти-

релиб къалса неда бир чёбге, къаурагъа илинсе, аны кьолубуз бла тюзетирге болмай эди – ауузубуз бла джел юфкюрюб, тирелген джеринден алай бошлай эдик.

Оюннга эсибиз кетиб, уллула: «Къайда, юйге барчыгъыз!» - деб, кыстагъынчыларына дери ойнаб къалыучан эдик.

АДЕТ ОЮНЛА

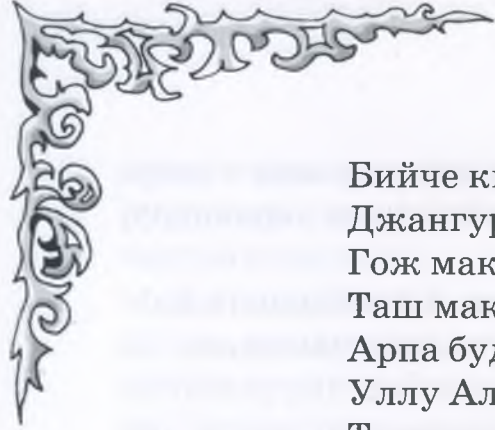
Суу алышмакъ¹⁷³

Суу алышмакъны джай, джангурла джаумай, кюн кыыса, ойнаучандыла. Ол кеси да эртделеде меджисуу адет болуб, сабий оюнлагъа энди кёче башлагъанды.

Алгъын эл джыйылыб, къурманлыкъ этиб, тилекле тилеб, эшекни кюзгюге къаратхандан сора суугъа тюртюб, бир (...) тиширыуну чарыгъын ташатын урлаб, аны да суугъа атыб алай ойнагъандыла. Бусагъатда уа, челекле бла суу алыб, бир-бирлерин джууундурадыла. Орамда озуб баргъанланы джибитирге да болады, алай а ала алым бериб къутулургъа да боллукъдула. Бир-бирлерине суу къуйгъанлары ючюн, джибитгенлери ючюн, ёпкелеген адет джокъду, джангыз ойнагъан сууугъуз таза болургъа керекди.

Бийче кюрек¹⁷⁴

Бийче кюрек кыыз сабийлени оюнларыды, кеси да эртедегили меджисуу адетледен къала кетгенди. Тийрени кыызчыкълары 9-10 да болуб, бир агъач кюрекни гинджи этиб джасайдыла: кюрекни сабын джерге буруб, лапчасын бет этедиле, кюрекни бойну болгъан джерге кёнделен агъашчыкъ кыысыб, аны да имбашла этедиле да, толу кийиндириб, хайда омакъ джасайдыла. «Бийче кюрек» хазыр болса, аны алларында кёлтюрюб, бир-бири ызларындан тизилиб, юй-юйге къайта, былай джырлаб барадыла:

Бийче кюрек, Бийче кюрек,
Джангур тилей барабыз!
Гож макъабыз ёледи,
Таш макъабыз кёбеди,
Арпа будай кюеди,
Уллу Аллах джангур берсин,
Тилеклеге «Амин» десин!

«Бийче кюрек» кимни арбазына къайтса, ол юйню адамлары келген сабийлеге бир джукъчукъла береди (ун, эт, гаккы, джау, туз, тишмек, сохан), кете тебреселе уа, юслерине суу бюркюб, таб, джибитиб огъуна ашырадыла. Тийрени бютеу айланыб чыкъсала, «Бийче кюрекни» къобаннга алыб барадыла да, суугъа кёмедиле. Сора алайда кеслери да иги ашхы суу алышмакъ ойнаб, джууунуб, юйге алай къайтадыла.

Бийче кюрекни ахыры «Хант оюн»¹⁷⁵ бла бошалгъанды. Ойнагъанланы бири юйден гитче къазанчыкъ алгъанды, кими суу, кими отун келтиргенди да, бачханы аягъында отчукъ этиб, ол юй-юйге айланыб джыйгъан затларындан къаллай болса да бир ушхуурчукъ этгендиле. Сора аны барысы да бирге ашагъандыла – сабийле кеслери этген хантла бек татлы кёрюнюучен эдиле.

Бу оюнну къызчыкъла бийче кюрек ойнамагъанлай да ойнаучан эдиле. Бир ариу кюн къаллай болса да бир оюнну ойнай келиб, сабийледен къайсы болса да бири: «Келигиз энди хант оюн ойнайыкъ!» - десе, сора хар ким юйлеринден не аллыкъларын келишиб, хант оюннга кёчюб къалыучан эдик.

Гинджи оюн¹⁷⁶

Гинджи оюнланы къуру къызчыкъла ойнагъандыла, джашчыкълагъа аланы оюнларына кёшулуу бек уллу айыб

болгъанды. Къызчыкъла уа, гинджи оюннга бир сингселе, тохтай билмей, къайдан къайры дери ойнаучан эдиле. Иги да дейсе, ненча тюрлю гинджилери болгъанды – агъач гинджи, мамукъ гинджи, джибек гинджи; хар бирини кесини аты – Амма, Бийче, Гошанса, Джиджинау, Хамбалатдюу неда хамбалатдюуханла... Къайсы бирин тизиб айтырыкъса?! Хар бири бирер тюрлю кийиндирилген, бирер тюрлю ойналгъан, бирер тюрлю джасалгъан!

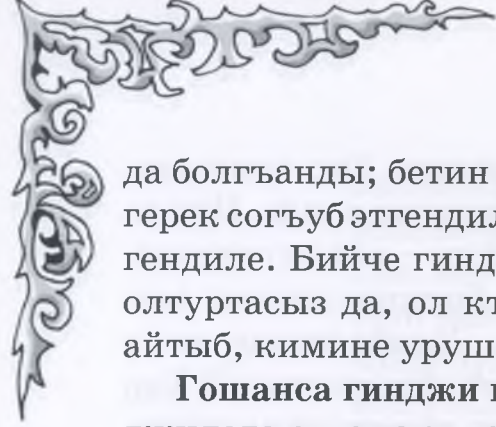
Сёз ючюн, Амма гинджини бешикге салыб бёлегендиле; Бийче гинджи тёрде олтуруб, къалгъан гинджилеге тамадалыкъ этгенди;

бир-бирлерине къонакъгъа Гошанса гинджини алыб баргъандыла; Хамбалатдюу гинджиле уа бир талай да болгъандыла, хамбалатдюуханлада эм гитче гинджичикни аты Джиджинау гинджи болгъаны, ол кеси да бек хатачы болгъанды.

Амма гинджини джюнден, мамукъдан бюгюннгю тюкен гинджилеге ушаш этгендиле, ол кеси да ойналгъан гинджиледе эм уллу болгъанды; узунлугъу, хазна къалмай, сау къарыгъа джетгенди. Амма гинджини мор боялгъан бешикчиги, бешик кереги да болгъанды. Амма гинджи джыласа неда бир къонакъгъа барлыкъ болсагъыз, аны ол бешикчикге бёлеб, белляу айтыб, тынгылы джукълатыб, джукъгъа да андан сора барлыкъсыз.

Бийче гинджини мийклиги къарышдан аз уллу болгъанды, кесине да ичине агъач салыннганды да, башы, къоллары

да болгъанды; бетин акъ, къара, мор, къызыл халыладан тө-
герек согъуб этгендиле; юсюне ариу чепкенчик тигиб кийдир-
гендиле. Бийче гинджини төрде, от башында бир тапчаннга
олтуртасыз да, ол къалгъанлагъа оноу этиб, ким не этерин
айтыб, кимине уруша, кимине ариу айта, алай турады.

Гошанса гинджи къарыш тенгли болгъанды, кеси да гин-
джиледе эм омакъ, эм ариу гинджи болгъанды; къызчыкъ-
ла не табхан омакъ кийимчиклерин аннга кийдиргендиле.
Иги да дейсе, Гошанса гинджи бла махтаньргъа деб, бир-
бирлерине къонакъгъа джюрюгендиле. Ол себебден Гошанса
гинджиге окъа чалычукъладан, гоккачыкъладан, тюрлю-
тюрлю тьюмечикледен, инджиледен кийимчикле, мынчакъ-
ла, кямар, башха ол-бу керегин тамам омакъ этерге кюре-
шигиз. Нартюхню джибегинден чашчыкъла, эшмеле этиб,
гинджини башына тиксегиз а, Гошанса гинджигиз, адам
айтмазча, аллай ариу гинджи боллукъду...

Хамбалятдюу гинджиле (хамбалятдюуханла да дейди-
ле) бир талай да болгъандыла, кеслери да бек гитчечикле
болгъандыла – сернек тоб тенгли бирчикле. Аланы, төнгек-
чиклерине агъашчыкъ салыб, ийирилген халыдан буруб-
буруб этгендиле да, ары-бери кийимчикле да кийдирген-
диле. Бу гинджичикле ашаргъа, ойнаргъа да бек сюедиле.
Хар неси да джарашхан иги къызчыкъланы 7-9 огъуна да
хамбалятдюуханчыкълары болгъанды.

Хамбалятдюуханлада эм гитче гинджичикни аты **Джид-
жинау гинджи** болгъанды. Ол гитче гинджичик кеси уа бир да
хатачы, бир да къылыкълы, камсык гинджичикди, алай а ол
не къылыкъ этсе да, аннга чыртда урушмайдыла, таякъ ха-
ман да бирси хамбалятдюуханлагъа джетеди. Ала да, урушу-
ла, тьююле эрикселе, Бийче гинджи кёрмеген заманчыкъда
Джиджинау гинджичикни иги ашхы керегин бердиле, нени
болса да тьююне джашырадыла неда эшикге атыб иедиле.

Гинджи оюнну ойнаб бошасагъыз, Амма гинджини беши-

гинде къояргъа да боллукъсуз, кългъанланы уа бир кюбюр-чекчикге джыйыб неда джаулукъчукъгъа чырмаб кююгъуз, ансы сиз болмагъан заманда, кеслери кълалыб, бир-бирлери бла тюйюшюб неда бир башха хатала этиб кюймасынла.

Боранкелди (1)¹⁷⁷

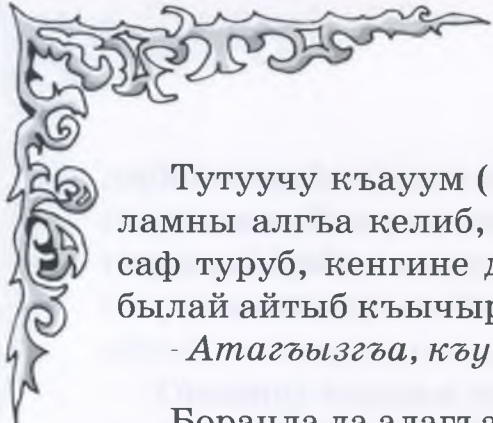
Боранкелди (бир-бирде «Борангелди» да дейдиле) бурун меджисууну заманындан кългъан бек эски оюнду. Оюннга не кълдар кёб сабий кюшулса, ол кълдар сейир болады: кълызчыкъла, джашчыкъла да ойнаргъа боллукълдула. Боранкелди сабийлени тамам бек суйген оюнларыды, кеси да ашхамдан сора ойналгъан оюнду.

Ойнарыкъ джеригиз не кълдар эркин, кенг болса (суу ызы, талачыкъ, эл кълыйыры, уллуракъл бачха), оюн да ол кълдар сейир болады. Ойнарыкъ джеригизни тюгел кълыйырына джетмей, ётер чекни белгилейсиз да, чекге белги (таш, кълзыкъл) саласыз.

Ойнарыкъла эки тенг кълауумгъа юлешинедиле да, чёб атыб, кимле «боран», кимле «адам» боллукъларын белгилейдиле: «боранла» бугълуучула, «адамла» да тутуучула боладыла.

Бугълуучула бачханы бирси джанына кетиб, тегерек сирелиб, аны ташасында бирлерин (сёз ючюн, Ахматны) «боран» этедиле: бораннга, тутуучула танымазлай, башха кийимле кийдиредиле; кългъанла да кими бёркюн, кими тонун аушдуруб неда чюйресине кълаблаб, бирер тюрлю боладыла. Сора: «Хазырбыз!» - деб кълчырадыла.

Тутуучу къауум («адамла») да, ётер чекден бир 15-20 атламны алгъа келиб, эки адамны арасы 1-2 атлам болурлай саф туруб, кенгине джайыладыла да, боранлагъа айланыб, былай айтыб къычырадыла:

- Атагъызгъа, кзутугъузгъа махтандыргъан ким барды?

Боранла да алагъа былай джууаб бередила:

- Атабызгъа, кзутубузгъа махтандыргъан боранды!

Ахматды кзутубуз, тутсагъыз, кзаран кзалсын джуртугъуз!

Былай айтыб, боранла тутуучула таба чабышадыла: ала Ахматны тутуучулагъа танытмагъанлай сафдан ары джанына ётдюрюб, ахыр чекге джетдирирге керекдиле. Тутуучула уа боранланы ичинден Ахматны таныб тутаргъа керекдиле: тутсала – кеслери «боран» боладыла, тутмасала биягъынлай къаладыла.

Боранла сафны тышы бла тегеректин айланмай, тутуучулары сафларыны ичи бла ётерге керекдиле. Тутуучула Ахматны танысала, талай адам огъуна болуб, бирден тутаргъа боллукъдула, ол да аладан ычхыныб къачаргъа эркинди. Къалгъан боранла, Ахмат тутулгъандан сора, аннга болушургъа эркин тюдлюле, алай а сафха чабыб келе, боран-гылан неда гияу этерге боллукъдула. Боран-гылан былай этиледи: чабыб келгенле бир-бирлеринден тутмагъанлай тегерек болуб, бурулуб, Ахматны орталарында джашыра, тутуучулары сафларындан ётдюредиле да, ол да андан ары ахыр чекге чабыб джетеди. Гияуну уа былай этедиле: чабыб келгенле сафха джетерге турналача мюйюш сирелиб, мюйюшню ичинде да Ахматны джашыра, сафны «кесиб», андан ётдюредиле. Тутуучула боран-гыланни, гияуну ичине кириб, Ахматны анда тутаргъа да эркиндиле.

Эрикгинчи неда тамам къарангы болгъунчу ойнаргъа боллукъсуз.

Боранкелди (2)¹⁷⁸

Боранкелди сабийлени ашхамдан сора ойнагъан оюнларыды. Оюннга не къадар кёб сабий къошулса, ол къадар сейир болады. Ойнарыкъъла эки тенг къауумгъа юлешинедиле да, чёб атыб, кимле «боран», кимле «адам» боллукъларын белгилейдиле.

Адамла (тутуучула) бир-бири къолларындан къаты тутуб, кенгине джайыладыла.

Боранла да бачханы бирси джанына бир 25-30 атламгъа кетиб, бирлерин (сёз ючюн, Сосланны) «боран» этедиле да: «Хазырбыз!» - деб къычырадыла. Сора тутуучу къауум, боранлагъа айланыб, былай айтыб къычырады:

- *Атагъына, бутагъына
махтандыргъан ким барды?*

Боранла да джууабха былай айтыб къычырадыла:

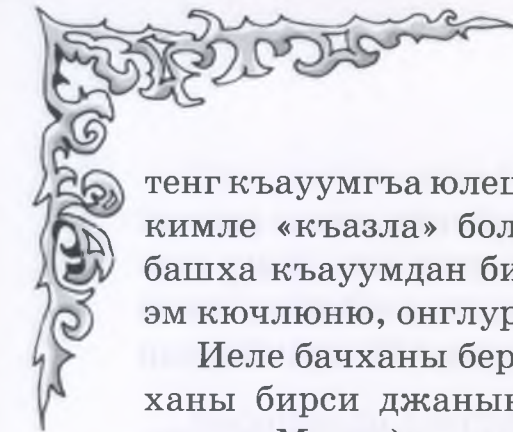
- *Атагъына, бутагъына
махтандыргъан Сосланды!*

Алай айтылгъандан сора, Сослан адамланы сафлары таба чабышыб барады да, «былайы къарыусузуракъ болур» деген джерде къолланы юзюб ётерге кюрешеди. Юзсе, ол эки адамны онглурагъын «джесир» этиб, кеслерине алыб къайтады, юзелмесе уа, кеси алагъа «джесир» болады да, аланы сафларына къошулады.

Оюн бир джаны тауусулгъунчу неда эрикгинчи бир ойналады.

Къазла оюн¹⁷⁹

Бу оюннга, артдалада джангылыб, «Боранкелди» да деучендиле, кесин да ашхамда ойнаучандыла. Ойнарыкъъла эки

тенг кѣауумгѣа юлешинедиле да, чѣб атыб, кимле «боранла», кимле «кѣазла» боллукѣларын белгилейдиле. Хар кѣауум башха кѣауумдан бирер адамны «иелеге» сайлайдыла: иеге эм кючлюню, онглуракѣны сайлаб алыргѣа кюрешедиле.

Иеле бачханы бери джанында сиреледиле. Кѣазла да бачханы бирси джанына кетиб сиреледиле да, бирлерин (сѣз ючюн, Мурат) «ата кѣаз» (кѣызчыкѣ эсе, «ана кѣаз») этедиле. Боранла да эки арада ортагѣа туруб, бир-бири кѣолларындан кѣаты тутуб, кенгине джайыладыла да, кѣазланы сакѣлаб турадыла. Барысы да хазыр болсала, иеле кѣазлагѣа былай айтыб кѣычырадыла:

*- Ата кѣаз, ана кѣаз!
Кимди сизден бизге баз?*

Кѣазла айтадыла:

- Муратды ата кѣазыбыз!

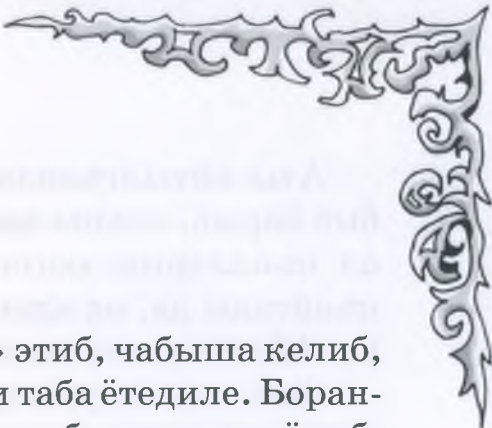
Иеле айтадыла:

*- Тау тѣбюнде эки кѣаз,
Бири ала, бири боз,
Мурат, уч да, барын оз!
Озсанг джезик берирме,
Джаным кибик кѣрюрме!*

Кѣазла айтадыла:

*- Огѣай-огѣай, сууукѣду,
Тау тѣбюнде бугѣубду,
Боран-гылан бурады,
Джолда сакѣлаб турады!*

Кѣазла алай айтхан заманда боранла бир-бири кѣолларындан тутуб, сызгѣырыб, кѣычырыб, кеслерин «хыны» этдиредиле. Сора иеле айтадыла:

*- Келе эсегиз, келигиз,
Келмей эсегиз, кѳююгѳуз,
Кѳой бокѳладан тоюгѳуз!*

Бу сѳзледен сора кѳазла, «кѳаз-кѳуз» этиб, чабыша келиб, боранланы кѳолларын юздюрюб, иелери таба ѳтедиле. Боранла уа, аланы иймезге кюрешедиле. Мурат боранладан ѳтѳуб, иелеге джетсе, кѳачыу-тутуу тохтайды: боранладан ѳтелмегенле кюедиле да, оюндан чыгѳыб, иелеге кѳошуладыла. Боранладан ѳтген кѳазла джангыдан орунларына кѳайтадыла да, оюн андан ары барады. Оюн кѳазла бошалгѳынчыларына дери барыб турады.

Боранла Муратны тутуб кѳойсала, кѳазла барысы да кюедиле да, бу оюн бошалады. Энди боранла болгѳан кѳауум кѳазла боладыла, кѳазла да арагѳа туруб, боранла боладыла да, бир-бирлеринден джангы иелени сайлайдыла. Эрикгинчи неда тамам кѳарангы болгѳунчу бирге дери ойнаргѳа боллукѳсуз.

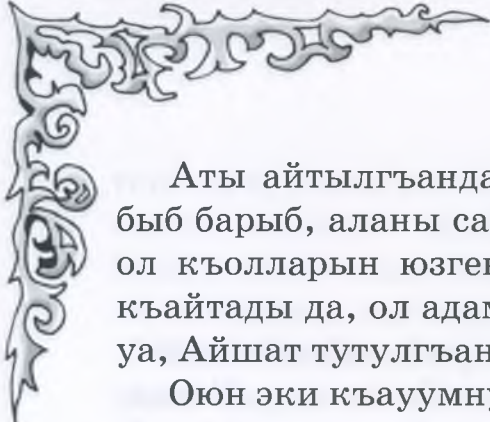
Аймѳлек оюн¹⁸⁰

Оюннга не кѳадар кѳб сабий кѳошулса, оюн да аллай бир сейир болады. Ойнарыкѳла теп-тенг юлешиниб, эки кѳауум боладыла да, аралары бир 20-25 атлам болурлай бирге кетедиле. Сора бир-бири кѳолларындан тутуб, кенгине джайылыб сиреледиле. Эки кѳауум да хазыр болсала, бир джаны былай айтыб кѳычырады:

*- Аймѳлек, Аймѳлек!
Бизден сизге ким керек?*

Бирсиле да эрлай бир-бирлери бла кимни чакѳырлыкѳларына келишиб (сѳз ючюн, Айшатны), былай джууаб бередиле:

*- Аймѳлек, Аймѳлек,
Сизден бизге Айшат керек!*

Аты айтылгъандан сора, Айшат чакъыргъанла таба чабыб барыб, аланы сафларын юзюб ётерге кюрешеди: ётелсе, ол къолларын юзген экеуленинден бирин биргесине алыб къайтады да, ол адам берги джанына къошулады, юзелмесе уа, Айшат тутулгъан джанына кеси къошулады.

Оюн эки къауумну бири бошалгъынчы барады.

Гюппе джыйыу¹⁸¹

Бурунлада, бизни ата-бабаларыбыз меджисуу тейрилеге табынган заманлада, «Гюппени» джаз башында мартны 22-де джыйгъандыла; христиан динни алгъанларында, башил (январь) айны 1-де белгилегендиле; муслиман диннге къайтханларында уа, гюппени оразаны заманында джыйгъандыла. Бююнлюкде сабийле гюппени Джангы Джыл ингирде джыядыла.

Гюппе джыярыкъ джашчыкъла бла къызчыкъла (бир 9-10 сабий) бетлерин къазан къара бла бояб, тюрлю-тюрлю джаныуар къабланы (маскала) кийиб, юслерине да, адам танымазлай, къара-къура чепкенле, чюйре тонла кийиб, джаулукъланы терсине къысыб, алай къураладыла. Хазыр болсагъыз, ашхам эте, юй-юйге къайтыб, барынг да бирден «Гюппе» айтасыз. Гюппени сёзлерин суу азбар билирге керексиз:

Гюппе¹⁸²

Гюппе, гюппе джыя келебиз!

Суу ызында эки къаз:

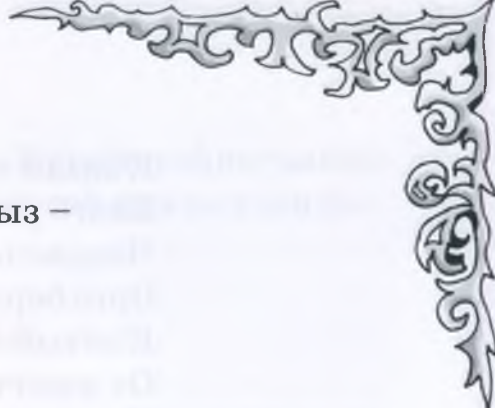
Бири – ала, бири – боз.

От джагъада къартыгъыз,

Сакъалындан тартыгъыз,

Онг джанында – Къураны,

Сол джанында – къумгъаны.

Эрге берлик къызыгъыз,
Къатын аллыкъ джашыгъыз –
Тукъум болсун артыгъыз!
Бере эсегиз, беригиз!
Бермей эсегиз, кетебиз!
Бергенликге не болур?
Берген этек узун болур,
Бермеген да къысха болур;
Бизге берген – алатон,
Бермеген да – къаратон!

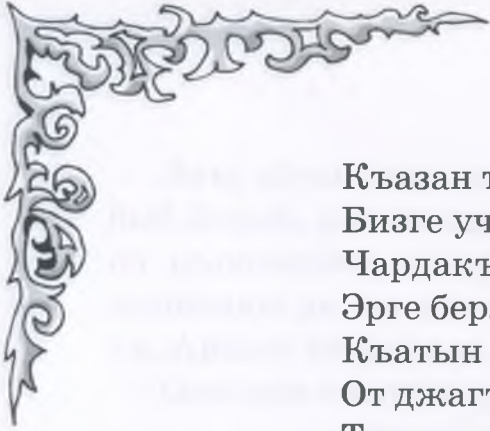
Бу сёзлени айтханыгъыздан сора сизге «гюппе» бермезлик адам джокъду. Гюппеге конфетле, тишмекле, гаккыла, кёгетле неда ачхачыкъ бериучендиле. Тийреге бютеу айланыб бошасагъыз, джыйгъан гюппегизни ортада ашайсыз, тюшген ачханы уа теп-тенг юлешесиз неда бирге джоясыз.

Гюппени къарачай-малкъар халкъда джюрюген энтда бир тюрлюсюн берейик да, сиз а, къайсысын джаратсагъыз, аны азбар этиб, гюппе айланган заманыгъызда айтыргъа боллукъсуз.

Гюппе (2)¹⁸³

Ой, Гюппе, Гюппе,
Гюппе айлана келебиз!
Гюппе анасы Сарасан,
Элек башдан къаратхан,
Орамланы санатхан,
Къозламайды къаратон,
Аллах берсин бизге онг!
Суу ызында эки къаз:
Бири – ала, бири – боз!
Ой Гюппе, Гюппе,
Гюппе айлана келебиз!

Къазан толу этигиз,
Бизге уча этигиз!
Чардакъ толу тузугъуз,
Эрге берлик къызыгъыз,
Къатын аллыкъ джашыгъыз,
От джагъада къартыгъыз,
Тукъум болсун артыгъыз!
Бере эсегиз, беригиз,
Бермей эсегиз, кетебиз!
Гюппе берген – юйресин,
Бермеген да – суйрелсин!
Бизге берген – бал къабсын,
Бермегенни ит къабсын!

Айдесим оюн¹⁸⁴

Айдесим бек эски къарачай-малкъар оюнланы бириди. Аны абаданла, сабийле да бек суйюб ойнаучандыла. Бу оюннга Малкъарда «къандес» деучендиле.

Алгъы бурун ойнарыкъла неге ойнарыкъларын (хорлатхан адам ёчге не берлигин) белгилейдиле. Тауукъну тёшюнде айры ишленген айдес (дужка) сюекни экиси эки джанындан бармакълары бла тутадыла да, хар ким кесине тартады. Хар тартхан да айдесни уллу джаны кесинде къалырча, аз бюгрек баса, алай сындырыргъа кюрешеди. (Бусагъатда былайын ойнамаучандыла, алай а эртделеде, сюекни уллусу кимде къалса, аннга ол бири къабыннга тюшгенди). Сыннгандан сора, ол сюек кесекчиклени эрлай бир-бири юслерине атыб: «Юсюнгде къалсын!» - деб, оюнну башлагъандыла.

Айдесим оюн а былай ойналады. Эки ойнагъан адам бир-бирлерине бир джукъ берселе, ол алгъан адам унутмайын: «Эсимдеди!» - дерге керекди. Алгъан адам алай айтыргъа унутуб къойса, берген эрлай: «Эсимдеди!» - дейди да, хорлайды да къояды. Ойнагъанла къаллай бирге дери унутмай бар-

сала, оюн да аллай бирни барыб турады. Бир-бир ойнагъанланы айдесимлери 2-3 ыйыкъгъа огъуна кетиб къалыучанды.

КЪЫШХЫ ОЮНЛА

Джылны джарымы къышда, къарда ётген таулуну къышхы оюнлары болургъа кереклисине не сёз. Аны юсюне да бурунгу меджисуу адет оюнланы, тюрлю-тюрлю байрамланы талайы къышхы кёзюуге тюшгенлерин эсге алсакъ, бизни бу айтхан оюмубузгъа ишек салырча тюлдю. Кертисинде да халкъны къышхы оюнларыны саны (джайгъы оюнлача тюрлю-тюрлю болмасала да) иги танг кесек болады: *хойнух буруу; аякъ чанала бла, агъач чанала бла, буз чанала бла учуу; кёмеуол ойнау; гюппе джыйыу, аммаджукка ойнау; уллу тобну сюрюу; сяммек тюйюшдюрюу; къар джуммакъ ойнау; бузда учуу, д.а.к.* Сабийле эшикде къар джуммакъ неда бир башха оюн ойнай, тамам сууукъ болсала, юйге, джылыгъа кириб, юйде ойналыкъ оюнланы башлагъандыла.

Бир къауум къышхы оюнланы китабны башха джерлеринде бергенибиз себебли, аланы джангыдан къайтармагъанлай, башха оюнлагъа эс бёлдюрге излейбиз.

Чана оюнла¹⁸⁵

Бизде сабийле учхан чаналаны талай тюрлюсю джюрюгенди: агъач чана, буз чана, аякъ чана. Агъач чананы билмеген киши болмаз, алай а буз чананы билмезге да боллукъсуз. Учханда буз чананы темир чанадан бир тукъум бир кемлиги джокъду, таб, андан онглу тюл эсе.

Буз чананы былай этедиле. Тегенеге (неда уллу тазгъа) суу къуябыз да, аны ичине сыгын бла салам салыб, иги ашхы булгъайбыз. Къол бла тутарлай, джыджымдан бир бау да салыб, сора эртденблагъа дери бузларгъа къоябыз. Эртденбла тегенебизни чанадан айырабыз да, иги бузлагъан эсе, чананы юсюне салам, кийиз атабыз да, бауундан да тутуб, хайда, учаргъа барабыз. Иги бузлагъан чана 5-6 сабий миннгенликге бир да сынарыкъ тюлдю.

Къоркъмайын ким бла да эриширге боллукъсуз – бойнумады бир башха чана не узакълыкъгъа, не къызыулукъгъа озалса сизни буз чанагъызны!

Аякъ чананы уа былай этебиз. Эки аягъынга 50-60 см узунлугъу болгъан эки джая этебиз; къолларынг бла тутарча, ары-бери бурурча, тобугъунгдан аз мийигирек эки гылджа агъачны джаялагъа къаты бегитебиз. Иги учарча, джаялагъа эчки джаучукъ ышыйбыз. Аякъ чанала хазырдыла – хайда, мин да, уча бер! Сюсегиз, узакълыкъгъа, сюсегиз, къызыулукъгъа учушургъа, огъай десегиз бир аякъда барыргъа неда забаладан, кюрт башладан секириширге боллукъсуз.

Эртделеде аякъ чаналаны теке, къочхар мюйюзледен, тууар неда доммай иегиледен да этгендиле. Аякъ чананы тюбю бла тууар терини тюгюню джатханыха салыб, къыйырларын баш джанында джёрмелеб, иги тартдырсанг, адам айтмазча, алай къызыу учадыла – этиб кёрсегиз, айтырма!

Агъач чана. Неге джораланнганларына кёре, агъач ча-

нала тюрлю-тюрлю болгъандыла. Аны тышында хар устаны кесини къол ызы, энчи тахсасы, къошханы, къоратханы болгъанды. Агъач чананы эки джаягъы, эки арышы, тёрт тиши, эки кылычы, кюбюрю неда тюрб къангасы болады. Агъач чаналаны ичинде эм сейири, эм залими сабийлеге учаргъа этилген чаналадыла.

Учаргъа этилген чананы джаякълары артларына гылджа айланыб, чананы аллында олтургъан адам аладан тутуб, керек джанына аз-аз бура барырчадыла. Былай иги деменгили ишленген чанагъа сабийле 5-6 болуб да къалакъланыучандыла. Алай а, эриширик болсагъыз, хар ким кесини чанасы бла учуучанды.

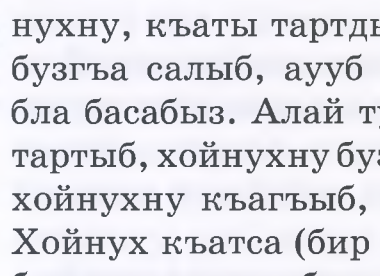
Хойнух оюн¹⁸⁶

Къамчи оюнлада эм биринчи айтыллыкъ, эшта хойнух оюн болур. Хойнух оюн бек эски, бек бурунладан келген оюнду. Аны кесин да джашчыкъла кыыш бузда ойнаучандыла.

Оюн керекле: базыкълыгъы бир 10 см болгъан тегерек къаты агъачдан (эмен, кюрюч) узунлугъу бир 15 см болгъан дюккюшчюкню алыб, аны бир джанын, чюйнюча (конус халда), джити кыябыз да, хойнух этебиз. Лагъым билген джашчыкъла хойнухну бурнуна темир чюйню ашалтыб да уруучандыла, бир-бирле уа, тууар мюйюзню джитисин огъуна кийдириучендиле. Энди къамчи этебиз: эки къарыш тенгли узунлугъу болгъан, базыкълыгъы да баш бармакъдан аз эслирек тегерек чыбыкългъа, энинде эки эли болгъан, аз къалыныракъ (къатыракъ) быстырдан къамчи этиб, сабха бегитебиз. Къамчини узунлугъу хойнухну тегерегине эки къат джетерлей бир болады.

Хойнухну къалай бурадыла? Къамчи тилине (быстыргъа) хой-

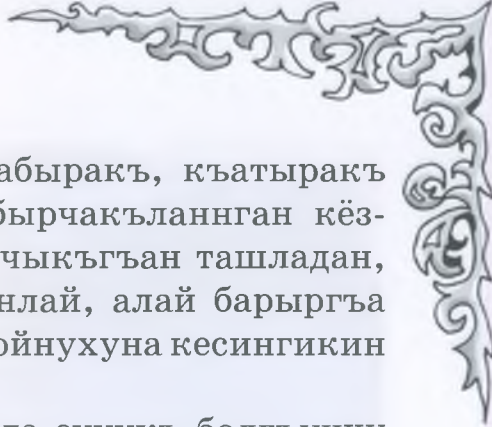
нухну, къаты тартдыра, төгerek чырмайбыз да, аны бурнун бузгъа салыб, аууб кетмезлей, башындан башала бармакъ бла басабыз. Алай тургъанлай къамчини кесибизге къысха тартыб, хойнухну бузда бурдурабыз. Эрлай къамчини учу бла хойнухну къагъыб, къызыудан къызыу бурдуруб барабыз. Хойнух къатса (бир джерчикде бурулуб турса), аны къамчи бла урууну къоябыз. Хойнухну бурулууу сериуюн бола тебресе, джангыдан, къамчи бла уруб-уруб, ызына къатдырабыз. Ким залим къатдырса, ким хойнухун кёб заманнга къатдырса деб эришиучендиле.

Хойнухунг иги къатар ючюн а, къамчи бла ургъан заманда, былай айтаса:

Тёнгере, тёнгере,
Хойнухчугъум, тёнгере!
Буз къатханды, тёнгере!
Къамчи урдум, тёнгере,
Бек ургъанма, тёнгере!
Хойнухчугъум, тёнгере!

Хойнухну сюрюу. Хойнухну узакълыкъгъа сюрюуб да эришиучен эдик. Ол а къалайды? Бир бири къатыбызда, бир ызда хойнухланы буруб къатдыргъандан сора, къамчи бла уруб, аны бузда джюрютюб бара эдик – хойнухун аудурмагъанлай эм узакъгъа ким сюрелсе, ол хорлады. Бизни заманыбызда суу ызында хойнухун кёлню бир къыйырындан ол бир къыйырына дери сюрюуб барыб, ызына дери келген джашчыкъла да бар эдиле. Тамам бузлаб тургъан къобанда ойнасакъ а, хойнух бура, къайдан къайры дери барыучан эдик! Эки-юч тийреден атлаб кетгенибиз да болуучан эди.

Хойнухну сюрген заманда бузну табыракъ, къатыракъ джерлерин сайлаб, джукъачыкъ къабырчакъланган кёзлеге кирмезге кюреше, бузну башына чыкъгъан ташладан, къамишледен, буз кёмеуюлледен джанлай, алай барыргъа керекди. Сени бла эришиб баргъанны хойнухуна кесингикин къагъышдырыргъа да джарамайды.

Хойнух оюнну тамам эрикгинчи неда сууукъ болгъунчу дери ойнаргъа боллукъсуз.

Къоян къачыу¹⁸⁷

Бу оюнну хойнух бургъан джашчыкъла бир-бирлерин сюрюб ойнаучандыла. Ол а къалайды?

Бир-бири къатыбызда, бир ызда хойнухланы буруб къатдыргъандан сора, бирибиз (оюнну башларыкъ) хойнухуна «къоян къачыу» этдириб тебрей эди: къамчи бла уруб, аны бузда джюрютюб бара эди. Къалгъан хойнух бургъанла уа аны джетерге керек эдиле – ким джетсе, андан ары ол къачыб, къалгъанла да аны сюрюб бара эдик.

Былай иги бузлагъан къобанда ойнасакъ, хойнух бура, къайдан къайры дери барыучан эдик! Эки-юч тийреден атлаб кетгенибиз да болуучан эди. Къоян къачыуда баргъан адам бузну табыракъ, къатыракъ джерлерин сайлаб, джукъа къабырчакъланган кёзлеге кирмезге кюреше, бузну башына чыкъгъан ташладан, къамишледен, буз кёмеуюлледен джанлай, алай барыргъа керекди. Къачыб баргъанны хойнуху аууб кетсе, кёзюу аны ызындан биринчи келгеннге джетиб, андан ары аны сюресиз.

Къоян къачыуну тамам эрикгинчи бир ойнаргъа боллукъсуз.

Кёмеуюл оюн¹⁸⁸

Бу оюнну къыш кёл неда къобан тамам къаты бузласа ойнаучандыла. Бузну кёмеуюл бузлагъан джери кёбюб, къат-

къат болгъанча, дуппуруракъ болуучанды. Аллай бузну тѣппесин тѣгерек тешиб, ичине оюб, адамны башы сыйынырлай бир тешик этесиз. Кѣмеуол бузлагъан джер табмасагъыз, тюз бузну тешиб ойнаргъа да болады, алай а оюн кѣмеуол бузда кыйыныракъ да, сейирирек да болуучанды. Ойнарыкъла кеслерине ташла (лябаттала неда тѣгерек ташла) къурайдыла. Кѣмеуолден 7-8 атламгъа кетесиз да, белги саласыз. Чѣб атыб неда санашыб, ким кимни ызындан атарын билесиз. Бир оюнда ненча таш атарыгъыгъызны да белгилейсиз.

Оюнну баргъаны: белгиден ѳтмегенлей ташыгъызны атыб, кѣмеуолню тешигине тюзюрюрге керексиз. Кертисинде кѣмеуол оюн алай тынч оюн тюлдю! Нек дегенде, тешик болур джер мийигирекди да, таш не бир джанына тайыб кетиученди неда тешикни башы бла секириб, аргъы джанына ѳтюр кетерге болады, ол себебден, джиберлик ташыгъызны джайпакълыгъын, ауурлугъун эсгере, алай атаргъа керекди. Ташны талай тюрлю атаргъа болады: джюздюрюб, тѣнгеретиб неда бурдуруб.

Кѣмеуолню тешигине ким кѣб таш тюзюрсе, ол хорлагъаннга саналады.

Учхалакъ¹⁸⁹

Къапхакъда учарыкъ джеригизни бир-эки учуб, тайгъакъ этиб, ингирден суу къуюб къоясыз да, ол эртденблагъа тамам бузлаб, мияла болады. Быллай залим учхалакъда хар сабий да учуб баралмайды.

Бизни заманыбызда джаш-

чыкъла аякъларыны бурунларын аллына буруб, алай уча эдик. Къабыргъасы бла учханнга уа, «къа-тынча» деб, аны къолайсызгъа санаучан эдик. Учхалакъда былай эрише эдик:

- а) ёрге туруб учуша эдик (джашча);
- б) чёгелеб учуша эдик (къызча);
- в) бир аякъ бла учуб да эрише эдик (къушча).

Учуша эриксек, бир-бири белибизден тутуб, не ёретинлей неда чёгелеб, сынджыр болуб да уча эдик.

Сюммек тюйюшдюрюу¹⁹⁰

Къыш юйлени башларындан, джатмаладан, терекледен салыннган буз сюммеклеге къараб, къайсыбыз да сюйюнюученбиз. Бизни заманыбызда уа джашчыкъла буз сюммеклени тюйюшдюрюуб ойнай эдик.

Ол а къалайды? Экеулен бирер сюммекни аласыз да, къама урушдача, бир-бирлерине урасыз – кимни сюммеги сынмай къалса неда кимни къолунда уллурагъы къалса, ол хорлагъаннга саналады.

Къар джуммакъ ойнау¹⁹¹

Къар джуммакъ оюнну сабийле – къызы, джашы да – бек сюйюб ойнаучандыла. Бизни заманыбызда уа джашчыкъла къар джуммакъла бла иги танг «урушла» огъуна этиучен эдик.

Эки къауумгъа юлешине эдик да, бир къауумубуз кеслерине бет-

джан сайлаб, «урушха» хазырлана эдиле, бирси къауумубуз да, аскер болуб, арлакъгъа кетиб, кесибизге къар джуммакъла этиб, чабыуулгъа къурала эдик. Сора бир-бирибизге тохтаусуз къар джуммакъланы ата, харагъа керише эдик. Ким таб мараб урса, кесине атылгъан джуммакъдан ким джанлаялса дегенни айтыб, аскер къауум бетджандагъыланы хорлаб, алайдан къачырыргъа къаст этиб, бетджандагъыла да аскерни артха ыхтырыр джанындан болуб, тамам аяусуз «уруш» эте эдик.

Къардан къала ишлеу¹⁹²

Арбазда къарны кюреб, бачхагъа неда юй артына чыгъарсала, иги танг къалау болуучанды. Уллула сабийлени къар бла «кюрешгенлерин», ауруйдула деб, артыкъ огъурамасала да, сабийле, аллай къалауну теблеб, кеслерине юйле, къалала, отоула ишлерге ёч болуучандыла.

Биз сабий заманда, башлагъан къалабызны да битдириб къоялмай, алайлай кетиб къалыргъа да кёзюбюз къыймай, къоллукъларыбыз суп-суу болуб, бузлаб, кёб кере джыйылгъанбыз юйге. Сора бираз джылыныб, башлагъан «ишибизни» ахырына джетдирсек, бизни къардан ишленген къалаларыбызгъа, юйлерибизге уллула огъуна бюсюреб къараучан эдиле.

Таш джюздюрюю¹⁹³

Бу оюнну джашчыкъла къыш суула, кёлле бузласала ойнаучандыла, кесини да эшек оюннга бираз ушагъан джерлери кёбдю. Таш джюздюрюю оюнда экеу-экеу болуб ойнайдыла. Хар ойнагъан, эки къолу бла тутуб джюздюрюлей, артыкъ дженгил болмагъан бирер лябатта таш алады. Чёб атыб неда санашыб, биринг мараучу, башханг да тартыучу боласыз.

Бузгъа чыгъыб, бир-бири къа-
тыгъызгъа сирелесиз да, тартыучу
аягъы бла кесини ташын арлакъ-
гъа тюртеди. Мараучу, лябатта-
сын эки къолу бла тутуб, аны та-
шын мараб джюздюреди – тийсе,
марагъан чөгелейди да, тартхан да
аны къолларындан тутуб, ташына
дери бузда учуруб барады. Мараучу
джангыдан аны ташын мараб джюздюреди. Тиймей къалса,
ол бири кесини ташы бла мунукъун марайды. Тийсе, орунла-
ры бла ауушунадыла да, энди ол бири тартыб барады.

Мараллыкъ таш буздан чыкъса, аны иеси аягъы бла ызы-
на, бузгъа, тюртеди. Марарыкъ ташынг бек узакъгъа учуб
кетсе, кесинги ташынгы аягъынг бла аз-буз тюртгенча этиб
къояргъа боллукъса – ол заманда
кёзюу ол бирине кёчеди да, энди
ол марайды. Лябаттаны ёргеден
ёретин атаргъа болмайды: аз эн-
гишге ийилиб, бузну сындырмаз-
ча, джюздюрюб атаргъа керексиз.
Оюнну кёзюуюнде ташынг сынса,
аны башха ташха ауушдурургъа
болмайды: эм уллу кесеги оюнда
тургъаннга саналады.

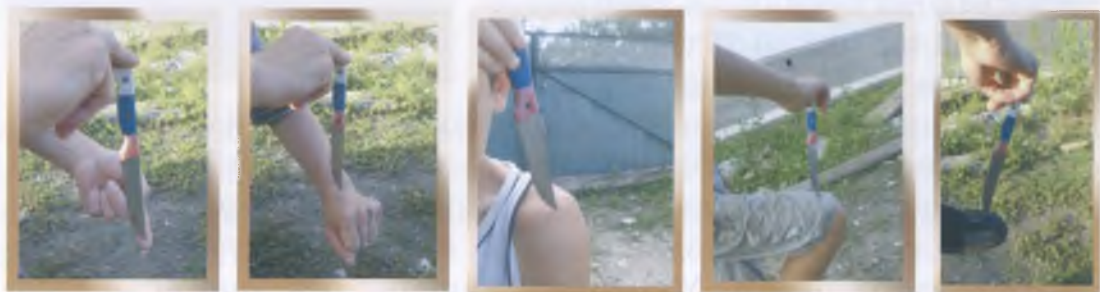
Оюн экинг да арыгъынчы неда эрикгинчи барады.

ЭНЧИ ОЙНАЛГЪАН ОЮНЛА

Бычакъ оюн¹⁹⁴

Бычакъ оюн бузоучу джашчыкъланы бек эртделеден кел-
ген оюнларыды. Бизни халкъда бычакъ оюнну талай тюрлю-
сю огъуна джюрюйдю. Биз да бир-эки тюрлюсюн ойнаб кё-
рейик.

Бычакъ чанчыу. Бу оюнда 2 неда талай сабий ойнаргъа боллукъдула. Оюнну ташы, зыгъыры болмагъан къырдышда ойнайдыла. Бир малчы бычакъ керекди (кезлик неда джюлгюч болса да болады). Чынгашыб неда санашыб, ким кимни ызындан ойнарыгъын белгилейсиз да, биринчи адам оюнну башлайды.

Оюнну ойналгъаны былайды:

- 1) **тюз чанчыу** – сабындан тутуб, бурну бла иесе;
- 2) **аллына буруб** – ауузундан тутуб, алына бир бурдураса;
- 3) **артына буруб** – ауузундан тутуб, артына бир бурдураса;
- 4) **къол аяздан** – къол аязгъа салыб, тутмагъанлай атаса;
- 5) **къолну сыртындан** – къолну сыртына салыб атаса;

6) **бармакъладан** – бармакъ учлагъа бурнун тиреб, сабындан тутуб, бир-бир атаса;

7) **бууундан** – буууннга бурнун тиреб, сабындан тутуб, атаса;

8) **чынадан** – чынагъа бурнун тиреб, сабындан тутуб, атаса;

9) **башдан** – чачынга лапчасы бла салыб, къолунг бла тайдырыб, атаса;

10) **белден** – киндигинги туурасына бурнун тиреб, сабындан тутуб, атаса;

11) **тобукъдан** – тобугъунга бурну бла тиреб, сабындан тутуб, атаса;

12) **аякъдан** – аягъынгы ёрге кёлтюрюб, аны бурнуна бычакъны джитисин тиреб, сабындан тутуб, атаса;

13) **табандан** – аягъынгы артына бюгюб, бычакъны бурнун табанынга тиреб, сабындан тутуб, атаса;

14) **тишледен** – бычакъны бурнундан тишлеринг бла къысыб, къолунг бла тиймегенлей, силдеб, атаса.

Былайгъа джетсегиз оюн бошалды – ким алгъа джетген эсе, ол хорлады. Хорлагъан адам бычакъны узунлугъу бир чыбыкъны джонуб, ненча бёлюмге озса, анча кере бычакъны сабы бла уруб, чыбыкъны джерге кийиреди. Хар къалгъан да (кёзююу бла) кесини чыбыгъын тишлери бла тартыб ызына чыгъарады.

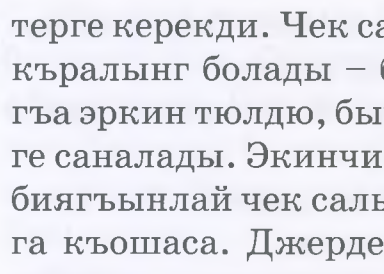
Оюн кюйген джеригизден башланады. Бычакъны хауада бир кереден кёб да, аз да бурдурургъа болмайды. Чанчылгъан бычакъны сабы бла джерни ортасы юч элиден аз болмаса, ол чанчылгъаннга саналады, андан аз болса уа, саналмайды – кёзюу башхагъа кёчеди.

Кърал алыу. Бу оюнда экеу-экеу болуб ойнайдыла. Ойнарыкъ джеригиз ташы, зыгъыры болмагъан джумушакъ топуракъ неда къырдыш болса игиди.

Бычакъны узунуна салыб, аны 3 къат узунлугъу чакълы бир кенги болгъан тегерек сыз тартасыз – ол джерди. Бычакъ бла чанчышыб неда чёб атыб, санашыб, ким биринчи атарын ачыкълайсыз.

Оюн былай ойналады. Бычакъны бурнундан тутуб, атыб, тегерекни (джерни) ичине чанчаса. Чанчылгъан бычакъны ауузуну лапчасы къайсы джанына бара эсе, сабындан тутуб, ары джанына бычакъ бла кесиб, сыз тартыб, чек саласыз: чек тюП-тюз тартылыб, тегерек сызны эки джанына да дже-

терге керекди. Чек салынган джерни гитчерек юлюшю сени къралынг болады – башха адам аны ичине бычакъ чанчыргъа эркин тюлдю, бычагъы сени къралынга тюшсе, кюйгеннге саналады. Экинчи кере да бычагъынгы джерге чанчаса да, биягъынлай чек салыб, азыракъ юлюшюн кесинги къралынга кьошаса. Джерде бычакъ чанчылырлай юлюш кълмай тохтаса, ол заманда оюн бошалады – кимни къралы уллу эсе, ол хорлады.

Чанчылгъан бычакъны сабы бла джерни аралары юч эли болса, бычакъ чанчылгъаннга саналады, андан аз эсе уа, кюйгеннге саналаса да, кёзюу башхагъа кёчеди. Бычакъ джерден тышына чанчылса, башханы къралына тюшсе неда чанчылмай кълса, кёзюу башха адамгъа кёчеди. Бычакъны чанчхан адам чёгелеб неда ёрге туруб атаргъа эркинди.

Тамам эрикгинчи бирни ойнаргъа боллукъсуз.

Джая атыу¹⁹⁵

Бу оюнну асламысына джашчыкъла ойнаучандыла, алай а, кърнашчыкъларыны джаяларын алыб, бек уста атхан къызчыкъла да болуучан эдиле. Джая атхан, садакъ учургъан оюнланы эл, адам болмагъан джерде ойнаучандыла, эм игиси уа – суу ызында неда сыртда ойнасагъыз.

Суу талдан, чёртлеуюкден баш бармакъдан аз базыгъыракъ чыбыкъ алыб, аны эки къыйырын керкиб, аннга да чилле халыны къаты тартыб, джая ишлейбиз. Къамишден неда джегенден садакъ окъла этебиз. Чегетде болгъан заманыбызда, садакъ окъланы ингичге чёртлеуюк джетекчикледен этиб да кьоюучан эдик.

Эм биринчиге кимни джаясы узакъгъа атса деб эришесиз. Уллуракъ, табыракъ джаясы болгъан джашчыкъла садакъ окъларын бир 70-80 аталамгъа дери бек тынч атдырыучандыла.

Къобанны бойнунда топуракъ джаргъа келиб, аны ёре

кѡабыргѡасында бир тѡгерек сызыб, аны илишан этиб, мараб да атыучан эдик.

Джая, садакѡ оюнланы, бир-биригизни урмазлай, бек сакѡ болуб ойнарѡа керекди.

Садакѡ атыу¹⁹⁶

Садакѡ оюн бизни халкѡда эндигиледе унутула барѡан бек эски оюнду. Бююннгюле садакѡ бла джаяны атларын кѡатышдырыб, джаяѡа «садакѡ» деб да кѡоюучанбыз. Кертисинде уа, садакѡ башха, джая башха.

Кѡарачай илму-тинтиу институту кѡуллукѡчулары мындан алда Хурзукда Апайланы Азретден этдириб алѡан садакѡны кѡалай ишленнгенине сизни да юретейик. Садакѡ эки кесекден кѡуралыбды: 1-чи кесеги – кѡамчи сабха ушаш агѡачха 50-60 см узунлугѡу болѡан чилле халы кѡысылыбды, кесини да учунда тѡююмчек этилген токѡмагѡы барды; 2-чи кесеги – джассылыгѡы 4 эли, узунлугѡу 2 кѡарышха тѡгел джетмеген джити бурунлу агѡач кѡалакѡчыкѡ (окѡ), кѡалакѡны ал джанында ол тѡююмчек токѡмакѡ кирирлей кези барды.

Кѡамчини онг кѡолубузѡа алыб, тѡююмчегин садакѡны кезине салабыз да, кѡалакѡ джанындан бирси кѡолубуз бла тутуб, кѡамчини, садакѡны да тартаракѡ этебиз. Садакѡ болѡан кѡолубузну артхаракѡ этиб, кѡамчини тартдыра туруб, эрлай атар джаныбызѡа силдейбиз да, садакѡны учурабыз. Иги таб ата билген джашчыкѡла садакѡны, шайларына санамагѡанлай, 200 атламѡа дери учуруб ийиучендиле. Уллу джашла уа садакѡны 300-400 атламѡа дери да джетдиредиле.

Ким узакѡѡа атса деб эришесиз.

Суу ушкокдан атдырыу¹⁹⁷

Суу ушкок (поршневое пневматическое ружье) Къарачай-да ётген ёмюрню 60-70-чи джылларында да джашчыкъланы тарх-турх оюнларында бир 40-50 метрге атхан сауутлары эди: суу ушкокну быргъысына мылы буштукъну аллы бла тегерек ташчыкъла салыб атдырылады.

Суу ушкок былай этиледи. Эчкиагъачны (вяз) баш бармакъдан аз базыгъыракъ бутагъыны тюз джеринден 2-3 къарыш тенгли чюйке алабыз да, къабугъундан ариу артабыз. Чюйкени кесин джармагъанлай, ич джумушагъын гырын алабыз – ол быргъыбызды. Энди быргъыны ичине тыгъыракъ кирирлей, алай а аны джармазлай бир ёзеги болмагъан теп-тегерек джонулгъан агъачны ал джанын да къуууш этиб, арт джанын да токъмагъыракъ этиб, аны да тюркюрюк джугъу этиб, быргъыны ичине джыябыз – суу ушкок хазырды.

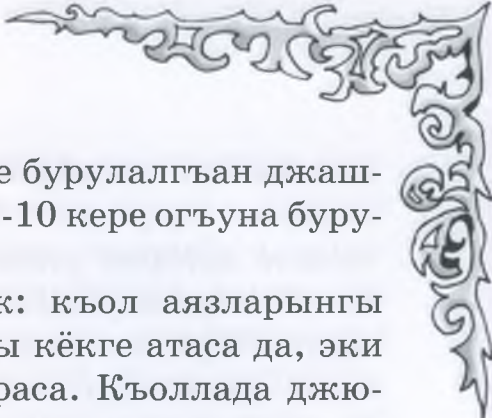
Суу ушкокну былай джерлейбиз: мылы буштукъчукъну къол аязда буруб, джуммакъчыкъ этиб, быргъыны ал джанындан ичине салабыз да узун таякъчыкъ бла (шомпол) ичинде теблейбиз; ызы бла быргъыгъа тегерек ташчыкъны тенгеретебиз; аны аллына да бир гитчерек буштукъчукъну урабыз. Джерленген ушкокну быргъысындан тутуб, арт джанындан сугъулуб тургъан джюрюген агъачын, урдууракъ этиб, эрлай аллына тюртебиз да, атдырабыз.

Ким узакъгъа атдырса деб эришесиз.

Тонгкъалач оюн¹⁹⁸

Бачхада неда сыртда тонгкъалач ойнагъан джашчыкъланы кёргенмисиз? Биз сабий заманда уа, тонгкъалачны джай къырдышда бек суюуб ойнаучан эдик. Ол къалайды?

Чабыб келиб, аз ёрге секиргенча этиб, къырдышха къол аязларынгы сала, эки къолунга тюшесе да, аладан да эрлай бурулуб, эки аягъынга тюшесе. Тонгкъалач оюн ма алай ойналады. Тохтамагъанлай ким кёб тонгкъалач бурулса

деб эрише эдик. Бизни тийреде 6-7 кере бурулалгъан джашчыкъла аз тюл эдик, бир-бирле уа, таб 9-10 кере огъуна бурула эдиле.

Биз дагъыда былай ойнаучан эдик: къол аязларынгы къырдышха салыб, эрлай аякъларынгы кёкге атаса да, эки къолунга туруб, къоллада джюрюб бараса. Къоллада джюрюб барыу алай тынч да тюлдю, амма, лагъымына тюзелсенг, бек да джюрюелликсе.

Сенгилчекде учуу¹⁹⁹

Бусагъатда сенгилчекни сабийлеге салыучандыла. Эрт-деледе уа, эл байрамлада уллу сенгилчекле ишлеб, джашы, къызы да ойнаучан эдиле.

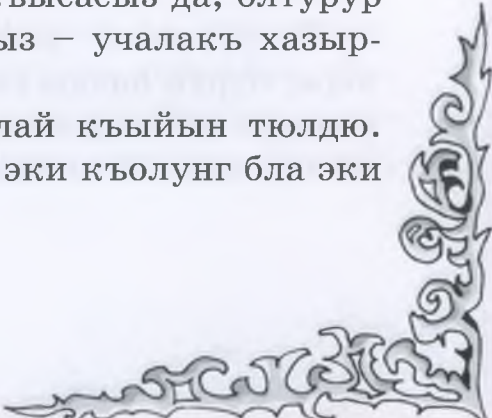
Былай бир эркин къулач болгъан уллу дюккючню джатдырыб сала эдиле да, тюз ортасын керкиб, аны юсюне да бир узун джёнлю илкични ортасында къобусу бла сала эдиле. Сенгилчекге алгъы бурун джаш, аны ызындан а къызла, бир-бири белибизден тутуб, алай олтура эдик: джашла атхача, къызла уа шиндикгеча олтура эдик. Илкични эки джанына эки, юч да болуб олтура эдик да, хайда, сенгилчекге бара эдик.

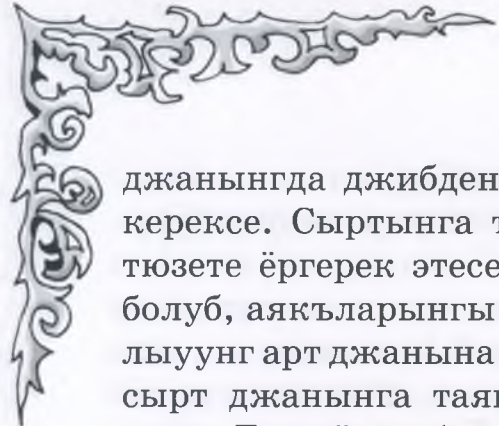
Учалакъ ойнау²⁰⁰

Таб ишленнген мийик учалакъда сабийле, артыкъсыз да къызчыкъла бек суйюб учуучандыла. Учалакъны къалай ишлейдиле?

Узун джибни (ортасы адам джетиб олтурурлай мийикликде) эки къыйырын джатманы тартмасына неда терекни кён-делен ёсген базыкъ бутагъына къаты къысасыз да, олтурур джеригизге тюб джастыкъчыкъ саласыз – учалакъ хазырды.

Учалакъда уча билемисе да? Ол алай къыйын тюлдю. Джастыкъчыкъгъа табыракъ олтуруб, эки къолунг бла эки

джанынга джибден тутаса. Энди кеси кесинги учуругъа керексе. Сыртынга таяна да, аякъларынгы тобукълада тюзете ёргерек этесе, сора, эрлай аллынга джамбашыракъ болуб, аякъларынгы энгишге ийиб, артына бюгесе. Чайкъа-лыуунг арт джанына джетиб бошады дер заманда джангыдан сырт джанынга таяна, аякъларынгы биягъынлай аллына этесе. Былай эте барсанг, къызыудан къызыу, уллудан уллу чайкъала, мийикден мийик уча бараса. Биринг учуб, башханг да къараб турмаз ючюн, ненчашар кере учарыгъыгъызыны келишесиз да, джердеги сени учханынгы санаб барады – сан толса, сен тюшесе да, ол минеди.

Ким залим, ким мийик учса деб эришесиз.

Айланджюк буруу²⁰¹

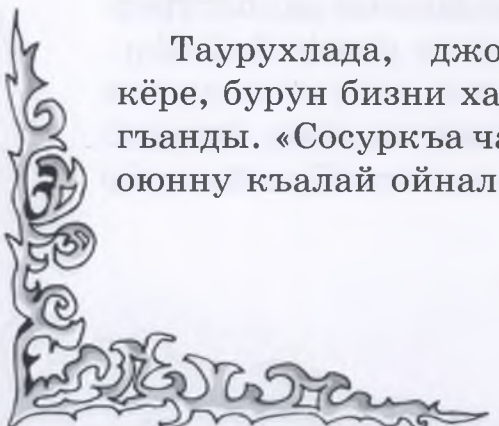
Айланджюкню джашчыкъла, къызчыкъла да бек суююб буруучандыла.

Къатыракъ агъачдан, урчукъну башыча, тёгерек джонуб, арасын тешесиз да, аннга да узунлугъу 7-8 эли болгъан, бурну джити къыйылгъан чёбню (ол да агъачдан этиледи) тыкъ кирирлей сугъасыз. Чёбню бурну тешикден бир 3 эли тенгли бирге чыгъады, башы уа 4-5 эли болады.

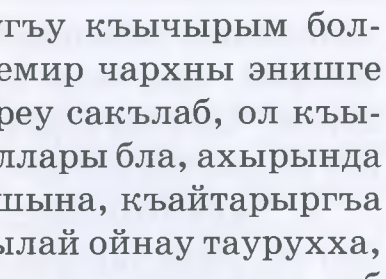
Айланджюкню тепсиде, полда, бузда бурдурадыла. Баш эмда башала бармакъларынг бла айланджюкню чёбюню баш джанындан тутаса да, бурнун тепсиге салыб, бурдуруб иесе. Айланджюкню бургъан заманда бир айтыб туруучу сёзлерибиз да, бар эди, алай а, энди табаллыкъ тюлме... унутханма.

Кимни айланджюгю кёб бурулуб турса деб эришесиз.

Чарх оюн²⁰²

Таурухлада, джомакълада, айтыулада джюрюгенине кёре, бурун бизни халкъда эркишилени чарх оюнлары болгъанды. «Сосуркъа чарх оюнда» деген нарт таурухда уа чарх оюнну къалай ойналгъаны огъуна айтылады: нартла тауну

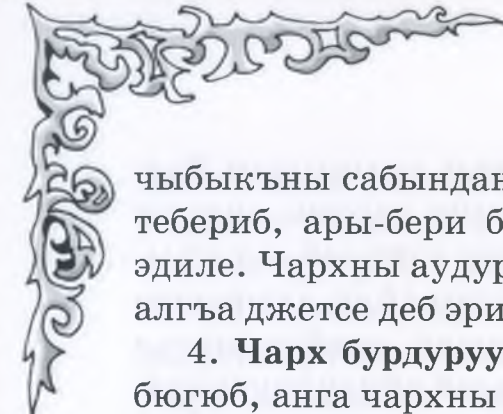
башындан бек ауур, бек уллу, узунлугъу къычырым болгъан, тегерегине джантау джетмеген темир чархны энишге тэнгеретгендиле. Тауну тюбюнде уа биреу сакълаб, ол кызыб келген чархны мангылайы бла, кьоллары бла, ахырында уа кёкюреги бла уруб, ызына, тауну башына, къайтарыргъа керек болгъанды. Сёзсюз да, чарх бла былай ойнау таурухха, джомакъгъа джараулуду, амма, кертисинде «чарх оюн» деб оюн болмаса, миллет аны эсинде тутуб, бир магъана бериб, таурухлада, джомакълада «ойнатмаз» эди.

Алай эсе уа, керти джашауда ойналгъан чарх оюн не оюн болгъанды? Бизни бабаларыбыз ол чарх оюнда бюгюн биз таныгъан чарх бламы ойнагъандыла огъесе «чарх» деб башха затхамы айтхандыла? Бу соруулагъа фольклористле, тарихчиле, тил бла кюрешген алимлерибиз да кеслерини джууабларын берлик болурла, деб умутчубуз. Биз а былайда сабийле бек суйюб ойнаучу чарх оюнну (чарх тэнгеретиу) берирге излейбиз.

1. Чарх тутуу. Чарх (къуршоу, тогъай, тохун) бир атхандан тэнгереб джетерлей бир узакълыкъны эки джанында эки адам сирелесиз. Биринг чархны тэнгеретиб ийсе, бирсинг да ол аугъунчу неда кесини белгисинден ётгюнчю тутаргъа керекди. Чархны атхан эм азы бла эки арада орталыкъдан ётдюрюге керекди, игиси уа, ары джанындагъы туталмазлай, бек кызыу бурдуруб, аны сызындан ётдюрюу.

2. Чарх тэнгеретиу. Темир чыбыкъны бир кыйырын мюйюш бюгюб, ол бюгюлгенин, кечер агъачны (ось) салгъанча, чархха неда джыгырыкчыкъгъа салыб, чыбыкъны сабындан тутуб, чархны тэнгеретиб ойнайдыла. Чархны бурдуруб баргъанлай ким чабыб озса деб эришесиз.

3. Чарх тебериу. Уллуракъ джашчыкъла уа, джыккырыны къуршоун неда башха, аныча, уллуракъ тогъайны тэнгеретиб ойнаучан эдиле. Темир чыбыкъны кыйырын къуршоуну джассылыгъындан аз эркинирек ыргакъ бюгюб,

чыбыкъны сабындан тутуб, ыргъакъ джаны бла къуршоуну тебериб, ары-бери бура, керек джанына тёнгеретиб ойнай эдиле. Чархны аудурмай ким узакъгъа баралса, белгиге ким алгъа джетсе деб эриширге боллукъсуз.

4. Чарх бурдуруу. Темир чыбыкъны кыйырын мюйюш бюгюб, анга чархны неда джыгырыкны кийдиресиз да, сора чархны хауада тутуб тургъанлай, бирси кълугъуз бла бурдурасыз – кимни чархы кёбню бурулса деб эришесиз.

АНГЫЛАТЫУЛА

¹ Къарачай-малкъар халкъны аууз чыгъармачылыгъын джыйыуда Вс. Миллерни, М. Алейниковну, В. Прёлени, С. Танеевни, Орусбийлени Сафар-Али бла Наурузну, Дудаланы Махмутну, Шахмурзаланы Саидни, Хубийлени Магометни, Хаджилени Тамараны, Ортабайланы Римманы эмда башхаланы бек уллу къыйынлары барды. Ала джыйгъан материаллада, аз-кёб болса да, сабий оюнла да тубейдиле.

² Акачиева С.М. Фольклорная практика. Карачаевск, 1990. 27-36 бетле.

* Былайда чертерге тыйыншлы кемликлени бири – совет фольклористикада илму тамал бир болгъаны себебли, миллет оюнланы джыйыу, сакълау ишле СССР-ни башха халкъларында да хазна къалмай биздеча къолайсыз бардырылгъандыла. Болса да, башха темалагъа джораланган илму ишледе, тюрлю-тюрлю газет, журнал статьялада аз-кёб болса да, халкъ оюнла берилген төрелери да тубеучен эдиле. Сёз ючюн, М.Къудай улуну «Карачаево-балкарские народные танцы» атлы ишинде (38, 42, 45, 105 бетле); Гуртуланы М.Б. «Жеребьевки в детских играх юных горцев» деген статьясында (Этнография и современность. Нальч., 1984); Гуртуланы М. «Сабий таш оюнланы юсюнден» статьясында («Минги Тау» журн., 1988, №2); Гуртуланы М. «Таякъ оюнла» деген статьясында (Минги Тау» журн., 1990, №1), «Эльбрусид», «Илячин» журналлада эмда башхалада.

³ Акбаев Х.М. Методические рекомендации по сбору и учету фольклорно-этнографического материала. Черкесск, 1996.

⁴ Акъбайланы Х.М. Къарачай халкъны сабий оюнлары. Черкесск, 1994.

⁵ Таумырзаланы Далхатны «Ким алгъа?» деген энчи китабы 1979-чу джыл басмадан чыкыгъан эди.

⁶ Ю.А. Борлаков, 129-чу бет.

⁷ Къагъанакъ – 1) джангы туугъан сабийни, баланы юсюнде хырыуу (слизь на теле новорождённого); 2) джангы туугъан сабий, бала (новорождённый, младенец); 3) къыйышдырыб айтыллыкъ болса, 5-6 джылы толмагъан къайсы бир сабийге да «къагъанакъ»

сабий» деб айтырга болады (при образном выражении ребенок до 5-6 лет).

⁸ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁹ Эсгертиу: къларачай-малкълар халкълда адамны чачын (тарагълан заманда тюшгени болсун, кълыркълылгъланы болсун), «аякъл тюбге тюшмесин, хыйны кълолгъл джетмесин» деген акълылда, амалсыз отха атыб кюйдюргендиле неда кълаты чырмаб хуна ичине джашыргъландыла.

¹⁰ Кълапатеина бек эски къларачай-малкълар тепсеудю, кеси да тюз тепсеуге ушайды, алай а тамам ариу сюзюлюб тепселеди. Кълайсы кълызны ким бла тепсерин кълартла белгилеб, той тамадагъл билдирселе, ол да аланы кълапатеинагъл чыгъларады. Тюз тепсеуде кълызла бла джашла бир-бирлерин сыйырыб тепсей эселе, кълапатеинада сыйыргълан адет джокълду. Кълыз бла джаш орунлары бла юч кере алмашыннгандан сора, тепсеу бошалыб кълалады.

¹¹ Былай деб айтханда, тойгъл чыкълмагълан кълыз алкълын сабийге саналгъланды. Сълз ючюн, бизни халкълда тойгъл чыкълмагълан кълызны не тилеген, не эрге берген адет болмагъланды. Кълартла айтхандан, оймакълдан чыкълмагълан кълызны гитче эгешчиги, ёсюб джетиб, уллусундан эсе алгъл тойгъл кълошулуб кълалыргъл да болгъланды.

¹² Эриккенланы Нёрбаладан джазылгъланды.

¹³ Эртде биреу бар эди, 214-216-чы бетле.

¹⁴ Аджилени Лейладан джазылгъланды.

¹⁵ Аджилени Лейладан джазылгъланды.

¹⁶ «Шелебийни бешик джырын» бек эртделеде (XVIII-чи ёмюрден кеч болмай) Къларабашлагъл келин болгълан Герий кълызы этгенди. Бу белляуну Къларабашланы Джаммолатны кълызы Муратхан къларт анасыны анасындан эшитиб, РФ-ны махтаулу артисти Гоцияланы Любагъл айтханды. Андан да алим Сюйюнчлени Хананий джазыб алыб, 1997-чи джыл меннге берген эди. Тил, этнография кълзден къларагъланга ашхы материал болгъланы себебли, бир кълауум намыс «бузукълларына» да къларамай, барын барыча, алайлай беребиз.

¹⁷ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да де-

генча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁸ Орусланы Аминатдан джазылгъанды.

¹⁹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

²⁰ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

²¹ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.

²² КъМФ, 530-чу бет.

²³ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысы да дегенча.

²⁴ Семенлени Азретден джазылгъанды.

²⁵ Хасанланы Кулийден джазылгъанды.

²⁶ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

²⁷ Боташланы Керамдан джазылгъанды.

²⁸ Эртде биреу бар эди, 204-чю бет.

²⁹ Эртде биреу бар эди, 205-чи бет.

³⁰ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

³¹ Эриккенланы Нёрбаладан джазылгъанды.

³² Аджилени Лейладан джазылгъанды.

³³ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

³⁴ Эртде биреу бар эди, 205-чи бет.

³⁵ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.

³⁶ КъМФ, 528-чи бет.

³⁷ Хачирлени Байдыматдан джазылгъанды.

³⁸ Ортабайланы Риммадан алыннганды.

³⁹ Ортабайланы Риммадан алыннганды.

⁴⁰ Акъбайланы Мудалифден джазылгъанды.

⁴¹ Хачирлени Байдыматдан джазылгъанды.

⁴² Хасанланы Кулийден джазылгъанды.

⁴³ Акъбайланы Мудалифден джазылгъанды.

⁴⁴ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.

⁴⁵ Боташланы Керамдан джазылгъанды.

⁴⁶ Абайханланы Насудан джазылгъанды.

-
- ⁴⁷ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.
- ⁴⁸ Акъбайланы Исхакъдан джазылгъанды.
- ⁴⁹ Эртде биреу бар эди, 207-чи бет.
- ⁵⁰ Акъбайланы Исхакъдан джазылгъанды.
- ⁵¹ Алакъайланы Хусейден джазылгъанды.
- ⁵² Суююнчлени Ханапийден алгъанбыз.
- ⁵³ КъМОС, 245-чи бет.
- ⁵⁴ Эришмеклик шартдан къалгъан шартла халкъ оюнланы къайсы бирисинде да бардыла. Адет оюнлада, сабий булджунуулада, бир къауум той оюнлада эришмеклик шарт тюбемезге да боллукъду.
- ⁵⁵ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.
- ⁵⁶ Бытдаланы Юсюпден джазылгъанды.
- ⁵⁷ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ⁵⁸ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ⁵⁹ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.
- ⁶⁰ Эриккенлени Нёрбаладан джазылгъанды.
- ⁶¹ Ортабайланы Риммадан алыннганды.
- ⁶² Семенлени Азретден джазылгъанды.
- ⁶³ Ортабайланы Риммадан алыннганды.
- ⁶⁴ Аджилени Лейладан джазылгъанды.
- ⁶⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ⁶⁶ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ⁶⁷ Айтханла: Акъбайланы Мудалиф, Магометлени Махарбий, Боташланы Керам, Батчаланы Халит.
- ⁶⁸ Айтханла: Хасанланы Кулий, Акъбайланы Мудалиф, Семенлени Азрет, Боташланы Керам.
- ⁶⁹ Айтханла: Джатдоланы Хамзат, Кийиклени Борис, Дудаланы Сапар.
- ⁷⁰ Айтханла: Эриккенлени Нёрбала, Хасанланы Кулий, Сарыланы Качина, Аджилени Лейла.
- ⁷¹ Магометлени Махарбий, Хасанланы Качина, Боташланы Сейит-Батдал.
-

⁷² Бизге хапар айтхан къартланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁷³ Айтханла: Магометлени Махарбий, Кийиклени Борис.

⁷⁴ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁷⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁷⁶ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁷⁷ Айтханла: Акъбайланы Мудалиф, Акъбайланы Исхакъ, Боташланы Сейит-Батдал, Джатдоланы Хамзат.

⁷⁸ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁷⁹ Айтханла: Аджилени Лейла, Хасанланы Кулий.

⁸⁰ КъАТС, 119-121-чи бетлеге къара.

⁸¹ Айтханла: Акъбайланы Мудалиф, Семенлени Азрет, Байкъулланы Наныу, Какушланы Аскербий.

⁸² Айтханла: Суююнчлени Ханафий, Кийиклени Борис, Хасанланы Кулий.

⁸³ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁸⁴ Айтханла: Кийиклени Борис, Дудаланы Сапар.

⁸⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁸⁶ Айтханла: Джатдоланы Алий, Какушланы Аскербий, Магометлени Махарбий.

⁸⁷ Айтханла: Аджилени Лейла, Кийиклени Борис, Джатдоланы Алий.

⁸⁸ КъМХО, 64-чю бет.

⁸⁹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁹⁰ Суююнчлени Ханафийден алыннганды.

⁹¹ Акъбайланы Мудалифден джазылгъанды.

⁹² Акъбайланы Мудалифден джазылгъанды.

⁹³ Акъбайланы Мудалифден джазылгъанды.

⁹⁴ Акъбайланы Мудалифден джазылгъанды.

⁹⁵ Айтханла: Кийиклени Борис, Какушланы Аскербий, Джатдоланы Алий.

⁹⁶ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁹⁷ КЪМХО, 110-чу бет.

⁹⁸ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

⁹⁹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁰⁰ Джарым чалкъычыгъа тюгел джетмеген 10-12-джыллыкъ джашчыкълагъа къош тегерегин, джол джанларын, къапхакъ къыйырланы, чегет джанланы чалдыргъандыла, кеслерине да чам халда «эчкичи джыйын» дегендиле.

¹⁰¹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁰² Айтханла: Дудаланы Сапар, Кийиклени Борис, Джатдоланы Хамзат.

¹⁰³ Айтханла: Джатдоланы Хамзат, Кийиклени Борис.

¹⁰⁴ Эриккенлени Нёрбаладан джазгъанбыз.

¹⁰⁵ Айтханла: Магометлени Махарбий, Аджилени Лейла, Орусланы Аминат.

¹⁰⁶ Эриккенлени Нёрбаладан джазгъанбыз.

¹⁰⁷ Айтханла: Чомаланы Кёгала, Джатдоланы Алий, Батчаланы Халит, Байкъулланы Наньу.

¹⁰⁸ Госук оюнну юсюнден дагъыда къара: КЪМХО, 90-чы бет.

¹⁰⁹ Айтханла: Магометлени Махарбий, Батчаланы Халит, Семенлени Азрет.

¹¹⁰ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.

¹¹¹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹¹² Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹¹³ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹¹⁴ Айтханла: Кийиклени Борис, Батчаланы Халит, Суююнчлени Хананий, Какушланы Аскербий.

¹¹⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹¹⁶ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹¹⁷ Бытдаланы Юсюпден джазылгъанды.

¹¹⁸ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹¹⁹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹²⁰ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹²¹ Айтханла: Боташланы Аубекир, Магометлени Махарбий.

¹²² Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹²³ Акъбайланы Мудалифден джазылгъанды.

¹²⁴ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹²⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹²⁶ Сысоев В.М. Карачай. Сборник материалов о Кавказе, вып. X, III, 1913, с. 104-105.

¹²⁷ Айтханла: Хасанланы Кулий, Эриккенлени Нёрбала.

¹²⁸ Айтханла: Аджилени Лейла, Магометлени Махарбий.

¹²⁹ Айтханла: Акъбайланы Мудалиф, Хасанланы Кулий, Сарыланы Качина, Батчаланы Халит.

¹³⁰ Аджилени Лейладан джазылгъанды.

¹³¹ Айтханла: Орусланы Аминат, Магометлени Махарбий.

¹³² Магометлени Махарбийден джазылгъанды.

¹³³ В.М. Сысоевни джазгъанындан реконструкция халда джарашдырыб беребиз.

¹³⁴ Бизге хапар айтхан къртланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹³⁵ Айтханла: Магометлени Махарбий, Семенлени Азрет, Боташланы Сейит-Батдал.

¹³⁶ Айтханла: Магометлени Махарбий, Боташланы Сейит-Батдал.

¹³⁷ КЪМХО, 48-чи бетге къара.

-
- ¹³⁸ КЪМХО, 59-чу бетге къара.
- ¹³⁹ Айтханла: Кийиклени Борис, Джатдоланы Алий.
- ¹⁴⁰ Бизге хапар айтхан къартланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ¹⁴¹ Айтханла: Хасанланы Кулий, Сарыланы Качина, Эриккенлени Нёрбала, Джанибеклени Буслимат.
- ¹⁴² Айтханла: Орусланы Аминат, Джанибеклени Буслимат, Сарыланы Качина.
- ¹⁴³ Айтханла: Магометлени Махарбий, Акъбайланы Мудалиф.
- ¹⁴⁴ Айтханла: Акъбайланы Мудалиф, Магометлени Махарбий.
- ¹⁴⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ¹⁴⁶ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ¹⁴⁷ Малкъарда ойналгъан ашыкъ оюнлагъа да къара (КЪМХО, 104-чю бет).
- ¹⁴⁸ Айтханла: Кийиклени Борис, Байкъулланы Нануу, Батчаланы Халит, Бытдаланы Юсюп, Джатдоланы Хамзат.
- ¹⁴⁹ Айтханла: Батчаланы Халит, Джатдоланы Хамзат, Байкъулланы Нануу, Джатдоланы Алий.
- ¹⁵⁰ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ¹⁵¹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ¹⁵² Айтханла: Аджилени Лейла, Магометлени Махарбий.
- ¹⁵³ Айтханла: Батчаланы Халит, Боташланы Сейит-Батдал, Магометлени Махарбий.
- ¹⁵⁴ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ¹⁵⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ¹⁵⁶ Айтханла: Семенлени Азрет, Боташланы Керам, Магометлени Махарбий.
- ¹⁵⁷ Бизге хапар айтхан адамланы хазна къалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.
- ¹⁵⁸ Айтханла: Акъбайланы Мудалиф, Какушланы Аскербий.
-

¹⁵⁹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁶⁰ Айтханла: Сюйюнчлени Ханапий, Магометлени Махарбий, Аджилени Лейла.

¹⁶¹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁶² Айтханла: Батчаланы Халит, Магометлени Махарбий, Аджилени Лейла.

¹⁶³ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.

¹⁶⁴ Айтханла: Аджилени Лейла, Джанибеклени Буслимат, Боташланы Сейит-Батдал.

¹⁶⁵ Магометлени Махарбийден джазылгъанды.

¹⁶⁶ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁶⁷ Айтханла: Кийиклени Борис, Боташланы Керам, Магометлени Махарбий, Джатдоланы Алий.

¹⁶⁸ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁶⁹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁷⁰ Айтханла: Акъбайланы Исхакъ, Джатдоланы Хамзат, Батчаланы Халит.

¹⁷¹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁷² Айтханла: Байкъулланы Нануу, Джатдоланы Алий.

¹⁷³ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁷⁴ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁷⁵ Айтханла: Аджилени Лейла, Эриккенлени Нёрбала, Хасанланы Кулий.

¹⁷⁶ Айтханла: Аджилени Лейла, Эриккенлени Нёрбала, Джанибеклени Буслимат.

¹⁷⁷ Айтханла: Кийиклени Борис, Магометлени Махарбий.

¹⁷⁸ Айтханла: Акъбайланы Мудалиф, Джатдоланы Алий, Байкъулланы Нануу, Батчаланы Халит.

¹⁷⁹ Айтханла: Аджилени Лейла, Батчаланы Сейит-Батдал, Боташланы Келимат.

¹⁸⁰ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁸¹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁸² Боташланы Аубекирден джазылгъанды.

¹⁸³ Хасанланы Кулийден джазылгъанды.

¹⁸⁴ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁸⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁸⁶ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁸⁷ Акъбайланы Мудалифден джазылгъанды.

¹⁸⁸ Айтханла: Магометлени Махарбий, Кийиклени Борис.

¹⁸⁹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁹⁰ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁹¹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁹² Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁹³ Айтханла: Магометлени Махарбий, Бытдаланы Юсюп, Джатдоланы Хамзат.

¹⁹⁴ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁹⁵ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁹⁶ Къарачай илму-тинтиу институтну фондундан.

¹⁹⁷ Боташланы Аубекирден джазылгъанды.

¹⁹⁸ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

¹⁹⁹ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

²⁰⁰ Бизге хапар айтхан адамланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

²⁰¹ Айтханла: Акъбайланы Мудалиф, Джатдоланы Хамзат, Батчаланы Халит.

²⁰² Бизге хапар айтхан къартланы хазна кълалмай барысындан да дегенча джаздыргъанларындан джарашдырыб беребиз.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Акачиева С. М.* Фольклорная практика. Карачаевск, 1990.
- Акбаев Х. М.* Методические рекомендации по сбору и учету фольклорно-этнографического материала. Черкесск, 1996.
- Акъбайланы Х. М.* Къарачай халкъны сабий оюнлары. Черкесск, 1994.
- Алботов А.Х.* Красота и сила. Карачаевск, 1991.
- Борлаков Ю.А.* Адеб. Намыс. Адет. Карачаевск, 1998.
- Гочияланы С.А., Ортабайланы Р.А.-К.* Эртде биреу бар эди. Черкесск, 1971.
- Гуртуев М.Б.* Жеребьевки в детских играх юных горцев // Этнография и современность. Нальчик, 1984.
- Гуртуланы М.Б.* Сабий таш оюнланы юсюнден. «Минги Тау» журн., 1988, №2.
- Гуртуланы М.Б.* Таякъ оюнла. «Минги Тау» журн., 1990, № 1.
- Кудаев М.Ч.* Карачаево-балкарские народные танцы. Нальчик, 1984.
- КъМФ – Къарачай-малкъар фольклор.* Китабны Хаджилени Т.М. джарашдыргъанды эмда ал сёзюн джазгъанды. Нальчик, 1996.
- КъАТС – Акъбайланы Х.М.* Къарачай аскер терминле бла сауутла. Ставрополь, 2010.
- Мансуров И.И.* Физкультура и спорт. Ставрополь, 1990.
- Нарты.* Героический эпос балкарцев и карачаевцев. (Составители: Р.А.-К. Ортабаева, Т.М. Хаджиева, А.З. Холаев). М., 1994.
- Ортабайланы Р.А.-К.* Чум, чум, чум терек. Черкесск, 1994.
- Сысоев В.М.* Карачай. Сборник материалов о Кавказе, вып. X, 1913.
- Таумырзаланы Д.М.* Ким алгъа? Нальчик, 1979.
- КъМХО – Таумырзаланы Д.М., Байрамкъулланы Х.К.* Къарачай-малкъар халкъ оюнла. Нальчик, 1998.
-

ХАПАР АЙТХАН АДАМЛА

Къарачай халкъны аууз чыггармачылыгъындан, адет төрелеринден, халкъ оюнларындан бизге хапар айтхан адамланы атларын айта, алагъа джюрек разылыгъыбызны билдиребиз. Эки арада дунияларын ауушдургъанла бар эселе, Аллахны рахматын табсынла!

Аджилени Лейла, 1900 дж.т., Карачаевск ш., 1994 дж. джазылгъанды.

Акъбайланы Исхакъ, 1919 дж.т., Джангы Джёгетей эл, 1992 дж. джазылгъанды.

Акъбайланы Мудалиф, 1921 дж.т., Джангы Джёгетей эл, 1994, 2011 дж.дж. джазылгъанды.

Алакъайланы Хусей, 1920 дж.т., Эски Джёгетей эл, 1987 дж. джазылгъанды.

Байкъулланы Наныу, 1922 дж.т., Хурзук эл, 1997 дж. джазылгъанды.

Батчаланы Халит, 1910 дж.т., Карачаевск ш., 1989 дж. джазылгъанды.

Батчаланы Сагъыт, 1927 дж.т., Сарытюз эл, 1992 дж. джазылгъанды.

Башлаланы Хасан, 1931 дж.т., Сарытюз эл, 1992 дж. джазылгъанды.

Болурланы Лейла, 1936 дж.т., Джёгетей Аягъы ш., 1997 дж. джазылгъанды.

Боташланы Аубекир, 1920 дж.т., Джангы Джёгетей эл, 1975-1980 дж.дж. кёргюзгенди.

Боташланы Келимат, 1917 дж.т., Элкъуш эл, 1995 дж. джазылгъанды.

Боташланы Керам, 1924 дж.т., Джангы Джёгетей эл, 1982 дж. джазылгъанды.

Боташланы Сейит-Батдал, 1920 дж.т., Элкъуш эл, 1995 дж. джазылгъанды.

Бытдаланы Юсюп, 1923 дж.т., Джангы Джёгетей эл, 1983 дж. джазылгъанды.

Дудаланы Сапар, 1915 дж.т., Джангы Джөгетей эл, 1982 дж. джазылгъанды.

Джанибеклени Буслимат, 1918 дж.т., Джөгетей Аягъы ш., 1997 дж. джазылгъанды.

Джатдоланы Алий, 1917 дж.т., Хурзук эл, 1997 дж. джазылгъанды.

Джатдоланы Хамзат, 1920 дж.т., Элкъуш эл, 1995 дж. джазылгъанды.

Какушланы Аскербий, 1920 дж.т., Джангы Джөгетей эл, 1987 дж. джазылгъанды.

Кийиклени Борис, 1918 дж.т., Эски Джөгетей эл, 1986 дж. джазылгъанды.

Лепшокъланы Нюрхан, 1930 дж.т., Элкъуш эл, 1995 дж. джазылгъанды.

Магометлени Махарбий, 1926 дж.т., Гюрюлдеуюк эл, 1986-1987 дж.дж. джазылгъанды.

Орусланы Аминат, 1911 дж.т., Карачаевск шахар, 1990 дж. джазылгъанды.

Сарыланы Качина, 1892 дж.т., Джөгетей Аягъы ш., 1997 дж. джазылгъанды.

Семенлени Азрет, 1924 дж.т., Карачаевск ш., 1989 дж. джазылгъанды.

Сюйюнчлени Ханафий, 1923 дж.т., Черкесск ш., 1997 дж. джазылгъанды.

Хасанланы Кулий, 1901 дж.т., Къартджурт эл, 1996 дж. джазылгъанды.

Хачирлени Байдымат, 1932 дж.т., Мара эл, 2002 дж. джазылгъанды.

Чомаланы Кёгала, 1904 дж.т., Джангы Джөгетей эл, 1980 дж. джазылгъанды.

Эриккенлени Нёрбала, 1933 дж.т., Джангы Джөгетей эл, 1994, 2011 дж.дж. джазылгъанды.

БАШЛАРЫ

АЛ СЁЗ.....	3
I. САБИЙНИ ЮСЮНДЕ ЭТИЛГЕН ЧУРУМЛА, АДЕТЛЕ.....	7
II. САБИЙНИ БУЛДЖУТХАН ОЮНЛА.....	13
БЕШИК ДЖЫРЛА.....	16
Белляу, белляу, белляу айта бөлейим.....	16
Белляу-белляу, бөлейим.....	16
Белляу-белляу, балачыгъым.....	17
Белляу-белляу, бөлейим.....	18
Шелебийни бешик джыры.....	19
ЭРКЕЛЕТИУЛЕ	20
Сабийни ышартыу.....	20
Тарт-созла	21
Сабийни чакъырыу.....	21
Сир къатдырыу.....	22
Чауукла	22
Эркелетиуле	23
Даж-дажла	23
Кимни къакъышыды.....	24
БУЛДЖУТУУЛА	24
Айдюлюттю	24
Джаякъ къобуз.....	25

Гиляу.....	25
Бокка оюн.....	26
Чум-чум, чум терек.....	26
Джуу-джуу, джуу ала.....	27
Дуркью-дуркью айтыу.....	29
Чыбыкъ ат.....	30
Сымайылчыкъ	31
Зурнукла	31
Сабийни кьоркьутуу сёзле.....	32
Тиш айландырыу.....	32
ТИЛ ЧЫГЪАРЫУ.....	33
Санаула.....	33
Тилбургъучла	34
Сабий назмула.....	36
III. КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР САБИЙ ОЮНЛА.....	42
ЧЁБ АТЫУ.....	46
Таякъдан тутуу.....	47
Чёб сайлау.....	48
Чынгашыу.....	48
Чёб тартыу.....	48
Кюл таш.....	48
Санашыу.....	49
Оюн бузгъан... ..	51
Уф-чуфла, джизле.....	53
ТАШ ОЮНЛА.....	55
Таш къалау.....	55
Лябатта	57
Эшек оюн.....	58

Бешташ.....	59
Хуна эшик.....	61
Къол таш.....	63
Кюч таш.....	66
Бармакъ таш.....	66
Джюздюрген таш.....	67
Илишан атыу.....	67
Таш тёнгеретиу.....	67
Таш атыу.....	68
Мынчакъ таш.....	69
КЪАМЧИ-ТАЯКЪ ОЮНЛА.....	70
Чёмелтаякъ	71
Арах.....	72
Къурт атхан.....	74
Таякъ аудуруу.....	75
Къабын таякъ.....	75
Къазыкъ атыу.....	76
Ёгюз агъач.....	77
Буджох оюн.....	78
Шауешик.....	78
Къалтох.....	79
Таякъ уруш.....	79
Сюйрю чыбыкъ.....	80
Таякъ тюбден чыгъыу.....	81
Таякъдан бурулуу.....	81
Таякъдан секириу.....	82
Таякъ джесир.....	82
Бёрк буруу.....	83
Джылан этиу.....	83
Къамчи чакъдырыу.....	84

Сыбыртхы ойнатыу.....	84
ЧАПЫРАКЪ ОЮНЛА.....	85
Чапыракъ атылтыу.....	85
Чёб атдырыу.....	86
Джюзаякъ этиу.....	86
Гёбелекке учуруу.....	86
Кёбдюреуюкню атылтыу.....	87
Чыгъана оюнла.....	87
Адай гюттю.....	87
Госук оюн.....	88
Баппахан оюн.....	88
Раса оюн.....	89
Айю тюк.....	90
Джик оюн.....	90
Заба оюн.....	91
Къамиш оюн.....	91
Кулда оюн.....	91
СЫБЫЗГЪЫ ОЮНЛА.....	92
Тюз сыбызгъы.....	93
Суу талдан этилген сыбызгъы.....	93
Къобуз этиу.....	94
Итбурунну сызгъырттыу.....	94
Къаура сыбызгъы.....	94
Къаз тюкден сыбызгъы этиу.....	95
Джюрюген сыбызгъы.....	95
Къанджал сыбызгъы.....	96
Топуракъ сыбызгъы.....	97
Къууукъ къобуз.....	98
Бармакъла бла сызгъырыу.....	98

ТОБ ОЮНЛА.....	99
Къачхантоб	100
Къабыргъа тоб.....	101
Пиля тоб.....	103
Тёртбаш.....	104
Чунгур тоб.....	105
Италмаз оюн.....	105
Томалакъ оюн.....	106
Уллу тоб.....	107
ТАРТЫШ-ТУТУШ ОЮНЛА.....	108
Ыскандырбек.....	109
Тюртюшоу	113
Табан уруш.....	114
Ёгюз тартхан.....	116
Белден тартыу.....	117
АММАДЖУККА ОЮНЛА.....	118
Аммаджукка.....	118
Гочиячалыугъа барыу.....	120
Тобукъ тийириу.....	122
Тобукъдан секириу.....	122
Аммаджуккагъа барыу.....	122
АШЫКЪ ОЮНЛА.....	123
Ашыкъ оюн (Чыктыб ойнау).....	124
Тохана оюн.....	127
Хуна эшик.....	129
Хан-бий атыу.....	130
Садра оюн.....	130
КЁБЧЮЛЮКДЕ ОЙНАЛГЪАН ОЮНЛА.....	131
Алагоджа.....	131

Кериуан оюн.....	131
Сюрюучю оюн.....	133
Бугъунчакъ оюн.....	135
Бёрю оюн.....	136
Къачхан оюн.....	137
Бёрк атыу.....	138
Бёрк джашырыу.....	138
Къармау оюн.....	139
Киштик оюн.....	139
Ашар-ашамаз	140
Гугук оюн.....	141
Ойдемез оюн.....	141
Джылкъыбай оюн.....	142
Бёрк оюн.....	143
Аппача оюн.....	144
Сюрюу-къачыу	144
Джюзюшюу.....	145
Джюмелек оюн.....	146
Джангкъылыч этиу.....	146
Башха кёл оюнла.....	147
Къайыкъ джюздюрюу.....	148
АДЕТ ОЮНЛА.....	149
Суу алышмакъ.....	149
Бийче кюрек.....	149
Гинджи оюн.....	150
Боранкелди (1).....	153
Боранкелди (2).....	155
Къазла оюн.....	155
Аймёлек оюн.....	157
Гюппе джыйыу.....	158

Айдесим оюн.....	160
КЪЫШХЫ ОЮНЛА.....	161
Чана оюнла.....	162
Хойнух оюн.....	163
Къоян къачыу.....	165
Кёмеуюл оюн.....	165
Учхалакъ.....	166
Сюммек тюйюшдюрюу.....	167
Къар джуммакъ ойнау.....	167
Къардан къала ишлеу.....	168
Таш джюздюрюу.....	168
ЭНЧИ ОЙНАЛГЪАН ОЮНЛА.....	169
Бычакъ оюн.....	169
Джая атыу.....	172
Садакъ атыу.....	173
Суу ушкокдан атдырыу.....	174
Тонгкъалач оюн.....	174
Сенгилчекде учуу.....	175
Учалакъда ойнау.....	175
Айланджюк буруу.....	176
Чарх оюн.....	176
АНГЫЛАТЫУЛА	179
БИБЛИОГРАФИЯ	190
ХАПАР АЙТХАН АДАМЛА.....	191
